

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 38

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Випуск 38

Засновано 1973 року

Редакційна колегія:

А.К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П. Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А. Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І. Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П. Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **Н.В. Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **А.П. Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П. Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В. Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **О.В. Бас-Копоненко**, канд. філол. наук, доц. (відп. за випуск); **Л.І. Мацько**, д-р філол. наук, проф.; **Ю.Л. Мосенкіс**, д-р філол. наук; **О.Д. Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С. Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф. Черес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В. Чумак**, канд. філол. наук, доц.

У підготовці випуску взяли участь
канд. філол. наук **І.С. Гнатюк**,
канд. філол. наук **І.А. Самойлова**,
канд. філол. наук **Т.В. Цимбалюк-Скопценко**,
асп. **С.М. Лутава**.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 11 від 27 червня 2008 р.)*

Адреса редакційної колегії:
01030, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, тел.: 239-33-49.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

**ДО 100-РІЧЧЯ
ПУБЛІКАЦІЇ
“СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Словник за редакцією Б. Грінченка був раннім виявом мовної політики української спільноти, тоді ще бездержавної і представленої в публічному житті насамперед інтелігенцією. Поява цього словника викликала величезний суспільний резонанс, і сьогодні ми складаємо шану його творцям. Проїшло століття. Що принципово змінилося в стилістиці й методах мовної політики на батьківщині Б. Грінченка? Як планувати ефективну мовну політику в сучасній мовній ситуації, виходячи з нинішньої ресурсної бази? Пошук відповідей на ці запитання подаємо у вигляді 12 стилістичних тез.

1. Найбільший недолік мовної політики в Україні в непропорційному співвідношенні слів і дій: вона тоне в балаканині. Мовна політика не може бути тільки громадською справою, як у часи Б. Грінченка; її має здійснювати насамперед держава, спираючись при цьому на громадськість. Поки що дії як держави, так і громадськості є хаотичними, нескоординованими, а за стилістикою провінційними. Ще дуже живучий радянський синдром імітації діяльності. Державна програма розвитку української мови на 2004-2010, що була дуже кволою вже на день своєї появи, не викопується. Це видно неозброєним оком. Мовна політика потребує ефективного менеджменту. Сьогодні питання “як робити” важливіше за питання “що робити”. Мовна політика в Україні інституційно не персоналізована, про неї ніхто не звітує. День звітності має бути щороку 9 листопада в День Української писемності. Державне відомство, на яке покладено відповідальність за мовну політику, має в цей день звітувати на найбільш масовому телеканалі про те, що зроблено для покращення мовної ситуації протягом року по Україні загалом і в кожній області зокрема. Сьогодні звітувати нікому. Відповідальність за мовну політику в Україні невизначено-колективна, тобто колективна безвідповідальність.

2. Ефективна мовна політика має плануватися не з розрахунком на негайний приголомшливий результат, а передбачати досягнення як близьких, так і віддалених цілей. Поступ у досягненні короткотермінових завдань має ставати помітним протягом першого ж року з початку їх впровадження.

3. Багато прихильників української мови уявляють дієву мовну політику насамперед через застосування заходів адміністративного примусу, тобто тими методами, якими здійснювалася русифікація. З давніх-давен усяка ефективна політика будується на принципі бича й калача. У мовній політиці ці стимули треба поміняти місцями, тобто насамперед калач, а краще три калачі, і один дуже відчутний батіг. Мовна політика не може протікати цілком безконфліктно, але не повинна викликати надмірного суспільного на-

прусення, яке довелось б гасити за рахунок поступок з боку учасників протистояння. Принцип шокової терапії в умовах сучасної України не можна вважати прийнятним.

Система заохочень має включати як матеріальні, так і й моральні стимули. Наприклад, переможець щорічного конкурсу “Учитель року” в номінації “Українська мова”, крім призів, які отримують учасники в інших номінаціях, має представлятися ще й до державної нагороди та отримувати спеціальні призи від спонсорів. Вони мають бути вагомими і престижними. Заходи директивного регулювання мають ґрунтуватися як допоміжний чи вимушений засіб. Наприклад, за порушення правопису та норм української мови (сьогодні їх чимало навіть у шкільних підручниках) видавців слід штрафувати, а за повторні порушення – позбавляти ліцензії. Повномасштабне використання української мови в навчальному процесі та належний рівень її викладання має бути неодмінною умовою надання вищим навчальним закладам ліцензій та акредитаційних посвідчень. До контролю за виконанням цієї вимоги мають бути залучені незалежні експерти, наприклад, із мовознавчих установ НАН України, неурядових організацій тощо.

4. Мовна політика має супроводжуватися потужною, професійно виконаною соціальною рекламою. Простенькі плакати з написом “Любіть Україну”, що висять над проїжджою частиною наших вулиць, та офіційні акції на зразок “Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову” – це позавчорашня стилістика. Потрібні гнучкі сучасні підходи. Справжнього мистецтва робити щось привабливим можна навчитися в авторів комерційної реклами й у політичних кліпмейкерів. Послуги професіоналів коштують недешево, але якщо нація не знайде коштів на таку державну справу, то грішні ціна всій мовній політиці.

Ключовим завданням мовної політики є формування позитивного сучасного образу української мови. За В.Гумбольдтом, мова окреслює довкола народу коло, вийти з якого можна тільки вступивши в інше коло. Більшість наших співвітчизників – білінгви, яким добре знайома практика перемикання кодів. Вживаючи певну мову, людина частково отожднює себе не тільки з визначеною національною, але і з соціальною групою. Частково це можна порівняти з тим, як пасажир отожднює себе з різними соціальними групами, їдучи в “Мерседесі” і їдучи в «Москвичі». Хоч ця паралель дуже умовна, вона унаочнює важливість соціально-психолінгвістичного фактору, яким у мовній політиці не варто нехтувати. В уяві значної частини суспільства українська мова має присмак “скарбу” з бабусинної скрині. Почасті цей образ їй нав’язаний, а частки обраний українцями власноруч. У плануванні заходів мовної політики важливу роль мають відігравати “іміджмейкери” української мови, бо в плані неформального статусу і неформального лідерства вона ще залишається Попелюшкою.

5. Невід’ємною умовою ефективності заходів мовного планування й мовної політики має бути їх системний характер, що передбачає розширення сфери функціонування української мови в таких вимірах:

- географічному (Схід, Південь)
- демографічному (молодь, мешканці міст, діти у двомовних сім'ях тощо)
- соціальному (формальні і неформальні еліти, бізнес, масова культура, спорт)
- інституційному (державне управління, місцеве самоврядування, судочинство, збройні сили тощо)
- освітньо-науковому
- інформаційному (ЗМІ, Інтернет, програмне забезпечення різних типів)
- послуги, виробництво, реклама (маркування товарів, мовне забезпечення інструкцій для користувачів і технічної документації, клавіатури та інтерфейси комп'ютерів, телефонів тощо).

6. Хоча коло невідкладних завдань надзвичайно широке, не можна братися відразу за десятки справ; слід визначити пріоритетні сфери, на які буде спрямовано основні організаційні зусилля і кошти. На наш погляд, першочергової уваги потребують ЗМІ, система освіти, масова культура і шоу-бізнес та український сегмент Інтернету.

Найменше піддається традиційним методам адміністративного регулювання Інтернет. Водночас він, як барометр, відображає зміни й коливання в суспільних настроях, оцінках, пріоритетах, а отже відкритий для опосередкованого впливу. До справи поширення української мови в Інтернеті варто залучити українських знавців інформаційних технологій, оголосивши для цього конкурс, переможці якого могли б розраховувати на солідні премії та інформаційну підтримку, а також державне фінансування (повне чи часткове) запропонованих ними проектів.

Доцільно провести нараду (семінар) з усіма зацікавленими українськими інтернет-провайдерми з широкого кола питань культурно-мовного, освітнього, інформаційного спрямування. У ході розмови можуть бути сформульовані нові підходи до шляхів і методів розширення українськомовного сегменту в мережі. Проведення такої наради матиме сенс, якщо до неї буде залучено високопосадовців, принаймні на рівні заступників керівників дотичних міністерств, а також віце-прем'єра з гуманітарних питань.

7. В Україні є певні, хоча й незначні, досягнення у сфері методики мовної політики. Це насамперед переведення на українську мову реклами. Важливо, що цей захід не збурих суспільство, адже норма про україномовність реклами нікого крім рекламодавців (яким мало хто співчуває) персонально не скривдила. Тепер у глянцевих журналах є острівці української мови – це рекламні тексти “крутих” брендів. Оскільки багаті рекламодавці грошей не шкодують і реклама зроблена добротно, то її якісний рівень підсвідомо асоціюється і з українською мовою.

Деякі успішні явища виникли не завдяки державному втручання, а як частина бізнесових проектів чи в ході спонтанного мистецького процесу. Це успіх на Євробаченні Руслани, творчий підхід до дублювання окремих фільмів тощо. Мав резонанс своєчасний вихід друком українського перекладу серії книжок про Гаррі По-

гтера: багато дітей з двомовних та російськомовних сімей прочитали. насамперед український переклад. Усі успішні з погляду методології явища слід підтримувати, шалізувати й примножувати їх позитивний досвід.

8 Варто вивчати й запозичувати доречні елементи досвіду інших держав, зокрема Росії. Наприклад, у проекті “Закону про російську мову як державну мову Російської Федерації”, прийнятому Державною думою в третьому читанні, встановлено таку норму: “формування реєстру видів діяльності і відповідних посад, для заміщення яких володіння російською мовою є обов’язковим”. За новим російським законом володіння посадовими особами державною мовою входить до переліку вимог з процедури державної акредитації установ. Російський законодавець оперує такими термінопоняттями, як “економічний захист російської мови”, “юридичний захист російської мови”. Він визначає, хто забезпечує державний контроль за дотриманням законодавства про російську мову – це буде спеціально уповноважений орган виконавчої влади. Оскільки Київ у своїх практичних діях завжди оглядався на Москву, то заснування такого органу в сусідній державі може підштовхнути до створення аналогічного органу й у нас.

9. Успіх мовної політики залежить від стану суспільної свідомості, а її потрібно формувати. При цьому слід послуговуватись образною мовою та стилістикою не тільки тих, хто керується почуттям священного обов’язку щодо рідної мови, але й брати до уваги прагматичні мотивації тієї категорії людей, яких сентиментальний компонент національної свідомості цікавить мало.

Ефективна політика неможлива без союзників. Мовна політика має бути справою не лише представників титульної нації, а залучати різні етномовні групи, з урахуванням їх зацікавленості в стабільності мовної ситуації та підтримці з боку держави в задоволенні своїх етнокультурних запитів. Вагомий внесок у справу розвитку української мови можуть зробити ті україномовні росіяни та російськомовні українці, які цінують український елемент своєї ідентичності. Вони є, по-перше, носіями великого цивілізаційно-культурного потенціалу, і по-друге, краще за будь-кого знають, як зацікавити українською мовою й культурою тих, для кого звичним є російське середовище.

В’ячеслав Липинський висловив свого часу цікаву тезу: “Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем’я, а інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства” [Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926.]. Цю різницю добре ілюструє порівняння рівнів політичної свободи в наших країнах. Українська мова є відмінною рисою не тільки етносу, а й української політичної нації як іншого формату взаємодії верхів і низів, порівняно з тим, який символічно забарвлений російською мовою. Для багатьох двомовних громадян України, що не зробили ще остаточного вибору, якій мові віддавати перевагу, цей фактор може бути вагомим аргументом на користь української.

У публічному вжитку мова – це своєрідний маркер. Він окреслює коло, всередині якого перебувають ті, хто віддає перевагу політичній свободі українського зразка перед свободою на зразок Росії. Тому публічне користування державною мовою – це ще й певною мірою політичний вибір. Імовірно, саме тому велика частина російськомовної київської інтелігенції, представників бізнесу та інших соціальних верств підтримала ідеали Майдану, серед яких була й державність української мови. Саме тому на Майдані люди, для яких повсякденною є російська мова, свідомо чи підсвідомо переходили на українську.

10. Здійснення ефективної мовної політики потребує взаємодії держави з громадськістю та оптимальної соціальної «температури». У «перегрітому» середовищі можна скотитися до істерії, тоді як у «фригідному», без діяльної підтримки громадськості, заходи мовної політики не набудуть резонансу й не дадуть бажаного результату. Непідготовлена мовна політика може стати шоковою терапією без позитивних наслідків. Інтенсивність упровадження заходів мовного регулювання має залежати від регіональної специфіки й готовності інфраструктури. Там, де інфраструктура не готова, водночас із плануванням і здійсненням тих заходів, які можливі при наявній інфраструктурі, мають вживатися додаткові заходи для створення відповідних державних і недержавних інституцій, забезпечення їх кадрами, літературою, приміщеннями, технічними засобами тощо.

11. Важливим елементом компетентної мовної політики є здатність передбачати ймовірні наслідки, кваліфікована оцінка плюсів і мінусів планованих заходів. Особливого значення набуває в цьому зв'язку розробка наукової методики соціолінгвістичного діагностування. На жаль, сьогодні вона перебуває в зародковому стані, а методика соціолінгвістичного прогнозування – на стадії постановки проблеми. Органи влади, що беруть участь у здійсненні мовної політики, повинні мати в розпорядженні ймовірні сценарії розвитку ситуації, як позитивні, так і негативні та заздалегідь готуватися до них.

12. Єдність нації має цементуватися єдністю мовної норми. Натомість маємо цілковиту анархію в правописі та слововживанні. У багатьох ЗМІ є свої власні правописні й орфоепічні стандарти, які вони широко тиражують в ефірі, дезорієнтуючи не лише школярів та студентів, а й педагогів. Затяжна правописна дискусія, пов'язана з нею дублетність лексичних форм і правописних варіантів (на зразок *фір – етер; 200 евро – 200 евриа*) не сприяє мовній єдності “сходу” й “заходу”, підриває авторитет української мови в професійній та науковій сферах, де потрібна максимальна уніфікованість значення й форми слова.

Прийняти остаточну редакцію Українського правопису – це половина справи. Потрібний механізм його впровадження в практику. Сьогодні директивні методи, якими влада діяла в радянські часи, неефективні та й принципово неприйнятні. Науковці здатні розробити механізм впровадження правопису, спираючись хоча б на до-

свід Франції, Словаччини, Німеччини, інших країн та своє власне розуміння української ситуації, але ввести цей механізм у дію може не громадськість, не академічна спільнота, а тільки державна влада.

Дедалі більше представників різноманітних еліт (політичних, фінансових, технократичних, мистецьких) свідомо чи підсвідомо проймаються відчуттям того, що український народ здобуде "в своїй хаті свою правду і силу, і волю". Політичні сили, які експлуатували гасло офіційної двомовності, не отримали бажаного результату на останніх парламентських виборах. Суспільство визріло для того, щоб влада вдалася до конструктивних, методичних дій у сфері мовної політики, без шоквої терапії, але упевнено й неухильно.

Валентина БАЛОГ,
Інститут української мови НАН України

СИСТЕМА ПОСИЛАНЬ У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА (1907-1909 рр.)

Дослідження метамови Словаря дозволило вирізнити з-поміж інших засобів лексикографічної фіксації систему посилань, функціонування якої якісно відрізняє його від інших лексикографічних джерел і сприяє ґрунтовнішій характеристиці реєстрових одиниць, що мають національно-культурну, національно-історичну вагу, значення яких виходить за межі суто лінгвістичної семантики і потребує ширшого пояснення. З цією метою автор використовує прийом, що полягає у застосуванні спеціальної типографської розмітки: слово, що у тексті тлумачення виділене спеціальним шрифтом, є елементом реєстру словника і заголовним словом відповідної словникової статті, наприклад:

Забора, ри, жс. 1) На дятлєпровскихъ порогахъ: рядъ, гряда камней, прорѣзывающихъ русло поперегъ теченія. Драг. 229. *Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь.* Левиц. ПЙО. I. 138. 2) У рыболововъ: камышевая стѣнка, перерѣзывающая рѣку (употребляется при ловлѣ рыбы котіємъ). Браун. 16. [I; II; 7].

відповідно:

Котієць, тця, м. 1) Камышевая загогородъ въ видѣ почти сомкнутого круга, стоящая въ водѣ для ловли рыбы. Браун. 15. *Пішли на озеро, – там наші кітці стояли, на рибу поставили.* Новомоск. у. 2) Родъ пасхальной игры, состоящей въ катаніи иницъ. КС. 1891. V. 207. См. Котючка. [I; II; 292].

Аналіз фактичного матеріалу дозволив класифікувати випадки посилань за способом використання. Відповідно до типів словникових статей посилання умовно можна поділити на дефінітивні та релятивні.

1. Ознакою *дефінітивного* посилання є виділення певного слова в самому тексті тлумачення, що робить його *ключовим* у пошуку додаткової інформації, наприклад:

Засторбнок, нку, м. Боковое отдѣленіе въ клѣні, въ комнатѣ, въ амбарѣ, бововой придѣл въ церкви и пр. Чуб. VII. 397. *Показав засторонки, повні шишениці арнаутки*. Левци. Пов. 194. [1; II; 102].

І відповідно подається слово, яке умовно називаємо *респондент*, тобто таке, що відповідає на запит ключового слова, та словникова стаття:

Клѣня, ні, ж. Рига, гумно, овинь, житница. *Мокрий апріль, а сухой май, то буде в клунях рай*. Ном. № 446. *Спогляньте наптаство небесне, що не сіють і не жнуть, а ні збирають у клуню*. Єв. Мт. VI. 26. Ум. **Клѣнька**. *Побачила наших воликів та клуньку повну збіжжя*. Г. Барв. 258. [1; II; 253].

Вивчаючи умови створення посилань, ми не змогли їх класифікувати, проте виявили певні відмінності, які носять випадковий характер.

Часто у тексті тлумачення ключове слово є загальним до цієї ж статті, тобто водночас є і респондентом, наприклад:

Книш, шіа, м. 1) Родъ хлѣба съ завороченными внутрь краями и смазанного свинымъ саломъ или коноплянымъ масломъ. Чуб. VII. 444. *Повна піч паляницъ, посередині книш*. Ном. У гуцуловъ въ книш кладеться смѣсь изъ варенаго картофеля, овечьяго сыру, смѣшаннаго съ пегрушкою, чеснокомъ и пр., а сверху масло или солонина. Шух. I. 143. 2) Пренебрежительное прозвище священниковъ и дьячковъ. 3) Камковый верхъ мѣховой шапки галицкаго мѣщанина, выдающейся надъ опушкой въ формѣ книшѣ. Гол. Од. 18. 4) *мн*. Родъ вышивокъ на рубахѣ. Чуб. VII. 427. Ум. **Кнішик**. [1; II; 257].

Відповідно до задекларованого автором типу словника як перекладного текст тлумачення подано російською мовою, досліджувані ж посилання наведено українською, мовою оригінального вживання, очевидно для підсилення самобутності української мови, різнобарв'я її лексики. Однак спостерігаємо випадки подання ключових слів у дужках як переклад, наприклад, слово „лічити“:

Лічїлка, ки, ж. Во время игры въ кузьмирки дѣти становятся рядомъ или въ кружокъ, а одинъ выходитъ изъ ряда і указывая пальцемъ на каждого, начинаеть считать (лічїти), произнося при этомъ по слову изъ особыхъ фразъ, которыя и называются лічїлками. На кого упадетъ последнее слово, тотъ выходитъ. *Лічїлки, як у кузьмерки граються: а) Одїян, другїян, тройцян, царїцян, подан, ладан, сукман, дукман, дївен, дикса; б) Бігла вода з винограду до самого спадку, нема попа, нема дяка, не буде й порядку. Чорненькі боти пішли до роботи в красній китайці... Прикусїте пальці!* Ив. 49 – 51. [1; II; 372].

Дефінітивні посилання дають можливість розширити інформаційне поле реєстрової одиниці ланцюговим способом, подаючи таким чином вже не стільки значення одиниці, скільки опис поняття.

2. Другу групу посилань складають *релятивні* (відсильні) і застосовуються у підсильних словникових статтях. Використання такого типу посилань спостерігаємо у подвійній з поданням словотвірної, стилістичної та синонімічної характеристик, а також у типово відсильному вигляді й у супроводі відповідних ремарок. Таким чином, релятивні посилання поділяються на декілька груп:

а) словотвірна та стилістично маркована похідна як ключове слово, наприклад:

Заступ, па, м. Заступь. *Лихого справить заступ та лопата.* Ном. № 3230. *Візьми якступ та викопай отут ямку.* Харьк. Ум. **Заступець, заступочок.** Грин. III. 56. [1; II; 103].

Заступець, нця, м. 1) Ум. оть заступ. 2) *ми.* Родь узора для вышивки сорочки. КС. 1893. V. 278. [1; II; 103];

Заступочок, чка, м. Ум. оть заступ. [1; II; 103];

б) синонім як ключове слово; таке посилання реалізується після знака „=”, наприклад:

Мазій, зія, м. 1) Мазальщикъ. 2) Названіе вола пепельнаго цвѣта. КС. 1898. VII. 41. 3) = **Мазун.** [1; II; 397],

і відповідно:

Мазун, нá, м. Баловень, любимецъ. *Чи батьків синок, чи материн мазун?* Ном. № 9310. Ум. **Мазунець, мазунчик.** *Він у мене один син – мазунець.* Новомоск. у. [1; II; 397];

в) типово відсильний тип посилань із використанням вказівної ремарки „см.” (дивись), наприклад:

Застряміна, ни, ж. Часть ткацкаго станка. См. **Верстат.** Вас. 165. [1; II; 102].

Часто спостерігаємо використання в одній словниковій статі різних типів посилань, наприклад:

Застайка, ки, ж. Жилище пастуха гуцула въ полоніах. См. **Стайка.** Шух. I. 215. [1; II; 100] – тут використано дефінітивне і релятивно-синонімічне посилання з метою розширення смислового поля.

Картопля, лі, ж. Картофель. *А чисто кров'ю тая земля напоена, що картоплю родить?* Шевч. *Тут же був хрін, ріпа, картопля, що вже швидко хліб святий з світа божею зжене.* Кв. Ум. **Картопелька.** *А на Січі мудрий німець картопельку садить.* Шевч. II. 69. См. **Барабля, бұльба, бурішка, мандибурка.** [1; II; 223] – тут використано релятивні стилістичне та синонімічне посилання з метою представлення синонімічного ряду тощо.

Іноді автор поєднує різні типи посилань на одне слово, доповнюючи один одного, переважно для уточнення порядкового номера тлумачення у словникових статтях до полісемантичних слів, наприклад:

Кобілка, ки, жс. 1) Ум. оть **кобіла**. *Тарадайка торкоче, кобілка бігти не хоче*. Ном. № 11439. 2) У гребенщиків: інструментъ для нарѣзки зубьевъ гребня. Вас. 164. 3) Ручка весла (гребки), перпендикулярная къ лопаті (на дѣпровскихъ лодкахъ, дубахъ). Мнж. 179. 4) Часть лѹка, употребляемаго шерстобитами. См. Лук. Черниг. у. 5) Подставка для струнъ у скрипки, бандуры. КС. 1882. VIII. 282. 6) Грудная кость у птицъ (cicada). 7) Палка, употребляемая въ дѣтскихъ играхъ дідок і мѣтка. Ив. 25, 29. 8) Часть начиння. См. Начиння 3. Шух. I. 256. МУЕ. III. 18. 9) Настѣк. *Arphrogha*. Вх. Пч. I. 5. [I; II; 259] – тут вказівка на слова „лук” і „начиння” є і в самому тексті, і в релятивному посиланні, уточнюється варіант значення слова „начиння”.

Особливістю релятивних посилань, на відміну від ланцюгової стратегії дефінітивних, є їхній перехресний характер, наприклад:

Зімá и **зимá**, **мú**, жс... Ум. **Зімонька**. [I; II; ?],

відповідно:

Зімонька, ки, жс. Ум. оть **зімá**. [I; II; ?]

Використання вище описаного методу розширення семантики слова у словнику є надзвичайно вдалим прийомом, особливо з погляду сьогодення, однак у процесі його дослідження ми виявили багато випадків непослідовності. Так, їх можна поділити на декілька груп:

1. Відсутність слів-респондентів і відповідно словникових статей до ключових слів, наприклад: **кусок** – **кусочок** [I; II; 332], **лоб** – **лобище** [I; II; 373], **шавлія** – **шавлієчка** [I; IV; 481] і под.

2. Ігнорування перехресності в релятивних посиланнях, наприклад: **куток** – **куточок** [I; II; 333] на відміну, наприклад, від **шаг** – **шажок** [I; IV; 481-482].

3. Непослідовність фіксації в словнику слів-респондентів, наприклад, до слова **лоб** подано зменшувальні слова, які позначені як ключові: **лобик**, **лобичок**, **лобок**, **лобочок**, проте у словнику мають місце тільки два слова з цього словотвірного ряду: **лобок** і **лобочок**; аналогічно, наприклад, спостерігається непослідовність фіксації однокореневих слів до слова **лобурь**: подається слово **лобурисько** і відсутнє слово **лобуряка** і под.

4. Непослідовність маркування спеціальним шрифтом після знака „=”, внаслідок чого ключові слова не позначені, проте вони є заголовними словами до відповідних словникових статей, тобто витримується процедура посилання, але без спеціального позначення.

Також до непослідовності зараховуємо й однакове маркування і посилань, і фразеологічних та термінологічних словосполучень, що створює певні труднощі під час формалізації даних словника.

Використаний Б.Грінченком метод посилань за допомогою спеціальної розмітки дуже споріднений з таким засобом реалізації нелінійного подання інформації у

сфері інформаційних технологій, як *гіперпосилання* (або *гіпертекст*) і широко використовується в комп'ютерному представленні текстів, і в комп'ютерній лексикографії зокрема.

Оцінюючи вагомість системи посилань у „Словарі української мови” за ред. Б.Грінченка, ми переконані у її значущості. Вважаємо, що пізніші лексикографічні праці, зокрема й найповніша – „Словник української мови” в 11-ти томах (1970-1980 рр.) – децю втратили у своїй функціональності через невикористання запропонованого користувачеві словникарського прийому.

Такий метод розширення інформаційного поля реєстрової одиниці в Словарі також надзвичайно цінний з погляду комп'ютерного оброблення цього словника, оскільки значно полегшує процес створення його електронного варіанта з системою гіперпосилань.

1. Словарь української мови: В 4-х томах. За ред. Б.Грінченка. К., 1907-1909;
2. <http://www.dialog-21.ru>; 3. <http://www.tei.org>.

Єлизавета БАРАНЬ,

Університет ім. Л. Єтвеша (Будапешт, Угорщина),
Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ
(Берегово, Україна)

ГУНГАРИЗМИ

У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» (1907–1909 рр.) ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

«Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка – одна з найважливіших лексикографічних пам'яток. «Цінний як історичний документ, як широке зібрення матеріалів живої народної мови, поєднаних з даними літературних джерел. І тому він є дуже корисним у спеціальних лексичних дослідженнях», – зазначено у передмові до перевидання 1958 року [6, с. 7].

«Словарь» був словником української живої мови. На думку І. Огієнка [5], найважливіша вада цього словника полягає у тому, що Б. Грінченко не чітко відділив слова говіркові від слів літературних, і взагалі на літературну мову не звернув належної уваги. З позицій нинішньої діалектологічної науки словник є одним з найважливіших джерел у дослідженнях західноукраїнських діалектів, у тому числі і закар-

цатських говорів, адже Б. Грінченко використав найвагоміші джерельні записи тогочасної західноукраїнської народної мови.

Метою роботи є представити тематичні групи діалектних гунгаризмів, у тому числі і вузькококальних, наявних у «Словарі», та невелику кількість тих слів угорського походження, які ввійшли до лексичного складу української літературної мови. Кількість гунгаризмів, які ми виявили, нараховує п'ятдесят шість. Переважна їх більшість була відома на всій західноукраїнській території у кінці XIX – початку XX століття. Гунгаризми у «Словарі» виявляли за допомогою таких джерел: Верхратський І. «Словарець», приложенный къ книгѣ И. Верхратскаго: *«Про говор галицких лемків»*. Львів, 1902; він же: «Словарець», приложенный къ статьѣ И. Верхратскаго: *«Знадоби для пізнання угорскоруских говорів»*. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1902; він же: *Знадоби до словаря южнорусского*. Львів, 1877; він же: Початки до уложеня номенклятури и терминологіи природописної, народней... Львів, 1964, 1869; *Галицько-руські народні приповідки*. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко. Львів, 1901; Гнатюк В. *Галицько-руські народні легенди*. Львів, 1902; Головацький Я.О. *Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси*. Москва, 1878; він же: *О народной одеждѣ и убранныхъ Русиновъ или Русскихъ въ Галичинѣ и сѣверовосточной Венгріи*. 1877; Грінченко Б.Д. *Етнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ...* Чернігів. 1895, 1896, 1899; *Етнографічний збірник*, який видає Етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Під ред. Д-ра І. Франка. Львів, 1898; Закревській Н. *Старосѣвскій бандуриста. Словарь Малороссійскихъ идіомовъ*. Москва, 1861; *Историческіе пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями* Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Київ, 1874, 1875; Кулишъ П. *Записки о южной Руси*. 1856–1857; *Малорусскія народныя преданія и рассказы*. Сводъ Михаила Драгоманова. Київ, 1876; *Малорусско-німецкий словарь*. Укладачі Є. Желехівський і С. Недільський. Львів, 1886; Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Хв. Вовк (ред.). Львів, 1899; Рудченко І.Я. *Чумацкія народныя пѣсни*. Київ, 1874; Свидницький А. *Люборацьки*. Семейна хроника. Київ, 1901; Федькович І. *Поезиі*. Часть І. Львів, 1862. Випуск другий і третій. Коломия, 1867; Шухевич В. *Гуцульщина*. Львів, 1899–1901. Ми звернули увагу на те, що найчастішими є посилання на праці І. Верхратського та Я. Головацького. При гунгаризмах *бирувати*, *битар*, *бичак*, *бокор*, *калап*, *леквар*, *рянярь*, *тенгерця* вказується скорочена назва *Угор*. (тобто Угорщина), – це означає, що вищенаведені слова були поширені лише на території сучасного Закарпаття (колишньої Угорської Русі). Ареал поширення гунгаризмів *антал*, *байлувати*, *газда*, *орсак*, *рунтати* виходить за межі західноукраїнських діалектних територій.

Завдяки інтерферентним явищам, що відбувалися на лексичному рівні, спричинивши появу українсько-угорського мовного взаємовпливу, переважна більшість гунгаризмів потрапила до українських говорів безпосередньо усним шляхом, частина

іх опосередковано – через румунські, словацькі, рідше польські діалекти. Двадцять чотири нижчеперерахованих гунгаризми засвідчені закарпатськими писемними пам'ятками XVI–XVIII століття [див. 11, с. 49–93].

Гунгаризми, наявні у «Словарі» за редакцією Б. Грінченка, подаємо за тематичними групами:

назви живих істот та їхніх органів: *Бирів* 1: 56 'сільський староста' < уг. *biró* у шпич 'сільський суддя'. – Пор. Ч. 12, Cs. 1: 94, ЕСУМ 1: 184–5. *Газда* 1: 264; *тазда* 'господар' 1: 345 (Грінченко подас 13 дериватів) < уг. *gazda*. – Пор. Довг. 5, Ч. 63 і в шпич 'чоловік', СУМ 2: 12, ЕСУМ 1: 450–1, Cs. 1: 324–5. *Легінь* 2: 350 'парубок' < уг. *legény*. – Пор. Ч. 168, Cs. 2: 19, СУМ 4: 461, деривати *легішник*, *легішовати*, ЕСУМ 1: 209. *Катун* 2: 226 'солдат' < уг. *katona*. – Пор. Ч. 144, Cs. 1: 463–4, ЕСУМ 2: 226. *Куса* 4: 531 'вівчар' < уг. *juhász*. – Пор. Ч. 438, Cs. 1: 438. *Баус*, *баус* 1: 34 'вуси' < уг. *bajusz*, деривати *баусатий*, *баусатий* 'вусатий'. – Пор. Довг. 3 зв., Ч. 9, Cs. 1: 58, ЕСУМ 1: 156 – *баус*; 1: 108 – *бауса*. *Бендюх* 1: 49 'пузо' < уг. *bendő*. – Пор. Ч. 11, Cs. 1: 83 – *bendő*, 1: 111 – *böndő*, ЕСУМ 1: 166. *Паприка* 3: 95 'перець' < уг. *paprika*. – Пор. Довг. 9, Ч. 248, Cs. 2: 216–7, СУМ 6: 58, ЕСУМ 4: 285. *Тенгерія* 4: 254 'кукурудза' < уг. *tengeri*. – Пор. Ч. 391, Cs. 2: 383, ЕСУМ 5: 544 *тенгерія*, *тендерія*, 2: 423 *кендерія*. *Марга* 2: 405, *маржина* 2: 406 'скотина' < уг. *marha*. – Пор. Ч. 179, Cs. 2: 63–4, ЕСУМ 3: 390. *Лаба* 2: 337 'лапа; лабка' 1) 'лапа', 2) 'ніжка у ступці', 3) 'один із двох стовпів, дерев'яних або залізних, який підтримує на припечку комін у туцупльській печі' < уг. *láb*. – Пор. Ч. 166, Cs. 2: 3–4, СУМ 4: 427 у знач. 'лапа'. В ЕСУМ [3: 173] зазначено, що іменник *лаба* вживається у таких самих значеннях, як і в словнику Грінченка;

назви ознаки тварин: *Барнавий*, *барнастий*, *барнявий*, *барнястий* 1: 31 'коричневий, бурий' < уг. *barna*. – Пор. Ч. 8, Cs. 1: 63, ЕСУМ 1: 145;

назви одягу та взуття: *Бунда* 1: 110 'верхній одяг – вид суконого пальто' < уг. *bunda*. – Пор. Ч. 21, Cs. 1: 116, СУМ 1: 255, ЕСУМ 1: 295. *Кабат* 2: 204 1) 'куртка, солдатський мундир'; 2) 'у жінок – спідниця'; похідні *кабатик*, *кабатина* те саме, що *кабат*, тільки один екземпляр, *кабатиня* 'солдатський одяг'. – Пор. Ч. 140 у шпич 'спідниця', Cs. 1: 439, СУМ 4: 64, ЕСУМ 2: 331. *Калат* 2: 209 'чорний капелюх з шилким круглим верхом і широкими полями, загнутими униз' < уг. *kalap*. – Пор. Ч. 141, Cs. 1: 444, ЕСУМ 2: 347. *Кепень* 2: 235 'одяг угорських українців-міщан'; 2) 'верхня сукошна кофта, яку носили українські міщанки в Угорщині' < уг. *köpeny*. – Пор. Ч. 1: 549, ЕСУМ 2: 423 – *кепеняк*, *кепень*, ЕСУМ 2: 476 – *кобеняк*. *Ряйда*, *рядю*, *рядюць*, *рядючка* 4: 93 'ганчірка, дрантя'; *рядявий* 'порваний, обшарпаний' < уг. *gyöngy*. – Пор. Довг. 12 зв., Ч. 354, Cs. 2: 275, ЕСУМ 5: 155 – *рядня*, 5: 23–24 – *ранда*. *Бочкорн* 1: 90 1) 'вид шкіряного взуття, те саме, що і постолі' < уг. *bockor*. – Пор. Довг. 4 зв., Ч. 17, Cs. 1: 97, ЕСУМ 1: 240–241. *Чижми* 4: 461 < 'угорські чоботи, чорні або червоні' < уг. *csizma*; *чижмар* 'чоботяр' – Пор. Cs. 1: 150–1;

речі та прилади повсякденного вжитку: *Антал* 1: 8 'маленька бочка в 60 пляшок' < уг. *antalag*. – Пор. Ч. 3, ЕСУМ 1: 75. *Бага* 1: 18 'гар з чубука'. – Пор. ЕСУМ 1: 108. *Бардаш* 1: 29 'велика сокира' < уг. *bárd*. – Пор. Сс. 1: 62, СУМ 1: 105, ЕСУМ 1: 29. *Бичак* 1: 59 'ніж з невеликою колодочкою' < уг. *bicsak*. – Пор. Ч. 12, Сс. 1: 92, ЕСУМ 1: 188. *Бокрейда* 1: 83 'букет штучних квітів чи павлине пір'я, які дарує молода і дружки молодому' < уг. *bokréta*. – Пор. Довг. 4 зв., Ч. 16 – *бокрейта*, Сс. 1: 100, ЕСУМ 1: 224. *Валів* 1: 124 'корито' < уг. *vályú*. – Пор. Ч. 24, Сс. 1: 439, ЕСУМ 1: 326. *Валоб* 1: 124 'вид товстої дошки' (в ЕСУМ [1: 326] зазначено, що етимологія неясна, можливо, пов'язана з іменником *валів*). *Коришов* 2: 289 'вид посуду', похідний *коришовик* < уг. *korsó*. – Пор. Сс. 1: 538, ЕСУМ 3: 47. *Лампаш* 2: 343 'ліхтарня' < уг. *lámpás*. – Пор. Ч. 167, Сс. 2: 8, ЕСУМ 3: 189. *Ланц* 2: 343 'ланцюг' < уг. *lánc*. – Пор. Довг. 8 зв., Ч. 167, Сс. 2: 8, СУМ 4: 444, ЕСУМ 3: 191–2. *Пантличка* 3: 93 < 'петля из тасьми' < уг. *pántlika*. – Пор. Довг. 9, Ч. 247, Сс. 2: 214, ЕСУМ 4: 279. *Погар* 3: 230, *пугарь* < 'чарка'; *пугарчик* 'келишок' < уг. *rohár*. – Пор. Довг. 11 зв., Ч. 267, Сс. 2: 241, СУМ 6: 705, ЕСУМ 4: 473. *Трембіта* 4: 280 'музичний інструмент гуцулів – довга біля 3 метрів, дерев'яна труба' < уг. *trombita*; похідні *трембітка*, *трембіточка*, *трембітанник* 'музикант, який грає на трембіті'. – Пор. Сс. 2: 405, СУМ 10: 242, ЕСУМ 5: 628;

назви предметів: *Бігарь* 1: 60 'палка'. За ЕСУМ [1: 159] іменник *бегарь* до української мови потрапив, очевидно, з угорської: *bige* 'цурка' < укр. *бита* [1: 182], – загострений з двох кінців цурпалок, яким діти граються, підбиваючи і ловлячи його. Найімовірніше, розширення значення слова відбулося на власне українському мовному ґрунті. – Пор. Ч. 12, Сс. 1: 92. *Бокор* 1: 83 'пліт' < уг. *bokor*, але у знач. 'купц, купа'. – Пор. Ч. 16, Сс. 1: 99–100 – і в знач. 'щось зв'язане докупити', ЕСУМ 1: 224. Розширення значення іменника відбулося на українському мовному ґрунті у зв'язку із складанням окремих «штуку» докупити, в результаті якого зробили пліт. *Дараба* 1: 358 'пліт із сплавного лісу (тобто дерева)' < уг. *darab*, але у знач. 'шматок, штука'. – Пор. СУМ 2: 211, Сс. 1: 163. В ЕСУМ [2: 12–3] зазначено, що іменник *дараба* 'пліт із сплавного дерева', очевидно, походить із угорського *darab* 'шматок, штука'; зміна значення сталася вже на українському ґрунті у зв'язку з вимірюванням сплавного лісу на *дараби* «штуки», кожному з яких становив окремий пліт;

назви властивостей і стану людини: *Банність* 1: 27 'смуток, туга' < уг. *bánat*; деривати *банно* 'сумно, тужливо'; *банувати* 'тужити, жаліти' < уг. *bán(kódik)* – Пор. Ч. 7, Сс. 1: 60–61, СУМ 1: 102, ЕСУМ 1: 135. *Бизувати* 1: 55, *бизувати* 1: 63 1) 'поручитися, схвалювати що-небудь'; 2) 'бути в стані'; 3) – *бизуватися дарабою* 'керувати плотом' < уг. *bizik*; *бизівний* 'вірний, надійний' < уг. *(meg)bízható*. – Пор. Ч. 12, Сс. 1: 95. На власне українському мовному ґрунті відбулося, мабуть, розширення значення слова: *бизуватися* 'братися за що-небудь'. ЕСУМ 1: 194. *Бирувати* 1: 57 'могти, бути у силі' < уг. *bir*. – Пор. Ч. 12, Сс. 1: 93–4;

назва хвороби: *Бетега, бетегота* 1: 53 1) 'хвороба'; 2) 'ні до чого не здатна подина' < уг. *beteg(ség)*; дериват *бетезний* 'хворий' < уг. *beteg*. – Пор. Ч. 11, Cs. 1: 88, ЕСУМ 1: 178;

назви дій і станів: *Байлувати* 1: 21 'притягувати другу пару волів і штовхати віз на гору' < уг. *bajlódik*. – Пор. Ч. 6 – *байловати* у знач. 'возитись, мучитись', Cs. 1: 11, ЕСУМ 1: 117, але у значенні 'пробувати, перевіряти, куштувати'; значення дієслова *байлувати* у «Словарі» Грінченка є ближчим до угорського *bajlódik* 'возинись', адже, щоб проштовхати віз на гору, потрібні певні зусилля, необхідно *возинись*. *Бантувати* 1: 27 'турбувати, штовхати, бурити' < уг. *bánt*. – Пор. Ч. 8, Cs. 1: 61, ЕСУМ 1: 135. *Рунтати, рунтувати* 4: 88 'турбувати, руйнувати', *рунтатися* 'турбуватися' < уг. *ront*. – Пор. Cs. 2: 276, СУМ 8: 910, ЕСУМ 5:143. *Фалатати* (є похідним від іменника *фалат* у знач. 'шматок') 4: 374 'розірвати на шматки' < уг. *falat* у знач. 'шматок' (відповідного дієслова немає, що свідчить про те, що дієслово *фалатати* утворилося на українському мовному ґрунті);

назви народного повір'я: *Босорканя* 1: 90, *бусурканя* 1: 115 'відьма, чаклуна'; *босоркун* 'чаклун' < уг. *boszorkányu*. – Пор. Довг. 4 зв., Ч. 17, Cs. 1: 109, ЕСУМ 1: 237 *босорка*;

назви їжі та тютюневих виробів: *Леквар* 2: 353 'повидло (із сливи)' < уг. *lekvár*, але на позначення повидла із будь-яких фруктів. – Пор. Ч. 169, Cs. 1: 24 – у словнику Б. Чурі подається таке ж значення номена *леквар* (тобто 'повидло із сливи'), як і в словнику Грінченка. *Доган* 1: 406, *дуган* 'тютюн' < уг. *dohányu*. – Пор. Довг. 5 зв., Ч. 74, Cs. 1: 173–4, ЕСУМ 2: 116.

назва житла: *Салати, салашина* 4: 97 'халуна, намет' < уг. *szállás*, дериват *сашиститися* 'поселитися десь', *салашувати* 'жити в халупі'. – Пор. Довг. 12, Ч. 355, Cs. 2: 316, ЕСУМ 5: 168;

назви одиниць міри: *Дарабчик* 1: 358 'шматок' < уг. *darab*. – Пор. Довг. 5 зв., Ч. 65 – *дарабъ*, Cs. 1: 163, ЕСУМ 2: 12. *Фалат* 4: 374 'шматок' < уг. *falat*, похідне *фалаток*. – Пор. Ч. 414, Cs. 1: 252;

місце поховання: *Теметів* 4: 253 'кладовище' < уг. *temető*. – Пор. Ч. 391 – *тететовъ*, Cs. 1: 381, ЕСУМ 5: 542 *теметів*;

назви тканини: *Баршан* 1: 146 'бархатний, оксамитовий' < уг. *bársony*. – Пор. Ч. 8, Cs. 1: 63, ЕСУМ 1: 146;

прислівники: *Гляба* 1: 287, *гляба* 1: 292 'неможливо, даремно' < уг. *hiába*. – Пор. Ч. 52, Cs. 1: 381 у знач. 'безкорисно, без причини, при всьому тому', ЕСУМ 1: 118. *Кіп* 2: 245 Яким *кіпом* ти міг то учинити? Яким способом, як ти міг це зробити? < уг. *kép(ren)*. – Пор. ЕСУМ 2: 448–9;

інші: *Галдамаш* 1: 267= *одомаш* 3: 42 'могорич' < уг. *áldomás*. – Пор. Ч. 230, Cs. 1: 32, ЕСУМ 1: 459 – *галдамаш*, 4: 162 – *одомаш*. *Готар* 1: 319 'межа, кордон'; *готарити* 'межувати, відноситися до чого-небудь'. *Хотар* 4: 411 'земля, яка принале-

жить поселенню' < уг. *határ*. – Пор. Довг. 6 зв., Ч. 51, Сс. 1: 369, ЕСУМ 1: 576 – *готар* 'межа, кордон', *хотар* 'усі землі, що належать селищу', *готарити* 'межувати'. *Орсак* 3: 63 1) країна; 2) 'вимощений шлях' < уг. *ország*. – Пор. Довг. 9 зв., Ч. 236 Сс. 2: 188, ЕСУМ 4: 214. *Хісен* 4: 400, *хосен* 4: 411 'користь, вигода' < уг. *haszon*, похідні *хосний*, *хіснувати*, *хоснувати* 'користуватися'. – Пор. Довг. 6 зв, Сс. 1: 367 СУМ 11: 75 – *хісен*, *хіснувати*, 132– *хосен*.

Вищенаведені слова перебувають за межами сучасного літературного вжитку окрім іменників *тазда*, *легінь* та *наприка*. П'ятнадцять із них зафіксовані у *Словнику української мови в 11-ти томах* з ремаркою *діал.* (тобто діалектне слово). Незважаючи на наявність цілого ряду діалектизмів, «Словарь» зробив великий крок уперед щодо нормалізації лексичного складу української мови. Достовірною є думка вчених [2, с. 610; 3, с. 123; 8, с. 300], що «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка – найавторитетніша лексикографічна праця, один з найбільших і найкращих у слов'янстві словників.

1. Довг. = Дзєндзелівський = Dóhóvics Bazil: Kijegyzése azon szóknak, amellyel hason hangzanak v[agy] és értékenyűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben. 1835. Видано: Дзєндзелівський Й., Сак Ю., Штернберг Я.: Василь Довг. – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, 2003; 2. Дзєндзелівський Й.О. Словарь української мови // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – 610; 3. Дзєндзелівський Й.О., Статсєва В.І. Грінченко Борис Дмитрович // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – 122–123; 4. *Етимологічний словник української мови*: у 7 т. Том 1–5. – Київ, 1982 – 2006; 5. *Огієнко І.* Історія української літератури. – Київ, 2001 (перше видання Вінніпег, 1949) <http://litopys.narod.ru/ohukr/ohu.htm>; 6. *Словарь української мови* Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. У 4 томах. Київ 1907–1909. Передмова до перевидання фотомеханічним способом. Київ, 1958; 7. *Словник української мови в 11-ти томах* Ред. кол. І.К. Білодід та ін. – Київ, 1970–1980; 8. *Сучасна українська мова / За заг. ред. І.К. Білодіда.* – Київ, 1973; 9. Ч. = Чоней Л.: Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883; 10. Сс. = Csűry Bálint: Szamosháti szótár. Budapest, 1935–1936; 11. Dezső László: A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszava [Угорські запозичення у карпатоукраїнських писемних пам'ятках XVI–XVIII століття]. Budapest, 1989.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДВІЙНИЙ НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВІ

Розширення функціонування українського мовлення в сучасному розвиненому інформаційному суспільстві якнайбільше актуалізувало потребу знання і дотримання мовних, і насамперед усномовних, норм. "...вміти правильно говорити... ще не застуга, а не вміти – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки це гоїство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина"⁷ – з цієї думкою Марка Туллія Цицерона важко не погодитися й нині.

Дотримання вимовних (орфоепічних) норм, як відомо, не лише забезпечує взаєморозуміння між усіма членами соціуму, а й свідчить про культуру мовця, його соціальний статус (освіченість / неосвіченість тощо), зрештою, засвідчує повагу до співрозмовника.

Питаннями української орфоепії як науки, що вивчає норми вимови звуків, звукотолучень у потоці мовлення, наголошування й інтонації, займалися такі дослідники, як П. Горецький (існує думка, що саме він уперше в українській лінгвістиці вжив термін *орфоепія* (*ортоепія*)), О. Курило, О. Синявський, І. Огієнко, О. Маслюкевич, В. Ващенко, В. Самійленко, П. Тимошенко, М. Наконечний, М. Жовгобрюх, Н. Тоцька, М. Погрібний, Н. Плющ та ін. Окремі проблеми наголошення, або акцентуації, висвітлювалися також у працях Л. Булаховського, З. Веселюкської, Т. Бровченко, В. Винницького, С. Головашука та ін.

І хоча система українських вимовних норм у цілому сформувалася вже в другій половині XIX ст., процес її нормалізації триває й досі. Насамперед це стосується сфери акцентуації, а саме унормування наголошення слів та їх форм, що вживаються *подвійними* (*паралельними, дублетними, варіативними*) *наголосами*.

Подвійний наголос, який навіть у навчальній літературі (посібниках, підручниках) іноді плутають із *побічним наголосом*, полягає в паралельному й рівноправному наголошенні ряду слів, як, напр., *апострóф* і *апо́строф*, *ба́жаний* і *баже́аний*, *ку́щитися* і *кущитися*, *пе́рвісний* і *перві́сний* тощо. Такий наголос не розрізняє ні лексичні (як у словах *áтлас* – *атлáс*, *óрган* – *орга́н*, *ви́щати* – *вища́ти*), ні граматичні (як у словах *рі́ки* – *рікі́*) значення слів, проте іноді може бути ідентифікатором певного стилю: слова *висóбо*, *глибóбо* тощо зустрічаються переважно в поезії. Разом із ним у деяких словах із подвійним наголошенням намітилася тенденція до розрізнення граматичних значень: наголос *волошкóвий* посилює якісну ознаку, а *волбшкóвий* –

відносну тощо. Часто вибір одного з варіантів при подвійному наголошенні зумовлений насамперед ритмікою тексту.

Варіативне наголошення слів відоме багатьом мовам світу і є закономірним об'єктивним результатом розвитку акцентологічної системи мови.

Мовознавці по-різному ставляться до явища варіативного наголошення. Так, у своїй праці "Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному" Іван Огієнко розрізняв архаїчні й живі подвійні наголоси (*зёмний, църський, уста, нутрѡ, мѡрський, плѡдѡ, рѡзѡм, кѡнци, хѡлѡ* і т. ін.), зазначаючи, що такі наголоси варто плекати, а не викидати з мови³. Ознакою багатства української мови вважає наявність подвійного наголосу, зокрема в особових займенниках *мене, себе, тебе* (за наявності перед ними прийменників), й сучасний дослідник О. Різниченко⁶. Водночас М. Погрібний зауважував, що дублетні наголоси "лише обтяжують, а то й зневизначають наголосову систему"⁵, тому зайві дублетні форми поступово усуватимуться з літературної мови.

Питання подвійного наголошення є актуальним і відкритим до сьогодні – зокрема, не виписані чіткі критерії, за якими можна визначити, який варіант наголошення більше відповідає нормі, або ж спрогнозувати, який наголос залишиться в мові, а який зникне. Склад групи слів з варіативним наголошенням може змінюватися: звужуватись чи, навпаки, розширюватись, – зокрема, за рахунок нових запозичень (напр., *діскурс* і *дискурс*), – але загалом явище подвійного наголошення, на нашу думку, не може зовсім зникнути. Адже корпус таких слів є свосвідним "запасником" варіантів, де "відстоюється" норма: одні варіанти наголошення зникають як застарілі, інші набувають самостійних значень, ще інші дозволяють обирати варіант наголошення, орієнтуючись на загальну ритміку речення чи тексту.

Метою нашого дослідження було проаналізувати функціонування в сучасній українській літературній мові слів з подвійним (варіативним) наголошенням, порівнюючи дані двох орфоепічних словників української мови та зіставляючи ці дані з результатами анкетування, проведеного серед студентів-філологів та викладачів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Джерельною базою дослідження послуговували "Орфоепічний словник"⁹, укладений М. Погрібним (1984 р. видання) та "Орфоепічний словник української мови"¹⁰ у 2-х томах, укладений М. Пешак, В. Русанівським, Н. Сологуб, В. Чумаком, Г. Ярун (Т. I – 2001 р., Т. II – 2003 р.) – далі Словник 1 і Словник 2. Матеріал для подальшого аналізу становлять 536 слів із подвійним (варіативним) наголошенням, дібрані зі Словника 1 методом суцільної вибірки, з подальшим зіставленням їх з даними Словника 2.

Слова з варіативним наголошенням було запропоновано для аналізу двом групам носіїв української мови – студентам-філологам українського відділення I-го та II-го курсів, які представляли різні регіони України, а також викладачам Інституту

філології. У завдання анкетованих входило позначити в кожній парі наголосів по одному, більш прийнятному, на їхню думку, варіанту. Опрацювання результатів анкет становило перший етап дослідження.

Другим етапом дослідження було порівняння даних Словника 1 і Словника 2, різниця між виходом яких становить 20 років, а також даних анкетування для виявлення динаміки функціонування слів із подвійним наголошенням та фіксації її в словнику.

Результати першого етапу дослідження показали, що дані Словника 1 щодо вживання того чи іншого варіанту наголошення (напр., *бажаний* і *бажаный* – першим завжди подається наголос рекомендований) здебільшого збігаються з вибором сучасних носіїв мови. Лише у 171 парі слів із 536, або близько 32%, рекомендації Словника 1 щодо вживання того чи іншого наголосу не збігаються з вибором реальних носіїв мови. В решті аналізованих пар слів мовці або підтвердили рекомендації Словника 1 щодо вибору варіанту наголошення (282 пари слів, або близько 53%), або ж анкетовані не віддали виразної переваги тому чи іншому варіанту наголошення (83 пари слів, або близько 16%).

Виходячи з порівняння даних Словника 1 з даними анкет, було виявлено також цікаву тенденцію слововживання. Так, у групі слів, де був зафіксований збіг рекомендації Словника 1 з реальним вибором мовців, серед варіантів *безвихідь* і *бэзвихідь*, *беззахисний* і *беззахисный*, *боляче* і *болячэ*, *видимий* і *видимый*, *вихованець* і *вихованець*, *вихованка* і *вихованка*, *володар* і *володарь*, *вугілля* і *вугілля*, *доброзичливий* і *доброзичливый*, *драбінчастий* і *драбинчастый*, *жадібний* і *жадібный*, *жалібний* і *жалібный*, *жійжки* і *жижжкі*, *затишок* і рідше *затишок* (прим. Словника 1. – В. Б.), *колоддя* і *колоддь*, *користувач* і *корыстувач*, *лицарство* і *лицарство*, *мандрівник* і *мандрівник*, *мандрівниця* і *мандрівниця*, *небіж* і *небіж*, *пестити* і *пестити*, *позівачка* і *позывачка*, *покидьок* і *покидьок*, *сприйняття* і *сприйняття*, *срібло* і *сріблэ*, *танець* і *танэць* усі анкетовані обрали саме перші слова у парах, наголос у яких, згідно з даними Словника 1, є рекомендованим, бажаним. Варіанти наголошення, подані Словником 1 на другому місці як допустимі, факультативні, не обрав жоден із опитуваних. Це свідчить якщо й не про повне вилучення таких варіантів наголошення з ужитку (з розширенням кількості анкетованих результати опитування можуть дещо змінитися), то, принаймні, підтверджує і ще більш увиразнює статус таких варіантів як периферійних.

Натомість у групі незбігів рекомендації Словника 1 і реального вибору мовців опинилися слова *Анастасія* й *Анастасія*, *апострóf* і *апóстроф*, *Вероніка* й *Вероніка*, *вітчизняний* і *вітчизняный*, *гулянка* й *гулянка*, *гусятина* й *гусятина*, *докір* і *дóкір*, *злоба* і *злóба*, *комбайнер* і *комбайнерь*, *кремезній* і *кремезный* (першого варіанту наголошення тут не обрав жоден мовець!), *межигір'я* й *межигир'я*, *надвечір* і *надвечір*, *нарівні* і *нарівні*, *огрядний* і *огрядный*, *первоцвіт* і *первоцвіт*, *пологовий* і

пологовий, по-просто́му і по-просто́му, простолю́дин і простолю́дин, пружні́й і пружні́й, сьорба́ти й сьорба́ти, темно́та й темно́та, чорно́зем і чорно́зем тощо, де мовці здебільшого обирали другий варіант наголошення. Іноді такий вибір анкетованих ішов урозріз із спостереженням Словника І щодо частотності вживання того чи іншого наголосу: у парах слів “затишні́й і *рідше* затишні́й”, “санкі і *рідше* санкі”. “сосна і *рідше* сосна́” сучасні мовці всупереч даним Словника І переважно обирають другий варіант. Цікаво, що в парі “затишні́й і *рідше* затишні́й” троє мовців – двоє студентів й один викладач – запропонували власний варіант наголошення: *за́тишні́й*.

Так само власні варіанти наголошення, не зафіксовані Словником І, мовці пропонували ще до ряду слів. Так, четверо студентів й один викладач дописали в анкеті до пари *заплісняві́лий і заплісняві́лий* варіант *заплісняві́лий*; двоє студентів й один викладач дали варіанти *за́тишні́й, на́рівні* (словникові пари *затишні́й і за́тишні́й; на́рівні і на́рівні*); по одному студенту й викладачу поставили наголоси *ка́ртковий, ка́хляний, кра́пковий* (у Словнику І *картко́вий і картко́вий; кахля́ний і кахля́ний; крапко́вий і крапко́вий*). Найбільша кількість опитуваних подали власний варіант наголошення слова *ко́ловоро́т*, відсутній у Словнику І (*ко́ловорот і ко́ловорот*). Варіанти *заплісняві́лий, ко́ловоро́т і на́рівні*, запропоновані анкетованими, ми схильні розглядати як такі, що виникли під впливом російської мови (пор.: рос. *заплесневевший, ко́ловоро́т, наравне́*); варіанти *за́тишні́й, картко́вий, ка́хляний, кра́пковий* – зумовлені відповідним місцем наголосу у твірних словах (*за́тишок, ка́ртка, ка́хля, кра́пка*). Проте такі акцентуаційні моделі не відповідають нормам української літературної мови.

Зрідка дані в групах студентів і викладачів розходилися: так, переважна більшість анкетованих студентів обрали варіант *загальнолю́дський*, тоді як більшість викладачів віддали перевагу наголошенню *загальнолю́дський*; так само у групі студентів обрали варіант *доповідáч, зачатко́вий, капу́стище, крама́рський, льо́нище, на́клад, притьма́*, у групі викладачів – *доповідáч, зачатко́вий, капу́стище, крама́рський, льо́нище, на́клад, притьма* тощо.

Стосовно деяких слів думки анкетованих розділилися майже порівну: майже однакова кількість осіб обирала як перший, так і другий варіанти наголошення. Такі слова ми схильні вважати ядром групи лексем з варіативним наголошенням. До них належать *баво́внико́вий, відпові́сті, відсі́к, двобáло, доба́дка, до́питний, до-помі́жний, допризбо́вий, до́чи́ста* (нічого не залишаючи), *дри́гну́ти, за́ворот, за́гну́тий, запові́сті, кля́сті, кля́стися, крі́пкий, ма́бу́ть, мандрі́вець, на́тробо́, нафтоо́чісний, недо́мірок, огля́дач, о́гріх, озе́рце́, парові́дний, пе́рвісний, плісня́вити, по́м'я́тий, порто́вий, по́сестра, по́сінити, при́кілок, при́стінок, прокля́сті, про́сві́ток, пта́шник* (приміщення), *рози́н'ятий, розно́вісті, ру́сінка, серпа́нко́вий, ску́бати, тільце́, убра́ння, уло́говина, хі́рити, христия́нин, чере́шні́вий, шко́да* (жаль), *шту́рхну́ти, ялі́нко́вий* та деякі інші.

Слід зауважити, що як у студентів, так і у викладачів виникли певні труднощі з розумінням ряду слів – таких, як *аку́товий, блéшня, ва́льок, ва́льці, ви́кічний, ви́шивік, вéвсіще, голі́нко́вий, гра́бар, дебарка́де́р, діо́нтрія, зя́бле́вий, карма́нни, ко́рши́к, на́зі́мок, обу́шок, омша́ник, па́чо́си, по́тахи, по́ташнини, приты́ма, Сомáлі* тощо – здебільшого це терміни, рідковживані або застарілі слова. Анкетовані їх часом не позначали взагалі або ставили біля таких пар знак питання (?).

На другому етапі дослідження було проведено порівняння даних Словника 1 і Словника 2, яке показало, що у 54-х словах із подвійним наголошенням із 536, наведених Словником 1, уже закріпився, згідно з даними Словника 2, лише один нормативний наголос. Наголос у цих 54-х словах здебільшого збігається з рекомендаціями Словника 1, за винятком варіантів *гуся́тина, допризо́вний, загальноло́дський, зі́м'ятій, злоді́йка, підбі́йка, підшив́ка, післяполо́говий, по́підві́конню, усмі́шка*, які у Словнику 1 подані на другому місці як факультативні після рекомендованих *гу́сятина, до призо́вний, загальноло́дський, зі́м'ятій, злоді́йка, підбі́йка, підшив́ка, післяполо́говий, по́підві́конню, усмі́шка*. Зауважимо, що наголоси, зафіксовані Словником 2 як єдино можливі, в основному збігаються також і з вибором мовців, які позначили такі варіанти як більш уживані, за винятком слів *га́лстуко́вий, допризо́вний, загальноло́дський, зі́м'ятій, капу́стице, капу́стяний, ко́нпли́це, прокля́ті, убрáний*, де мовці не визначилися чітко з вибором, та слів *за́сік, злоді́йка, плóскінний, поло́говий, по́підві́конню, су́точкі, чорно́зем*, де зафіксований Словником 2 варіант наголошення суперечить реальному вибору мовців (*за́сік, злоді́йка, плóскінний, поло́говий, по́підві́конню, су́точки, чорно́зем*).

Деякі слова з паралельним наголошенням зі Словника 1 взагалі не потрапили до Словника 2: *Анаста́сія, Веро́ніка, возз'є́днання, за́пашно, зе́рно* (збірн.), *ї́дма ї́сти, крі́ткий, Ма́рко, на́голо, наза́хват, на́храпом, пере́гну́тий, по-прóстому, Прóкп, прóсторо, ро́зв'ї, чу́тно*. А варіанти зі Словника 1 *пляшко́вий* Словник 2 пропонує як *пля́шковий*.

Як показало дослідження, іноді слова з паралельними наголосами починають функціонувати як самостійні одиниці. Так, у Словнику 1 слова *кліне́ць, на́тяжка, малино́вий, підкла́дка* мають два паралельні наголоси без указівки на зміну значення, а в Словнику 2 зміна наголосу вже диференціює лексичні значення: *кліне́ць* – ділянка землі, *кліне́ць* – кілок, вішалка; *на́тяжка* – перебільшення, *на́тяжка* – натягання; *малино́вий* – від малина, *малино́вий* – колір, дзвін; *підкла́дка* – підшивка, *підкла́дка* – вставка тощо.

Подекуди Словник 2 уточнює вживання тих слів із паралельним наголошенням, щодо яких у Словнику 1 не було коментарів: так, паралельно наголошується *коло́ворот* (інструмент, пристрій), але тільки *коло́ворот* (вир); *ку́пина* (горбик на болюті), але *ку́пина* (від кúпа), *ку́пина* (рослина) та ін.

Деякі варіанти у Словнику 2 подані дещо суперечливо: при єдино можливому наголосі *дніпро́вий* поруч дається паралельна вимова *дністро́вий*; так само до-

прибавши, але тут же - *допризванийк*; *злодійка* – але *злодій*; лише *лімарський*, *потеріти* – хоча *лімарство*, *потертілий*; *чорнозем* – хоча *чорноземний* тощо.

Таким чином, результати, одержані нами внаслідок дослідження явища подвійного наголошення на сучасному етапі розвитку мови, дають підстави для таких висновків: живе мовлення підтримує тенденцію до закріплення за кожним словом по одному наголосу, водночас зберігаючи велику групу слів з повноправним акцентним варіюванням. Певні суперечності між наголосами, рекомендованими словником і вживаними реальними мовцями, можна пояснити як дією аналогії, так і впливом російської мови та іншими чинниками. Поступове скорочення кількості дублетних форм у процесі розвитку мови фіксує і словник, при цьому деякі варіанти наголошення зникають з мовлення зовсім, а деякі набувають самостійного статусу і поповнюють у такий спосіб корпус омонімії.

У перспективі вивчення явища акцентного варіювання передбачає з'ясування причин, які його зумовлюють, укладаючи прогнозів щодо функціонування у мові слів з варіативним наголошенням, дослідження причин відхилення від літературної норми, обґрунтування рекомендацій щодо вимови запозичених слів, вивчення паралельного наголошення в професійній та діалектній лексиці тощо.

1. *Булаховський Л. А.* Український літературний наголос (характеристика норми). – Київ-Львів, 1947; 2. *Веселовська З. М.* Дублетні наголоси в сучасній українській літературній мові // Українська мова і література в школі. – 1960. – № 2. – С. 16 – 21; 3. *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко).* Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному: Мовні нариси. – Вінніпег: Наша Культура, 1958. – С.21-22; 4. *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко).* Український літературний наголос: Мовознавча монографія. – Вінніпег, 1952; 5. *Погрібний М. І.* Передмова // Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К., 1984. – С. 16; 6. *Різниченко О.* Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші?// <http://www.ukrlife.orgmainprosvitar13.htm>; 7. *Цицерон Марк Туллий.* Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972. – С. 112; 8. *Юрчук Т. Г.* Зміни в системі акцентних варіантів // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 31 – 37; 9. Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К.: Радянська школа, 1984; 10. Орфоепічний словник української мови: В 2 т. – К.: Довіра, 2001 (т. I); 2003 (т. II).

**СЛОВНИКОВА КОДИФІКАЦІЯ
І ТЕРМІНОЛОГІЧНА НОРМА
(90-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

Словник є однією із форм зберігання й систематизації відомостей про світ, банком спільних знань носіїв мови. Подана в лінгвістичному словнику інформація про мову має бути експліцитно та імпліцитно адекватною всій сукупності знань про неї у мовному колективі. Лексикографічна праця моделює мовну свідомість мовців, усунуває розбіжності між індивідуальним знанням людини і знанням усього мовного колективу, тому словникар є, власне, носієм колективного досвіду, що покладає велику відповідальність на нього.

Опрацьовуючи мовний матеріал, автор будь-якого словника порушує низку лінгвістичних проблем, зокрема визначає серед усіх засобів вираження смислової одиниці саме нормативні й пропонує для вжитку користувачеві. На розв'язання цієї проблеми впливають мовна політика в державі, рівень розвитку лінгвістичної теорії мовної норми (зокрема розроблення критеріїв нормативності), а також те, наскільки суб'єктивно вирішує питання нормативності одиниць мови лексикограф.

Лінгвісти розрізняють два значення терміна "норма": загальноприйняте вживання та правила, вказівки до вживання, зафіксовані словниками, довідниками, підручниками. Виникає питання: що саме визначає мовну норму в термінології – сфера функціонування чи сфера фіксування? У зарубіжному мовознавстві поширена думка, що, перш ніж визначити норми творення і вживання термінів, логічно було б дослідити їхнє функціонування в реальних наукових текстах, у професійному мовленні фахівців і врахувати ці дані для наукових рекомендацій. Отже, фахова усна мова та наукові тексти мають бути базовими для спеціальних словників і довідкової літератури. Але на початку 90-х років ХХ століття сфера функціонування української термінології не могла бути провідною, бо в Україні тривалий час з позамовних причин надавалася перевага російській мові у всіх галузях суспільного життя, що призвело до появи великої кількості скалькованих і запозичених із цієї мови термінологічних одиниць у науковому та професійному обігу українців. Відповідно словники різного типу пропонували фахівцям багато термінів з непродуктивними в українській мові моделями, які суперечили системі української мови, і це негативно позначилося на формуванні національного термінофонду. Отже, в українських термінологів не було підстав уважати поширеність терміна у сфері функціонування та засвідчення у сфері фіксування показником його нормативності. Щоб усталити певні мовні зразки в те-

рмінології (тобто нормалізувати її), науковцям довелося спочатку розробляти обґрунтовані системою української мови рекомендації щодо творення й використання термінів, відновити не в певних правилах та фіксувати пропоновані термінологічні одиниці у словниках (тобто кодифікувати їх). З 90-х років за умов наявності у сфері функціонування національної термінології великої кількості ненормативних одиниць, сфера фіксування термінів стає, власне, визначальною для встановлення термінологічної норми та поширення її у мові фахівців на всій території України. Проте термінологічну мовну норму не треба розглядати тільки як сукупність рекомендацій, і українські термінознавці говорять про наукове і максимально об'єктивне взаємопропикнення сфери функціонування і сфери нормалізації [4].

Мовна норма в термінології належить до кодифікованих норм, тобто суспільно усвідомлених і зафіксованих словниками та іншою спеціальною літературою. Слід назвати такі позитивні риси кодифікації: вона дозволяє замінити інтуїтивні уявлення про норму (імпліцитна норма) знанням норми (експліцитна норма), сприяє стабільності термінологічної мовної норми на всій території поширення мови. Проте кодифікація не завжди відбиває змінення в сучасній лінгвальній реальності, а також у теоретичному осмисленні норми й оцінюванні нормативності засобів мови в мовному колективі. Це можна пояснити, по-перше, тим, що внаслідок нормалізаторної роботи термінологів відбувається постійне змінювання мовної норми в українській термінології, що вимагає і періодичного оновлення кодифікації, але швидкість змінення термінологічних норм випереджає укладання словників. В історії української лексикографії ніколи не було таких темпів оновлення кодифікації термінів, як за останні роки, що позначилося на її якості. По-друге, автори термінографічних праць мають іноді досить суб'єктивні погляди на мовну норму, кодифікуючи одиниці, які об'єктивно не відповідають системі української мови, або новотвори, що не пройшли апробації в терміносистемах. Завдання кодифікації може змінюватися залежно від мовної політики й мовної ситуації, і тоді кодифікаційна діяльність набуває іншого змісту. Так, до 90-их років XX століття у сфері фіксування української термінології перевага надавалася зрусифікованим мовним одиницям (велика частина питомих термінів не підтримувалася кодифікацією), а з останнього десятиліття минулого сторіччя кодифікатори норми почали орієнтуватися на терміни, створені за продуктивними моделями української мови.

Оскільки термінологічна норма фіксується в певний момент розвитку, то кодифікація, на відміну від неї, є статичною і залишається незмінною до наступного оновлення. «Гнучка стабільність» норми (термін В. Матезіуса) може бути відображена тільки такою кодифікацією, яка враховує змінення і в сучасній лінгвальній реальності, і в оцінюванні нормативності засобів мови в мовному колективі, але при цьому вона не буде адекватною нормі, яка завжди ширша. У мовознавстві є думка, що кодифікація лише підкріплює зовні стабільність норм (Б. Гавранек, Б. Серебреников,

Ю Степанов). На наше переконання, відношення цих двох явищ не треба розуміти односторонньо, як залежність або похідність кодифікації від норми. Свого часу А. Сдічка наголосив, що саме в чеському мовознавстві стала приділятися спеціальна увага регулювальній функції кодифікації, кодифікаційної діяльності, кодифікаційного процесу й підкреслюватися їхня активна роль під час формування норми та її стабілізації [3, 136]. Зауважмо, що з 90-их рр. минулого століття кодифікація відіграє особливо активну роль під час формування термінологічної норми в українських терміносистемах, тобто виконує регулювальну функцію. Кодифікацію можна розглядати як один із важливих етапів у становленні сучасної термінологічної норми в українських терміносистемах.

Кодифікація термінологічної мовної норми на різних етапах розвитку національної термінології і термінографії засвідчує змінення поглядів на нормування терміни, а також свідомий вплив суспільства на розвиток цієї норми. Проте необхідно зазначити, що такий вплив повинен мати певні обмеження, одним із яких є система мови, адже кодифікація тільки тоді може бути результативною, коли спирається на внутрішні закономірності й тенденції розвитку мови та обґрунтована мовознавчою наукою. У сучасному термінознавстві головною умовою нормативності терміна визнається відповідність його продуктивним моделям української мови (акцентологічним, словотворчим тощо). Отже, змінилася нормалізаційна база кодифікації сучасної української термінології.

Термінологічна норма фіксується насамперед у словниках, які мають оновлюватися після змінень у самій мові та в оціненні її засобів у мовному колективі. Словники (як термінологічні, так і загальномовні), опубліковані в останні роки, здебільшого підбивають основні рекомендації нормалізаторів сучасної української термінології, про що свідчить насамперед зменшення в них кількості варіантів та синонімів унаслідок усунення мовних одиниць із непродуктивними в українській мові моделями й надання переваги автохтонним українським термінам. Однак до цього часу лексикографічна практика в Україні не відповідає повною мірою рівневі теорії термінотворення, тому у сфері фіксації термінології словникарі продовжують пропонувати деякі старі імперативні (обов'язкові) й диспозитивні (варіативні) норми, що спричинює використання їх у сфері функціонування. Так, в обох виданнях Великого тлумачного словника сучасної української мови (ВТССУМ) [1; 2] усупереч зміненням у теоретичному осмисленні термінологічної норми необґрунтовано зафіксовано як диспозитивну норму деякі варіантні форми термінів (*буряківник, буряковод; доменник, домешник; кривина, кривизна; жовтяниця, жовтуха; опуклість, випуклість* тощо) та терміни-синоніми (*бетонозмичувач, бетономішалка; виторг, виручка; доручення, довіреність; заручник, заложник; ковзаняр, конькобіжець; напад* (загострення хвороби), *приступ* тощо). У реєстрі наведено також досить багато мовних одиниць із першою частиною *лже-*, що з'явилися в українській мові під впливом російської мови: *лже-*

вчення, лжемистецтво, лжемусульманин, лженаука, лжеприсяга, лжесвідок тощо. Такі терміни подано авторами ВТССУМ як синоніми до слів *псевдовчення, псевдомистецтво, псевдомусульманин, псевдонаука, кривоприсяга, кривосвідок* тощо. Отже, у цій лексикографічній праці запропоновано на позначення того самого поняття не тільки терміни, утворені за продуктивними моделями, але й мовні одиниці, що необґрунтовано з'явилися в українських терміносистемах під впливом російської мови і які нормалізatori української термінології не рекомендують кодифікувати.

Норма в термінології має подвійний характер: з одного боку, вона конвенційна, кодифікується правилами й нормативними словниками, а з другого – рухома та варіативна. Динаміка термінологічної норми виявляється в її коливаннях, що є варіантними реалізаціями плану вираження терміна за умови тотожності їхнього плану змісту і можуть спричинити змінення мовних зразків. Аналіз словників різного типу, опублікованих останнім часом, засвідчив такі варіантні ряди, подані в сфері фіксування української термінології: 1) усі варіанти традиційно кодифікуються і є нормативними та рівноправними з погляду норми. Наприклад: *ізомерія, ізомерія; імовірність, ймовірність; оксиген, оксигеніум; панцир, панцер; хіазм, хіазма*; 2) поряд із усталеним терміном почала вживатися варіантна одиниця, що кодифікується несистемно і яка не стала остаточно нормативною (перспективний етап розвитку форми мовної одиниці). Наприклад: *магніт, магнет; марсіянський, марсіанський; рейсфедер, райсфедер*; 3) разом із нормативним терміном за традицією зафіксована як його варіант мовна одиниця, що вже знаходиться за межами норми. Наприклад: *гасник, гаснік, гаситель*. У першому випадку кодифіковані варіанти є, власне, сильною диспозитивною нормою; у другому – це не рівноцінні щодо один одного варіантні реалізації (основна і припустима), тому можна говорити про слабку диспозитивну норму; у третьому – констатусмо антинорму в сфері фіксування української термінології. Зауважмо, що «хибна» (або «негативна») кодифікація може надовго затримати в професійному обігу ненормативні терміни, негативно впливаючи на розвиток термінологічної норми. І навпаки – «позитивна» кодифікація враховує змінення і в лінгвальній реальності, і в оцінюванні нормативності термінів у мовному колективі, відбиваючи динамічні нормативні процеси та певним чином регулюючи їх.

Висновкова частина. У лінгвістиці майже всі теорії норми побудовані на первинності узусу, проте в українській термінології початку 90-их років ХХ століття сфера функціонування термінів не могла бути визначальною для встановлення термінологічної норми. В останнє десятиліття минулого сторіччя науковці почали онолювати сферу фіксування національної термінології, яка стала підґрунтям для утвердження скорегованої норми в сфері її функціонування. Сучасний кодифікаційний процес має відбивати прагнення термінологів зафіксувати основні константні компоненти кожної терміносистеми й позбутися надлишкового варіювання в них. Особ-

лівністю нормалізаційного процесу в українській термінології є прагнення відновити національну ідентичність термінів на всіх мовних рівнях.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2001; 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005; 3. *Едличка А.* Типы норм языковой коммуникации / Пер. с чешского // Новое в зарубежной лингвистике. Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. М., 1988. – Вып. XX. – С. 135 – 149; 4. *Княк Т.Р.* Лингвистические аспекты терминоведения. – К., 1989.

Олена ВІКТОРІНА,
Кіровоградський державний педагогічний
університет ім. В. Винниченка

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНАЛЬНИХ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКІВ НАРОДНОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ КІРОВОГРАДЩИНИ І ПОЛІССЯ)

Лексику народної медицини вже досліджували мовознавці. З різних аспектів проаналізовані відповідні тематичні групи в говірках Прикарпаття [4, 5, 6], Полісся [11, 12, 13], Миколаївщини [1, 2, 3]. Термінологія народної медицини Середнього Дніпро-Бузького межиріччя була частково досліджена в наших попередніх працях [7, 8, 9, 10]. Мета пропонованої розвідки – порівняння народно-розмовних назв інфекційних хвороб, хвороб органів дихання і травлення Кіровоградщини та Полісся. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) в регіональних словниках медичної народної термінології виявити спільні лексеми й аналітичні одиниці; 2) проаналізувати спільні й відмінні ознаки в семантиці зібраних слів і лексичних сполук. Предметом дослідження є монографія «Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії» М.В. Никончука, О.М. Никончука, В.М. Мойсієнка і «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини» О.М. Вікторіної [7, 13].

Для вираження семантики 'дизентерія' як на Поліссі, так і на Кіровоградщині, уживають назви й варіанти *дизентер'ія*, *дезентер'ія*, *дизентер'їа*, *дезентер'їа*, *крив'авий пон'ос*, *кров'авий пон'ос* [13, с. 47-48; 7, с. 100, 102, 185, 186]. Лексему *хол'ера* вживають на Кіровоградщині зі значенням 'гостра інфекційна хвороба шлунково-кишкового тракту...' [7, с. 407]. Варіанти *хол"ера*, *хал"ера* на Поліссі

мають семему 'масове поширення якоїсь хвороби' [13, с. 14]. Терміни *к'окл'уш*, *к'окл'уч*, *кашл'ук* уживані на Поліссі на позначення сильного кашлю [13, с. 27], а на Кіровоградщині мають семему 'коклюш' [7, с. 170, 177]. Останній також уживаний на позначення людини, яка має хронічний кашель. Лексема *чум'а* спільна для говірок півночі України та Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, але в першому регіоні вживана зі значенням 'масове поширення якоїсь хвороби' [13, с. 15], а в другому – 'гостре інфекційне захворювання людини, характеризується загальним важким станом, наявністю високої температури, розвитком запальних процесів у внутрішніх органах' [7, с. 420].

Спільними для Полісся й Кіровоградщини для вираження семими 'короста' є назви *кар'оста*, *чес'отка*, *почес'уха*, *свербл'ячка* [13, с. 46; 7, с. 168, 313, 347, 417]. Лексема *кор'оста* в північних говірках має ще семему 'золотуха' [13, с. 43]. Номінація та варіанти *лиш'ай*, *ліш'ай*, *леш'ай* функціонують у говірках обох регіонів для позначення шкірної інфекційної хвороби [13, с. 46; 7, с. 192, 195, 196]. Назви *парш'а*, *парш'і*, *ш'олуді*, *стру'упи* вживають на території Полісся із семемою 'золотуха', а *п'арши* – 'великий нарив з кількома верхами або без верхів', 'лупа' [13, с. 18-19, 42-43]. У говірках Середнього Дніпро-Бузького межиріччя ці лексеми та словоформи означають 'інфекційне грибкове захворювання людини, яке характеризується появою на шкірі, під волоссям, на нігтях струнів і рубців; струпи і рубці від цієї хвороби' [7, с. 274].

Терміни *неж'ить*, *н'асморк*, *н'ашморк* – спільні для Кіровоградщини й Полісся для вираження семими 'запалення слизової оболонки носа'; перший на півночі України має також значення 'хвороба в результаті раптового попадання у вихор' [13, с. 25, 53; 7, с. 225, 232, 236]. У говірках обох регіонів семему 'слизоподібні виділення з верхніх дихальних шляхів' репрезентують терміни і варіант *с'оплі*, *ш'оплі*, *д'ад'к'чи* [13, с. 26; 7, с. 113, 366, 426]. Для вираження семими 'слизоподібні виділення з нижніх дихальних шляхів під час кашлю' як на Поліссі, так і на Кіровоградщині, функціонує лексема *харкот'иння* [13, с. 27; 7, с. 403].

На позначення мимовільного короткого вдиху в обох регіонах уживані варіанти *й'ікавка*, *й'кота*, *й'к'ота* [13, с. 29; 7, с. 161, 163, 164]. На позначення відчуття в'язкості в роті, пов'язаного з уживанням у їжу терпких або кислих продуктів харчування як на Поліссі, так і на Кіровоградщині, уживані назва і варіанти *оск'ома*, *аск'ома*, *ск'ома* [13, с. 80; 7, с. 17, 264, 358]. Лексеми та варіанти *зж'ога*, *з'ага*, *заг'а*, *ізж'ога* з семемою 'неприємне відчуття печії у стравоході, ротовій порожнині' функціонують у говірках обох регіонів [13, с. 51; 7, с. 120, 148, 160]. Терміни *різ'ачка*, *різь* на Кіровоградщині мають значення 'різкий біль у черевній порожнині' [7, с. 335]. У говірках Полісся дослідники зафіксували їх із семемою 'дизентерія' [13, с. 47]. Лексема *в'ітер* з варіантом *в'ітер* у говірках Середнього Дніпро-Бузького межиріччя має значення 'скупчення газів у травній системі людини' [7,

(с. 48, 69). На території Полісся фонетичний варіант *в'етер* зафіксований зі значенням 'масове поширення якоїсь хвороби' [13, с. 14]; а *в'ітор* – 'назва на позначення хвороби в результаті раптового попадання у вихор' [13, с. 53-54]. Назви *др'іст'ачка*, *др'іст'уха*, *ср'ачка*, *біг'унка*, *швидк'я Н'ас'т'я* для вираження семантики 'часте випорожнення кишечника' вживані в говірках обох регіонів [13, с. 48-49; 7, с. 30, 109, 325, 369]. Лексема *зап'ор* як на Кіровоградщині, так і на Поліссі, означає 'неможливість регулярного випорожнення кишечника' [13, с. 49; 7, с. 133]. Семантика 'паразити, які можуть жити в шлунково-кишковому тракті людини' в обох регіонах виражена назвами й акцентуаційним варіантом *глисти*, *глист'и*, *г'острики* [13, с. 49; 7, с. 86, 94]. Бінарна назва *сліп'я кишка* на Кіровоградщині має семантику 'інфляція апендикса' [7, с. 362]. На території Полісся вона означає 'біль у животі від відьомського насланія' [13, с. 53].

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

1. Значна частина лексем і лексикалізованих одиниць є спільними для говірок Кіровоградщини й Полісся.

2. Спільні для обох регіонів назви можуть мати як однакове семантичне значення: *біг'унка*, *й'ікавка*, *д'ад'к'и* тощо, так і відмінне: *в'етер*, *к'окі'уч*, *хол'ера* тощо.

Перспективи подальших наукових досліджень убачасмо в проведенні порівняльної характеристики інших тематичних груп регіональних діалектних словників народної медичної термінології Кіровоградщини й Полісся.

1. *Баденкова В.М.* Із спостережень над народною медичною лексикою Миколаївщини // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті С.П. Самійленка: У II-х частинах. – Запоріжжя, 1996. – Ч. 2;
2. *Баденкова В.М.* Лексика народної медицини Миколаївщини // Дослідження з мовознавства. – Т. 4. – Дніпропетровськ, 1998; 3. *Баденкова В.М.* Лексика традиційної народної медицини в українських говірках Інгуло-Бузького межиріччя: Дис. ...канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1999; 4. *Вакалюк Я.Ю.* Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття // Мовознавство, 1972. – № 5; 5. *Вакалюк Я.Ю.* Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття: Автореферат дис. ...канд. філол. наук. – Ужгород, 1974; 6. *Вакалюк Я.Ю.* До вивчення народних назв хвороб на Прикарпатті // Мовознавство, 1976. – № 2; 7. *Вікторіна О.М.* Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини. – Кіровоград, 2006; 8. *Вікторіна О.М.* Словотвір віддієслівних суфіксальних аф'ективів у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці (на матеріалі говірок Кіровоградщини) // Павло Гнатювич Житецький і сучасна українська лінгвістика. Зб.: матер. Всеукр. наук. конф.: Черкаси, 15-16 лютого 2007; 9. *Вікторіна О.М.* Суфіксальний спосіб творення назв на позначення осіб у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці (на матеріалі говірок Кіровоградщини) // Вісник Прикарпатського національного університету

ім. В. Стефаніка. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ, 2007; 10. *Вікторіна* О.М. Семантичні особливості номінацій на позначення інфекційних кишкових хвороб (на матеріалі говірок Кіровоградщини) // *Культура народів Причорномор'я*. № 110 т. 1. – 2007; 11. *Мойсієнко* В.М. Цілі і завдання Лексичного атласу польської народної медицини та лікувальної магії / *Проблеми укр. діалектології на сучасному етапі. Тези доп. та повідомлень.* – Житомир, 1990; 12. *Мойсієнко* В.М. Номінація в польській народній медицині та лікувальній магії: Дис. канд. філол. наук: 10.02.02 / Житомир, 1994; 13. *Никончук* М.В., *Никончук* О.М., *Мойсієнко* В.М. *Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії.* – Житомир, 2001.

Тетяна ВІЛЬЧИНСЬКА,
Інститут філології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КОДИФІКАЦІЯ САКРАЛЬНО-ХТОНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕД. Б.ГРІНЧЕНКА

У силу різних обставин (панування радянської атеїстичної ідеології, заборона крапчик творів релігійно-філософської тематики, знижене вживання релігійних назв тощо) сакральна термінологія української мови майже не вивчалася як складова частина лексико-семантичної системи. Відтак, проблема її дослідження максимально актуалізується, особливо в контексті сучасних тенденцій до онаціональнення обрядової практики українців. Саме тому доцільне вивчення релігійно-обрядового феномена вимагає пильної уваги лінгвістів, а передусім – комплексних студій над лексикою. Сьогодні є дуже важливим створювати сприятливі умови для входження сакралізмів у сучасний мовний простір з метою їх повноцінного функціонування.

У філософській парадигмі знань сакралізація визначається як „надання предметам, діям, свідомості людини надприродного значення, внаслідок чого вони виводяться за межі „природних зв'язків” і втягуються у зв'язки з особистісним, безконечним і творчим началом – найчастіше Богом” [7, с.499]. У лінгвістиці сакральна лексика охоплює назви, здебільшого діакронних, християнських геологічних уявлень, понять, термінів, категорій, а також назви дій, процесів, символів, суб'єктів і об'єктів релігійної практики, що знайшло своє вираження у різних класифікаціях сакральної термінології. Зазвичай у складі такої лексики, як і в межах сакрального,

розразняють назви надприродних істот, що є об'єктом поклоніння у релігійному культі, номени на позначення релігійних цінностей та найменування предметів, осіб, дій, ознак тощо, що входять у систему релігійного культу [2, с.265].

Дослідницьке зацікавлення у пропонованій статті викликає передусім та частина сакральної лексики, що кваліфікується як хтонічна (М.Толстой, Р.Каюа, П.Слухай, С.Парсамов та ін.). Це зумовлено тим, що вчені в сучасних наукових студіях частіше звертаються до аналізу власне сакральної лексики і значно менше уваги приділяють вивченню сакрально-хтонічної, незважаючи на те, що лише „нечисте разом із чистим визначають релігійну поляриність і відіграють у світі сакральному таку ж роль, як поняття добра і зла у світі профанному” [4, с.52]. У цьому вбачає французький учений Р.Каюа діалектику сакрального, яким, на його думку, породжені добрий дух і злий, Бог і Сатана, священник і чаклун, що можуть однаково занепасти і пригнати. Тому у межах сакрального на одному полюсі має бути свяченне, на іншому – демонічне [4, с.55].

Подібне знайшло своє відображення у класифікаціях сакральної лексики, де поруч співіснують назви вищої міфології (боги, герої, святі) і демонологічні персонажі нижчої міфології (в тому числі різна нечиста сила) (М.Толстой), найменування богів і назви злої сили (М.Скаб), такі номени на позначення релігійно-міфічних осіб та біблійних персонажів, як: Бог, Ісус Христос, з одного боку, і диявол, чорт – з іншого (А Ковтун).

Загалом, до сакрально-хтонічної лексики належать слова на позначення різних демонологічних персонажів, наприклад: демон, біс, чорт, лісовик, водяник, русалка, мавка, відьма, вовкулака та ін. Предметом аналізу у статті стала тематична підгрупа слів на позначення поняття „чорт”. Зауважимо, що, на думку В.Гнатюка, під впливом християнства затиралися поволі різниці між чортом, домовиком, водяником, боляничником, пасічником, скарбником і т.под.; усе те була „нечиста сила” і як така шодилася під один знаменник чорта [1, с.285]. Водночас погоджуємося з дослідником, що „все-таки у призьбіранім матеріалі можна повіднаходити й різниці між тими поодинокими духами і на їх основі відтворити різні постаті” [1, с.285].

У сучасній українській мові до лексем на позначення чорта зараховують насамперед ті, що фіксуються у словниках синонімів: біс, чорт, гаспид, лісовик, водяник, домовик, анциболот, кат, дідько, враг, диявол, сатана, люцифер, антихрист, пекельник та ін. [6, с.887-888]. Більшість із указаних номенів представлені у загальномовних словниках, проте кожна історична доба накладає особливий відбиток на якість і цінноту їх репрезентацій. Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити, як кваліфікуються подібні назви у „Словарі української мови” за ред. Б.Грінченка (СГ) – однією з найавторитетніших лексикографічних джерел сучасної української літературної мови. Отже, предметом дослідження стали назви на позначення чорта, насамперед ті, що виражені іменниками.

Відображення сакральної лексики у кодифікаційних працях вивчали Л.Шевченко, Л.Струганець, М.Скаб, Г.Наконечна та ін. Наше дослідження також є однією з подібних спроб лексикографічного аналізу, виконаного на матеріалі СГ, який найбільш природно і об'єктивно відображає лексико-семантичну систему української мови.

Серед досліджуваних назв передусім акцентуємо увагу на двох лексемах, які найбільш повно тлумачаться у СГ – *біс* і *чорт*. І.Огієнко (митрополит Ларіон) зазначає, що – „це свої назви стародавні, рано в нас розвинені” [3, с.138]. Щодо значень цих слів, кодифікованих у СГ, то вони швидше збігаються й відповідно інтерпретуються: „чортъ, бѣсъ, діаволь”. Наприклад: „*Бога хвали, чорта не гніви*” [5, т.IV, с.472] або „*Чорт чорний, а біс рябенький*” [5, т.I, с.69]. Помітно зустрінаються й засвідчені в словнику випадки фразеологічних вживань із цими лексемами. Пор.: *чорт-ма, чорт-мало, чорт-матиме* і *біс-ма, біс-мас* – в значенні „не було, не буде”; *до чорта й до біса, до сто-біса* – у значенні „много, множество, пропасть” чи *чорт зна хто, що, де, куди, як...* і *біс батька зна* – „неизвестно кто, что, куда, как”.

Водночас необхідно зазначити, що фразеологічних одиниць зі словом *біс*, які при цьому ще й нумеруються як окремі лексико-семантичні варіанти, зафіксовано значно більше. Наприклад: з *біса, бісом дивитися, на біса, якого біса, біса з їсти, біса вхопити, йому сам біс діти колише*, у тому числі окличних: *к бісу!, один біс!, біс твоєму батькові (матері)!, хай тобі біс!* [5, т.I, с.69].

Детальне тлумачення вказаних лексем, як і кодифікація слів на зразок: *водяник* – „водяной чортъ” [5, т.I, с.248], *лісовик* – „лѣвій” [5, т.II, с.370], *домовик* – „домовой” [5, т.I, с.419], *анциболот, анциболотник, анцибол* – „болотный чортъ” [5, т.I, с.8], *куцак, куцан* – „чортъ” [5, т.II, с.334], *враг* – „чортъ, злой духъ” [5, т.I, с.258], знаходить своє пояснення ще в дохристиянських віруваннях українського народу.

Первісна людина бачила навколо себе багато усякої невидимої надприродної сили, яка часто шкодила їй. Тому людина прагнула умилостивити її, а якщо це не допомагало, то заклясти, обманути, перехитрити тощо. Іншими словами, треба було вміти обходитися з нею і жити. Прийняття ж християнства, як стверджує І.Огієнко, „внесло в надприродні сили певну систему. З бігом часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер почав зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядкувалися всі інші сили: володарі хатні й природи та ікідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за Християнства перейшли в силу злу, нечисту” [3, с.138]. Відповідно все це знайшло своє відображення і в СГ. З одного боку, в ньому зафіксовано назви всіх тих надприродних сил, що супроводжували українців у дохристиянських віруваннях, про які йшлося вище; з іншого – ті, що визначилися з прийняттям християнства.

Щодо сакрально-хтонічної лексики, пов'язаної з прийняттям християнства, кодифікованої у СГ, звертають на себе увагу лексеми: *демон, диявол, антихрист, лю-*

цир, сатана, Сатанайл, пекельник та деякі інші. Зауважимо, що прикметною ознакою вказаного словника є багатий ілюстративний матеріал, який також відіграє важливу роль у кодифікації лексики. Саме приклади досить часто є дуже цінними для розуміння значення слова, осмислення його історії. Простежується це і у випадку з іншлізованими лексемами, особливо, коли тлумачення значень обмежується російським перекладом. Наприклад: *демон* – „демонъ”: „*Ведеть (Спаситель) від некла демона*” [5, т.І, с.367]; *диявол* – „дьяволь”: „*А в третій день Христос із труни устав і ним життя вічну дарував і сам диявол посоромлений став*” [5, т.І, с.386]; *люцифер* – „люциферъ”: „*Пойде Ірод сам до аду люциферу на пораду*” [5, т.ІІ, с.390]; *Сатанайл* – „сатана”: „*Бог бачить, що уже Сатанайл дожсене ангела...*” [5, т.ІV, с.102].

Швидше за все саме двоєвір'я давніх українців знайшло своє відображення у тлумаченні таких лексем, як: *дідько* – „чортъ, дьяволь, домовой” [5, т.І, с.389] або *сатана* – „сатана, князь бѣсовскій” [5, т.ІV, с.102].

Загалом, значення, яке відіграв і відіграє СГ в українській мові, неоціненне. І пов'язане воно значною мірою з її кодифікацією. Тенденції до певної регламентації української мови у словнику простежуються на всіх рівнях. Тому, якщо, за словами О.Тараненка, характеризувати „Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка за трьома основними параметрами, які насамперед визначають обличчя будь-якого словника: повнотою зібраного матеріалу, інформативністю словникової статті і надійністю, широкістю реєстру та його лексикографічної інтерпретації, то, безперечно, він цілком на рівні тих вимог, які ставляться перед лексикографічною працею [5, т.ІV, с.560].

Водночас СГ не позбавлений деяких огріхів. Так, упорядники не завжди послідовно розмежовують окремі значення та їх відтінки, як бачимо це у випадку з лексемами *біс* і *чорт*. Перше слово охоплює у словнику п'ятнадцять значень, до складу яких входять і фразеологічні вживання, тоді як друге, що характеризується не меншим семантичним об'ємом, лише – два. Подібне стосується й інших назв. Наприклад, у більшості випадків зауваження „Употребляется какъ бранное слово” фіксується через відтінок значення, як для лексем *анцихрист, анциболот, анциболотник*; рідше подається через окремий лексико-семантичний варіант, як для слів *гаспед, гаспид*. де відповідно інтерпретується: „бранное: дьяволь, бѣсъ” [5, т.І, с.276].

Деякі лексеми доцільніше було б розвести як омонімічні, оскільки значення, виражені ними, зовсім різні. Наприклад: *біс* як „біс-дерево”, або *чорт* як „родъ гри””, чи *водяник* у значенні „сосудъ для воды”.

В окремих випадках тлумачення значень могли б бути більш розгорнутими, зокрема такими, як для лексем: *антипо* – „чортъ, которому дверью отбило пятки, от чего он хромаеть” [5, т.І, с.8] або *пекельник* – „житель ада, чортъ” [5, т.ІІІ, с.105] Чого, на жаль, не спостерігаємо для слів *куцак, куцан*.

Подекуди простежується недостатня інформативна насиченість словникової статті, що виражається у відсутності прикладів, які суттєво б доповнили значення

слова. Подібне характерне для лексем: *анциболот, анциболотник, анцибол, лісовик, водяник* та деяких ін.

Непоследовно використовується у СГ і ремарка „переносно”, яка подається для одних слів і відсутня в інших. Наприклад, з указаною ремаркою зафіксоване слово *кат* – „переносно. Мучитель, извергъ”, що відповідно актуалізує такі відтінки – *кат-зна, кат-ма, до ката*, але без неї – слово *сатана*, де переносне значення чітко підтверджується ілюстративним матеріалом: „*Геть від мене, сатано!*” [5, т.IV, с.102].

Не завжди послідовно передаються у СГ і збільшені та зменшені назви, супроводжувані відповідними ремарками. Наприклад, до перших належать – „*ув. бісяка*”, „*ув. сатанюка*”, „*ув. гаспедюка*”, „*ув. чортяка*”, „*ув. чортище*”, „*ув. чортисько*”; до других – „*ум. бісик*”, „*ум. чортик*”, „*ум. чортенятко*”, „*ум. чорток*”. На жаль, у СГ не фіксуються ремарки, що вказують на сферу вживання або на емоційне забарвлення слів, серед них особливо актуальними були б – „діал.” та „лайл.”

Водночас все це не применшує ролі СГ, який займає гідне місце серед відомих лексиконів слов'янських мов XIX – початку XX століття. З одного боку, він є важливою кодифікаційною лексикографічною працею, з іншого – цінним етнографічно-енциклопедичним довідником. Представлена у ньому лексика, у тому числі й сакральньо-хтонічна, репрезентує побут, уявлення, погляди, вірування і т. ін. українського народу. Щодо останньої, то вона уведена до реєстру лексикографічної праці у великому обсязі. Підтвердженням цього є аналіз лише однієї з її тематичних підгруп – лексем на позначення чорта. І хоча, інтерпретуючи сьогодні досліджувану працю, науковці знаходять деякі огріхи, це не применшує її значення. Загалом, лише оволодівши повною мірою сакральною лексикою, ми зможемо належно оцінити і зрозуміти нашу духовну культуру.

1. *Гнатюк В.М.* Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 383-406; 2. *Гриньків К.* Сакральні лексеми та вислови і трудність їх ужитку в сучасному українському мовному просторі (на прикладі поезії Маланюка) // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 265-272; 3. *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. – К., 1992; 4. *Каюа Р.* Людина та сакральне / Пер. з фр. – К., 2003; 5. *Словарь української мови / Упор. Б.Грінченка:* В 4-х т. – К., 1996-1997; 6. *Словник синонімів української мови:* В 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головашук та ін. – К., 1999. – Т.2; 7. *Философский словарь /* Под ред. И.Т.Фролова. – 7-е изд., перераб. и дополн. – М., 2001.

**ЗВУКОВА БУДОВА СЛОВА
(НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВНИКА МОВИ ШЕВЧЕНКА»,
ОРФОЕПІЧНОГО СЛОВНИКА, СЛОВНИКА-ДОВІДНИКА
«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ВИМОВА І НАГОЛОС»)**

Зерном словника є слово. Українська мова є флективною і, як усі флективні мови, фонемною: найменшими релевантними одиницями звукової будови українського слова є фонемні.

Ми поділяємо погляди на фонему батька наукової фонології Я. Бодуена де Куртене (1881), які протягом ХХ ст. розвивали представники трьох шкіл: Щербівської, Московської (МФШ), Празької (Щербівської та Празької – на ґрунті теорії опозицій, Московської – також і в аспекті теорії позицій).

Параметри визначення фонемі ми подали в публікації “Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем” (1997 р.). Проте для подальших досліджень у галузі фонології та звукової будови слова корисно розвинути теорію позицій фонем і пов’язану з нею теорію фонемних ознак.

Загальноприйнятим є позначення позицій аналізованої фонемі щодо меж складу й слова, місця наголосу і можливостей утворення фонемосполучень із попередніми та наступними фонемами, тобто опис фонетичних позицій фонем. Московська школа звертає увагу на позиції перцептивно сильні й слабкі та сигніфікативно сильні й слабкі, себто характеризує сприйняття фонемного складу слова слухачем. Морфологія показує позиції фонемі в певних категоріях морфем певних частин мови.

Підкреслюємо доцільність позначати позиції фонем як кореневі, афіксальні, флективні з погляду знакової сили фонем, залежно від їхньої частоти в тексті, від синтагматики мови. Під текстом розуміємо всі минулі, сучасні й прогнозовані (на даному етапі розвитку живої мови) висловлювання: не статистику конкретного різновиду мови, а весь масив текстів, обмежений періодом розвитку й простором, де функціонує мова і виявляються її історично сформовані й актуальні закономірності. Наприклад, з погляду знакової сили позицій флективне а у слові “мала” (показник граматичних категорій частини мови, роду, числа й відмінка) значно переважає кореневе а, оскільки це корінь малопродуктивний.

Позиції передують опозиціям і в процесі формування фонемі. Спочатку – закріплення за потенційно фонемною одиницею певної морфологічної позиції, потім – поява змісторозрізнавальної опозиції. Проте не всі мінімальні пари мають однакову ймовірність текстуального змісторозрізнення. Мінімальні пари (*шум* – *дум*, *шито* – *жито*) – зручний доказ фонемності парно протиставлюваних одиниць для фоноло-

гів, а чи є вони обов'язковими для встановлення реальної фонемності звукових мовних одиниць? Адже лексично й граматично наведені приклади – різні і навряд чи виконуватимуть функцію змісторозрізнення в одному природному контексті. З погляду теорії позицій доказом є пари *рух – дух*, *шити – жити* (однакові граматичні категорії) або *дим – зим* (словосполучення). За граматичною спільністю слід визнати фонемами і десять м'яких подовжених приголосних української мови: т':, д':, с':, з':, ш':, ж':, н':, л':, ч': та ц':. Фонемність перших дев'яти приголосних доводить спільність граматичних категорій слів – прикладів, позиція приголосних в іменниках середнього роду: *життя, знаряддя, узлісся, пониззя, піддашся, подружся, знання, рідля, обличчя*. Десятий м'який подовжений з'являється в орудному відмінку однини: *міццю* (аналогія що посилює позиції іншої м'якої африкати: *нічцю, пічцю, річцю, січню*; щільних с' та з': *вісцю, мазцю*; сонантів: *тішню, сілля*). Отже, м'які подовжені приголосні системно функціонують у двох морфологічних позиціях із погляду теорії позицій уже здобула фонемний статус.

Фонемну опозицію формують різні фонemi в однакових позиціях (доцільно враховувати позиції і фонетичні, і граматичні). Є сенс докладніше розглянути типи позицій із функціонального погляду. Зазвичай традиційно розрізняють позиції диференціації фонем, тобто опозиційні позиції (наприклад, початковокореневу: *сум – шум*, кінцевокореневу: *дол – Дон*, флективну: *гора – гори, земля – землі*, протиставлення кореневої й афіксальної: *слива – злива*, двох афіксальних: *зібрати – дібрати* тощо).

МФШ і праці, виходячи зі складу фонем у морфемі в перцептивно й сигніфікативно сильних позиціях, протиставляють їм позиції нейтралізації фонем (наприклад, російських кінцевослівних глухих і дзвінких: *род – рот*). Пропонуємо також експліцитно виділяти позиції функціонального абсолюту (наприклад, перед *и* в українській мові можливі тільки тверді приголосні), функціональної домінанти (перед *е* можливі і тверді, і м'які приголосні: *іде, ле*, але домінують тверді) та відповідні позиції заборони (для м'яких приголосних перед *и*) і функціональної обмеженості (м'яких перед *е*). На відміну від синтагматичних абсолютів і заборон, преференцій та обмеженості існують позиції відносної свободи виявлення ознаки, у надрах яких і постають позиції диференціації. До позиції відносної свободи ознаковиявлення можна віднести функціонування твердих і м'яких приголосних перед *у* в сучасній українській мові: "Люблю рідну країну". З принципового існування позиційних абсолютів і заборон виливає, що не всі парадигмоопозиції рівною мірою реалізуються в синтагмоопозиціях. Щодо членів парадигмоопозицій це відомо і відбито в наукових термінах "маркований – немаркований члени опозиції".

З теорією позицій та опозицій органічно пов'язана теорія ознак. Диференційні ознаки визнають усі школи, інтегральні – передусім московська школа. Ще 1971 року ми запропонували розрізняти п'ять груп ознак: диференційні, інтегральні, загаль-

ні, групові та окремі, що об'єднуються у дві макрогрупи, – внутрішньомовно диференційні (перші два типи ознак) і внутрішньомовно недиференційні (інші три типи). Внутрішньомовно недиференційні ознаки (наприклад, загальна ознака видиховості, властива всім українським фонемам) можуть бути міжмовно диференційними (щодо мов, які мають фонемні двох типів: і такі, що вимовляються під час видихання, наприклад, голосні, і такі, що вимовляються під час вдихання, наприклад, специфічна афrikата, що нагадує звук прищмокування, у назві мухи *цеце*). Як доповнення теорії можна доцільно виділяти парадигмоознаки і синтагмоознаки. Твердість українських приголосних фонем перед голосним *и* і м'якість перед голосним *і*, преферентність гирлих перед *е*, відносна свобода ознаковиявлення перед *у*, *о*, *а* є взаємними синтагмоознаками сполучуваних приголосних і голосних фонем. Інакше кажучи, парадигмоознаки виявляються з опозицій фонем, а синтагмоознаки з фонемних позицій.

Описуючи кожен голосний та приголосний української мови в академічному курсі фонетики й фонології чи, коротко, у вступній статті до словника – одномовно або двомовно чи кількомовно з титульною мовою українською, – слід подавати його парадигмо- та синтагмоознаки. Наприклад: українська голосна фонема *і* має три ДО: 2 парадигмо-ДО (4-й ступінь підняття та лабіовелярність) та 1 синтагмо-ДО (сполучуваність із м'якими приголосними).

Крім найменших релевантних одиниць звукової будови слова – фонем, українська мова має ще 10 звукових одиниць: складему (одиницю типології складу), ноефему (одиницю типу позиції), акцентему (одиницю словесного наголосу); морфемему, морфоскладему, морфакцентему (співвідношення трьох первинних одиниць із морфемою); темпорему (середню одиницю тривалості звучання українського слова в нейтральному стилі вимовляння); ритмему й римему, а також паузему як гаранту вимовності слова з мовленнєвого потоку. У мовленні на слово проєктується і частина шпонеми. Словникове слово має усього ≤ 11 релевантних одиниць звукової будови.

Наводимо формулу слова. Слово є знаком, має зміст і форму.

ПОВНОЗНАЧНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИКОВЕ СЛОВО

Зміст Лексичне значення + Граматичне значення + Конотація

= ↓ ↓

Форма внутрішня форма + граматична форма

звукова форма слова \leq (11 одиниць)

У звуковій формі слова виявляються процеси, які відбуваються у звуковій структурі мови в цілому, у тому числі в структурі першого рівня, рівня найменших релевантних звукових одиниць, тобто у фонологічній структурі.

Розвиток фонологічної структури мови зумовлений її асиметрією, і передусім моноцентризмом.

Голосні формують частотний, синтагматичний центр фонологічної структури, а приголосні – її інформативний, парадигматичний центр.

Найчисленнішими (і тому внутрішньоцентровими) опозиціями фонологічної структури сучасної української мови є твердість – м'якість та дзвінкість – глухість. Постає питання: чи залишається співвідношення членів опозицій на сучасному етапі розвитку української мови стабільним? А якщо фонологічна структура розвивається, то в який бік?

Щоб розв'язати цю проблему, спробували зіставити «Словник мови Шевченка» (1964 р.) із двома сучасними словниками вимови ХХ ст.: словником «Українська літературна вимова і наголос» (1973 р.) і «Орфоепічним словником» (1984 р.).

Виходимо з гіпотези, що «Словник мови Шевченка» повною мірою відбиває його вимову, бо усталеної української орфографії на той час не було. Словники української літературної вимови ХХ ст. ранжуємо за роками випуску. Для порівняння зі «Словника мови Шевченка» відібрані були іменники й дієслова з префіксами і префіксоїдами: *в-, з-, с-, без-, воз-, роз-, від-, од-, об-, все-, вся-, всю-*. Робочий словник показує розвиток асимілятивних процесів. Асиміляція за глухістю в однофонемному префіксі (*з-/с-*) ілюстрована ще «Словником мови Шевченка»: *звітка – стиха*. У ХХ ст. вона послідовно фіксується в «Орфоепічному словнику» у складемному префіксі (*роз→ / рос-*): *розтрата* [рострата], *розтавати* [роставати] тощо. Це процес живий, не закінчений: префікс *без-* не асимілюється (*безталанний, безсмертний*). Чому? Може, тому, що префікс *без-* зберігає паралелізм із прийменником. Так чи інакше, опозиція глухості – дзвінкості розвивається в бік посилення немаркованого члена опозиції. Навпаки, твердість – м'якість розвивається в бік посилення маркованого члена опозиції. Асимілюється до наступного, м'якого, попередній приголосний: *стві – зуплюца вода, розвітати, розняти, свідок, сніданок*. Проте таких прикладів мало. В основному корпус українських приголосних і на морфемній межі зберігає співвідносіть вимови і написання.

Асиміляція за **активним органом** презентована уподібненням щипливого приголосного 1-ої групи *з, с* до щипливого приголосного або афrikати 2-ої групи *ш, жс*: *розжсвітися* [ж:], *розшяняти* [шч], *шцяти* [ш:], *зжсати* [ж:].

Парадигматичний центр фонологічної структури української мови, створений опозиціями передньоязикових приголосних, твердих і м'яких, глухих і дзвінких, виявляється динамічнішим, ніж контраст голосних та сонантів, що формують синтагматичний центр, і шумних приголосних із синтагматичної периферії.

1. Словник мови Шевченка: У двох томах. – К., 1964; 2. Українська літературна мовна і наголос: Словник-довідник / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К., 1973;
3. Орфоепічний словник / Укладач М.І.Погрібний. – К., 1984.

Ганна ВОРОНИЧ,

Інститут української мови НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

В історії розвитку української мови відомий період боротьби зі словами, категорична відмова їм у праві на життя. Лексеми, які радянське мовознавство заборонило до оживання, за висловом Ю. Шевельова, були кваліфіковані як проскрибовані. Різного роду й виду зміни були пришилені до таких слів, як *позаяк, сливе, либонь, достеменно, відсоток, підстава, пружність, осоння, вдача, достоту...* Аргументом для знищення їх в мовному вжитку були ремарки на зразок: архаїзм, штучне, розмовне, народне (!) й под. У якій ще мові ознака прихильності до народу, який її народив, визнається не тільки шкідливим, але й небезпечним для життя її носіїв дефектом?! Інакше кажучи, маятник мовного чуття в суспільстві перебував у крайньому лівому положенні, що означало фактичне заперечення своєрідності української мови, пильне відшукування усіх неподібних до російської мовних ознак, конкретних слів, і рвійно-нешадне вживання їх спец-апробованими редакторами аж до чіпляння лайб громадянської неблагоннадійності, навіть ворожості людям, мовленню яких вони були притаманні. В одному зі звинувачень, висунутих „компетентними органами” В.Сімовичеві, йшлося про надмірну увагу й захоплення його українською народною мовою. Мученицьку галерею репресованих пінителів народної мови можна було б продовжити прізвищами українських *діалектологів*: О.Курило (знищена), В.Ганцов (віддав 25 літ життя ГУЛАГові), Ф. Жилко (позбавлений права на працю й вигнаний з роботи) та ін. На «перевиховання» української мови та викорінення з її тендітно-милозвучної душі „буржуазно-націоналістичних елементів” були кинуті добре вишколені спецї й апарати. Ще трохи їй були б досягли очікуваного результату в незворотно-прихильному ставленні до поспійно прагнучого постаршати, а отже, й подиктувати „меншешьким” брата. Очевидно, була б надійно зреалізована мрія погодинсько-валуївського безчасся про великий „ляжик” і такі собі „галицькі елементи”.

І от нарешті... Звершилось... Незалежність. Самостійність. Патріотизм. Батьківщина. Україна. Навіть солов'їно-калинова мова. І все це можна, не перепитуючи ні сусіда зліва, ні брата справа. Так склалося, що мова для нашого народу стала не просто засобом спілкування, а інструментом самоствердження, духовного реваншу. Одним із найперших аргументів у вервечці ілюстрацій до цього твердження стало запекле змагання конструкцій: звичної і стандартної для країн (і мов) із тривалим суверенним розвитком *в Україні* і „спеціальної, радянсько-української” *на Україні*. Полемізуючи щодо їхніх повноважень, громада України – часто безвідносно до мови спілкування (!) – безкомпромісно розділилася й опинилася по обидва боки барикади. З боку „*на*” передусім і вельми запекло стала російськомовна публіка, потерпаючи, що мовна форма з „*в*” віщує їй якусь незбагненну загрозу, й інтуїтивно передчуваючи, що не тільки українська мова, але й Україна випорскує з-під опіки (і що дивно, їх підтримав навіть П. Загребельний). Чи можлива ще десь схожа ситуація: наприклад, щоб французи по-сусідськи півчали німців, якій граматичній формі в німецькій мові мусить бути надана прерогатива?!

В Україні період отого колоніального розвитку народу вкупі з мовою не минув для їхнього самоусвідомлення марно: воля для розвитку української мови несподівано позначилася уже такими упізнаваними виправленнями й чищенням. Притьмом заходилися знову її драґти, правда, уже патріотично, з вестямною (!) любов'ю, перебівши отой самий маятник різко в праве положення, проте так само крайнє. Ох, болісна ти наша! Усі знають, що для неї помічне і як із нею має бути. А щоб самої спитати?! Адже тільки її природі доконечно притаманна гарантована монополія на істину. Видатний дослідник-практик, вага якого, а також його здобутків апробовані часом, Парцельс, говорив: „Треба вчитися не в авторитетів, а в чесної природи.”

Віддзеркаленням невпевненості і страху мовця перед мовою є виникнення в українській мові своєрідних гіперичних явищ – *неопроскрибованих* слів. Знову редактори (часто уже знайомого вишколу) дбають, щоб українські суди не виносили *вердикту* чи *вироку*, а тільки виголошували *реченець*, українці не потрапляли до лікарень, а були *шпиталізовані*, не брали до рук *телефонну трубку*, а лишень *слухавку*, не *дзвонили*, а *телефонували*, не висловлювали *пропозиції*, а, мовби ціяковіючи духом, робили *пропонови*, не вели тривали в часі, а отже, з обґрунтованими рішеннями *переговори*, а тільки щоб „*в*їмкрово по-українськи” квантивно перемовлялися на *перемовах* чи *перемовинах*. Ця ланцюгова реакція триває й далі, виявляючись не тільки в безпорадності дикторів і журналістів під час вибору варіанта з пари *перемови* – *перемовини*, а також і тоді, коли на *вікенді* – *уікенді* читаємо *Уільяма* – *Вільяма* Шекспіра чи *Орвела* – *Оруела*, мріючи про поїздку до *Вельсу* – *Уельсу* й под., демонструючи, насправді, розгубленість мовців у сиробах словотворення, імпліцитну залежність їхнього мислення від контактної мови. (Звернімо увагу на словникові статті в СУМі: *Перемовити* – *тільки док.*, промовити слово, обмінятися словами; *розм. пе-*

решувати; переказувати; перемовитися – обмінюватися словами, діал. сперечатися. А ще порівняймо діал. **перемови, перемовини** – ‘частина весільного обряду – сватання’. **Переговорювати** – ‘розмовляючи з ким-небудь про справи, домовлятися про що-небудь, з’ясувати щось; говорити з когось-небудь про все чи багато про що’. Порівняймо також лексичний ряд, засвідчений ‘Російсько-українським словником’ А. Кримського: *переговори, розмова, трактування, перемови, розмови, пересправи, пермова, перемовка; розмовний, переговорний, перемовний*. У Словникові М. Уманця і А. Спілки: *перемова* (тільки в однині (!), з посиланням на Словник Желехівський), *переговори*.)

Страх перед загрозою поневолення може рефлексуватися по-різному: 1 – змобілізованість і безстрашний захист свого маєтку, непоступливість і знищення разом з ворогом; 2 – ласкаве запрошення в гості, підлецування й запобігання перед поневолювачем з фактичною відмовою від своєї неможливості з ним, перетворюючись з часом на його бліду й непоказну тінь; 3 – втеча на безлюдний острів, самоізоляція, прагнення стати цілком відмінним від тих, покинутих; намагання замаскуватися, забути перебуває, відхреститися від родини і взаємин, щоб ніхто не знайшов: а знайшов – то не впізнав. Цей переляк оселився в українській душі й досі змушує її рятуватися – хоч ніхто вже не хапає за п’яти і не сидить на карку (ось уведемо другу офіційну – поді знову сяде), – певно, ще з часів, коли історичне лихоліття змусило наш народ прекрасити питомої назви *Русь, русин, русич, руський*, замінивши її на неповторно-рідне *Україна, українець, український*.

Нині однак вже можна говорити про певні здобутки суверенного розвитку: українці не йдуть до *Яремчі*, а прагнуть до мальовничого карпатського *Яремчого*, минувши сусідній *Косів*, вертаючись по дорозі з *Мукачевого*, але побувавши перед ним у сербському *Косовому* й поспілкувавшись там з косоварами. Осмілилі серби, до речі, дозволяють собі називати їх *косовци*, а ми, героїчні, таки ні: віддаємо перевагу імпортнішому для вуха *косовари*. Звідки взялася прикметникова форма *Яремчого*? Адже йдеться про *Яремчу* (називний *Яремча*). Так, місцеве говіркове озвучення цієї назви дає *Ярémч’е*. Проте таке звукове оформлення ойконіма не означає зміну його частининомовного статусу іменника жіночого роду на прикметник: перезвук а > е, або а > и, навіть а > і після м’яких приголосних для цього регіону є ознакою регулярних фонетичних змін. Через те тут чуємо *ж’єба* (жаба), *йікйй* (який), *и’їлка*, *и’єтка* (шанка), *й’єма* (яма), *шч’іск’і* (щастя), *Й’єворів* (Яворів), *Й’єс’ін’є* (Ясіня). Кодифікуючи власні назви, діалектні особливості у межах регулярної фонетики зазвичай елімінують, наприклад: *Н’євиц’кой* – Невицьке, *К’амн’аниц’а* – Кам’яниця, *Гор’їн’чово* – Горішнєво, *Сир’їдн’ой* – Середнє, *М’ашув* – Машів, *Пот’ова* – Полтава, *Р’єпкі* – Ріпки, *Р’їна* – Рівна, *Букув’єна* – Буковина, *Зузул’ак* – Зозуляк та ін. Отже, нормативною формою цього ойконіма має бути *Яремча*, іменник І відміни жіночого роду, Не варто до цього в чудернацький спосіб тулити прикметникове закінчення.

На думку відомого українського ономаста, професора П. П. Чучки, закарпатські давні ойконіми на *-о* за походженням є формами коротких (іменних) прикметників середнього роду на *-о*, наприклад, як *добро*, який у сучасній українській мові став уже іменником середнього роду. Отже, і відмінювати їх треба відповідно: тобто в сучасній українській мові – за зразком іменників середнього роду на *-о*, а саме: *Мукачево*, з *Мукачева*, *Мукачевом*, у *Мукачеві*, і т. д., до речі, як і сербське Косово. Щодо Балкан, то якось цілком поза увагою опинився той факт, що словозмінна парадигма іменника Косово „вдома”, в Сербії, виглядає так: *Н. Косово*, *Р. Косова*, *Д. Косову*, *Зн. Косово*, *Ор. с Косовом*, *М. о Косову*, *Кл. Косово*. Тобто, про прикметникову парадигму й близько не йдеться у мові-джерелі. Чому ж в українській-реципієнті так незбагненно до неї прагнуть?

Вийшовши на міжнародні обшари, українці, ігноруючи звукову природу рідної мови, плавають *Низом*, подорожують *Ливаном*, дбаючи про духовний розвиток, грають на *мандолині*. Дбайливо, з огляду на українську поміркованість, приписувану ментальності цього народу, вони визнають тільки *від'ємні* (часом під настрій *додатні*) зразки й уникають, ніби сажаючи, усіх *негативних* (іноді разом з *позитивними*) моментів, щоб бува не прилипили до нас, бездоганних. Як досягти цього, бажаючи, з одного боку, повної їхньої *негації*, а з іншого, не викресливши *негатив* зі свого життя, але твердо вірячи, що найсправжнішою для українця є *рація*. Прислухавшись (чи піддавшись) до наполегливих рекомендацій десь ізгори („Україна – не Росія”: якщо будемо віддано дотримуватися такої настанови, то уже в недалекій перспективі донормуємо нашу мову до стану українське=неросійське. Тобто не з великого розуму фактично зречемося свого „вчора”, якщо воно – колись наше ріднесеньке – потрапило до сусідських об'ємів. Беріть: ми щедрі, нам не шкода!), народ у державі став активно *рахувати*, цілком переставши *лічити*. І стало *рахунків* без *ліку*, а *лічби* й зовсім нема. У кулінарії використовуємо виключно *паприку*, віками вирощуючи на українських городах *солодкий* (і *гіркий* також, а не тільки *чип!*) *перець*. Лідери у нас якось *лідують*, але ми не *утруємо* такі речі. Виявляється, нічого нам не відомо, нема *даних*, а є тільки *це*. І воно *справді так*, хоч не сміє *відповідати дійсності*. Віддана нам на поталу суверенна самостійність спричинилася до того, що ми боїмося *держати* руками своє щастя (тремтять від *утіхи?*), а тільки спроможні *триматися* за певну, не таку віртуальну опору, й не *ждемо* нічого цікавого від життя, бо сподіваного вже *дочекалися*. В Україні вже всі і все *за*: на кухні *солять за смаком*, допитливі *намагаються зрозуміти все за текстом*, відчуті *за музикою*, збагнути *за кліпом*, й живуть у незалежній державі *по-новому*, *за совістю* й *переконують нас, довірливих*, що *за кишенею*. Цікаво, яке воно *на смак оте*, про що довідуєшся з *тексту*, з *музики*, з *кліпу*, якщо мовити *по совісті* і *по своїй волі*, а жити *справді по кишені*?

Яким закладам віддати перевагу: *торговим*, *торговельним* чи *торгівельним*? В українській мові витворилася апробована часом, з певним лексичним наповненням

(досить обмеженим за обсягом) словотвірна модель, у суфіксові якої при творенні похідних вимогу про чергування і // о (відповідно до закону про відкритий/закритий склад) зігноровано. За даними Інверсійного словника української мови (К., 1985 р.), це такі слова: *кутівля, готівля, зимівля, годівля, будівля, торгівля, кочівля, ночівля, кривля, порятівля* й похідні – усього 37 словоформ на *-івля*, похідні прикметники від усіх них творяться на *-івельний*, крім єдиного винятку *торговельний*, але слова *торговля* уже нема. За даними Морфемного словника української мови Л.М.Полюги (К., 1983), похідні від *торгівля* у непрямих відмінках так само уникають чергувань: *торгівель, торгівець*. Зафіксовано три слова на *-овля* (*ловля, риболовля, немовля*), у якому *о* належить до кореня, а не є частиною суфікса. „Обратный словарь русского языка” (М., 1974) подає три слова на *-овля*: *торговля, кровля, ловля*, а на *-овельный – кровельный*. Щодо останнього, то в українській мові його еквівалентом є префіксальне утворення *покрівельний*. У 1995 році в словникові зафіксовано варіанти деривативів *торгівельний* і *торговельний*, яке не дає забути про *торговлю*: про всяк випадок – і Богу свічка, і чорту кочерга. Сучасні орфографічні словники пропонують похідний прикметник від *торгівля* тільки у формі *торговельний*. Виникає питання: чи комфортно в українській мові *торгівлі*, якщо у ній заборонено все *торгівельне*? Утримуючи за поли в українському мовному вжитку форму *торговельний*, ми в такий спосіб швидкий раз демонструємо свою молодшосестринську відданість. Крім того, засвідчилиши різне написання похідних прикметників від низки структурно ідентичних слів, шим черговий раз поталанило урізноманітнити український правопис, ввівши таким чином до переліку його правил ще один виняток. Щодо того, що саме в цьому випадку мусить бути витримане фонетично закономірне чергування *о // і, то варто зауважити, що в українській літературній мові часто стають нормативними фонетично не закономірні словоформи, наприклад, крім прикметників на *-івельний, Іван, мед, шльопа, кривця, огірок, парубок, діброва, народ, боліт, на землі, примовка* та багато інших, проте через це вони не сприймаються менш українськими. Отже, цей закон є цивочинним не для будь-яких, отже, не для всіх (!) закритих складів. Причому давнім, щонайменше з успадкованою праслов'янською пропискою у цій парі є *о, конінуантом якого *саме на українському мовному ґрунті* стало і. Для них у нас завжди готове виправдання: вирівнювання за аналогією. Або ще якісь екстралінгвістичні фактори беремо до уваги. Тоді звідки береться і чим детермінована така вибірковість, навіть упередженість правописних нормалізаторів: визнавати подібні чинники в одному випадку і не бачити чи й спростовувати їх в іншому? Непросто пробитися *торгівельному* крізь гострокіл законників і здобути директивний ранг, навіть залучивши свідчення всіх очевидців із рідного помешкання як доводи своєї природної, а отже, нормальної, нормативної поведінки.

Живання у мові квазі-деривата *пропонова* замість узвичаєного латинізму *пропозиція* не є виправданим, позаяк запозичена лексема має розлоге словотвірне гніздо

в нашому мовленні. За даними Етимологічного словника української мови (К., 1982 – 2006), лексема *пропозиція* з відповідними фонетичними змінами функціонує в болгарській, чеській, словацькій мовах; з ремаркою *застаріле* її засвідчує білоруська мова; отже, вживаючи її, українська мова перебуває цілком у контексті слов'янських мов. До речі, білоруси обновили її на *пропону*. А чи рятує це стражденню білоруську мову? Російсько-український словник А. Кримського фіксує: *предложение – пропозиція; як процес – пропонування; спрос и предложение – попит і постачання; предписание – пропозиція, загадання, загод; а також конструкції – за пропозицією, з пропозиції, підтримати пропозицію, мирные предложения – мирові пропозиції* (с. 180, т. III). Крім того, слово *позиція* семантично добре корелює з українською лексемою *ставлення* (порівняймо словотвірний ланцюжок латинського *positio* від дієслівної форми *pono* – ‘кладу, розміщую, ставлю’). Отже, лексема має добре мотивований її словотвірною структурою внутрішній зміст. Не варто це втрачати, а надто свідомо затирати чи й знищувати. Внутрішній зміст дієслова *пропонувати* – ‘висловлювати *пропозиції*’ мотивований іменником *пропозиція*: виштовхнувши з ужитку іменник, затемнюємо смисл дієслова.

Саме пора подбати про офіційно-діловий стиль, запедбаний в радянській українській мові, однією з основних ознак якого є прагнення до стандартизації мови, а це сприяти створенню якоїсь мовної резервації, в якій нормативну мову опанував лише гурт утаємничених. Зрозуміло, очевидні недоладності треба позбавити прописки в правописі і впорядкувати правила згідно з природою української мови. Оскільки саркастичний контекст навіть до слова „мова” в Україні є звичним, і поки актуальною фразою, яка сприймається поблажливо й прихильно, є „по-українськи смішніше”, не на часі з українського робити українськіше, запроваджуючи в мову власні стандарти, дезорієнтуючи і розділяючи не тільки охочих її опанувати, але й навіть її ревних носіїв.

Таким чином, у сучасній мовній практиці спостерігаємо якийсь вічний переляк на глибину всієї неповторної української ментальності, презентований у мові перманентним її чищенням. Так недалеско й до ситуації, коли від мовної матриці, твореної віками й поколіннями, зостанеться сама, дбайливо обчищена, решітка. Правописні норми мусять бути детерміновані чинниками власної мовної природи на різних структурних рівнях, що дозволить витворити зрозумілі, лінгвістично глибоко аргументовані правила, і як наслідок – легко запам'ятати їх і вміло застосовувати на практиці. Сучасний правопис української мови мусить зважити на модерну мовну практику. Водночас добре обґрунтовані правописні директиви мають на неї вплинути й у такий спосіб забезпечити своє системне утвердження.

РИСИ УПОРЯДНИЦЬКОГО І РЕДАКТОРСЬКОГО СТИЛЮ Б. ГРІНЧЕНКА ЯК ЛЕКСИКОГРАФА

Чорнові матеріали “Словаря української мови”, а саме передані редакцією журналу “Киевская Старина” (КС) Б. Грінченкові на доопрацювання зошити (ЧКС), що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського [11], дозволяють простежити важливі риси редакторської й упорядницької праці Б. Грінченка, загальне спрямування якої необхідно сприймати у контексті домовищностей між виконавцем і замовником – редакцією КС, а по суті Київською Громадою.

Б. Грінченко підписав угоду і від'їхав із Києва додому до Чернігова, взявши з собою для пробного редагування матеріал на дві букви: *К* і *Д*. Логіка тут була така: оскільки початок словника відредагував і частково (*А – Борозка*) надрукував П. Пауменко, то він мав здійснити й остаточну редакцію матеріалів від *А* до *Г*, а Б. Грінченко повинен був продовжити від слів на *Д*. До редагування Б. Грінченко отримав і матеріал на *К*, який складав своєрідну серцевину словника. На такому досить об'ємному матеріалі можна було добре вивчити особливості чернетки, з'ясувати приблизний обсяг редакторських втручань.

Менш як за місяць Б. Грінченко завершив редагування матеріалів на *К*. “Поки я робитиму *Д*, – писав він 18 березня 1902 р. до Є. Трегубова, – панове експерти можуть переглянути сю роботу, а я, тижнів через два приїхавши, почую від їх уваги і годі вже можтиму виготовувати обидві літери до переписування. Увесь час я морочився з самим *К*. Думаю, що *Д* робитиметься трохи швидче, бо тепер мені стало видніше, що та як треба робити” [6, с. XVI].

Передаючи відредаговані матеріали на *К* до Києва, Б. Грінченко додав свої зауваження з поясненням системи редакторської праці і проханням надати для поліпшення змісту словника необхідну літературу. Експерти П. Жигецький і К. Михальчук докладно відгукнулись на зроблене Б. Грінченком. Їхні письмові зауваження датовані відповідно 29 березня і 22 квітня 1902 р. [7; 8]. Попри часткові зауваження й окремі побажання обидва експерти позитивно оцінили працю Б. Грінченка.

Заручившись підтримкою експертів, науковець міг планомірно працювати далі. У червні 1902 р. він перебрався до Києва. Найбільше Б. Грінченка бентежило, чи вийде словник достатньо повним: спочатку його інформували, що в чернетках міститься близько 150 тис. слів, але пізніше з'ясувалося, що фонд словника не більший за 52 – 53 тис. слів. З таким ресстром словник міг не отримати премії М. Костомарова. Як засвідчують архівні джерела, Б. Грінченко аж ніяк не очікував,

що йому доведеться насправді не стільки редагувати, як складати наново словник з опорою на той матеріал, який передала редакція КС.

Пропозиції редактора доповнити джерельну базу словника обговорювалися на спеціальній нараді 5 вересня 1902 р., у якій брали участь П. Житецький, К. Михальчук, В. Науменко, Є. Трегубов та Б. Грінченко. Нарada схвалила довести до відома Старої Громади необхідність доповнення словника відповідно до пропозицій Б. Грінченка й потребу зміни правопису з "ярижки" на фонетичний.

Проте Громада не погодилася на жодні додатки. С. Єфремов цей факт пояснював тим, що рішення наради доводив до відома громадян В. Науменко за відсутності П. Житецького, К. Михальчука і Є. Чикаленка, що дозволило йому представити справу як безнадійну. Більшість пішла за дипломатичними порадами В. Науменка, який, очевидно, сам був проти того, що мусив повідомити Громаді як учасник наради 5 вересня. За свідченням С. Єфремова, склалася вкрай напружена ситуація: Б. Грінченко мав намір припинити додавання нових слів зі свого вже готового матеріалу й обробляти лише те, що передала йому Громада. Отже, хоча термін представлення словника на конкурс і був посутий на рік (до 1 січня 1905 р.), могло статися так, що словник залишився би в своєму первісному обсязі. Проте незабаром під тиском ширшої громадськості і завдяки зусиллям П. Житецького та М. Михальчука Стара Громада змінила свою постанову: термін завершення словника було збільшено на рік, а всю роботу щодо його доповнення покладено на редактора. Це відбито в додатковій угоді 7 листопада 1902 р.

Такий хід справ не міг не вплинути на В. Науменка, який починав усвідомлювати значну різницю між власними підходами до словникової справи та підходами Б. Грінченка. С. Єфремов пригадав, як якось на Громаді зайшла мова про те, що Б. Грінченко витрачає на словник багато часу, і В. Науменко на це зауважив: "Дивно, адже я вчора *за чаєм* зробив мало не цілу літеру". Оце "за чаєм" дуже вразило С. Єфремова, який вироблену Науменком роками "рутину словарної роботи" і його словникову методику небезпідставно кваліфікував як "досить легковажну і типово дилетантську". Для В. Науменка настав момент вибору: переробляти під змінені умови свою частину (А—Г) й зробити це не гірше за Б. Грінченка, який уже заручився підтримкою експертів, або відмовитися від редагування взагалі. "Треба було йти, — писав С. Єфремов, — під удар порівняння, а цього не міг стерпіти лагідний, але все ж амбітний і зучений до пошани В. П. Науменко" [6, с. XXI]. У результаті з'явився другий додаток до угоди між Б. Грінченком та редакцією КС (тобто Громадою), підписаний 28 листопада 1902 р. М. Беренштамом. У додатку, який містить три пункти, затверджено, що Б. Грінченко бере на себе також і редакцію матеріалів на А—Г, і що вся робота повинна бути завершена до 1 листопада 1904 р., а в надрукованому словнику редактором має бути зазначений лише один Б. Грінченко [6, с. XXI].

Із цього моменту вже ніякі зміни в угоду не вносилися. Погодивши зміст передмови й текст заголовку з П. Житецьким, К. Михальчуком, Є. Трегубовим та С. Чикаленком, Б. Грінченко 30 листопада 1904 р. передав 23 томи чистовика відредигованого словника [10] і всі зошити чернетки, про що збереглася розписка, підписана С. Трегубовим [6, с. XXI].

С. Єфремов критикував різних претендентів на співавторство в словнику, зокрема С. Шелухіна, який змальовував справжню ідилію, як студенти, неспідготовлені й малотямущі, “приносили картки з виписаними словами, перечитували й виправляли”, як хтось “давав карткам лад”, а інший хтось “переписував”. “Серйозна словарна робота, – підкреслив С. Єфремов, – ми знаємо, так не робиться. Так можна лиш набирати нехай і кілька скринь випадкового, неперевіреного, неповного, а тому хоч і цінного, та до вжитку мало придатного матеріалу” [6, с. X].

На думку С. Єфремова, відзначені О. Шахматовим прогалини й недоліки в “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка (Грн) сталися не тільки через дефіцит часу, хронологічні рамки, обмежений перелік джерел тощо, але й через те, що була “якась невиразна, глуха опозиція проти редактора од декого з тих, що мусили б йому допомагати, та часто невисока вартість самого матеріалу, над яким довелося працювати”; метод первісної обробки матеріалу (до Б. Грінченка) С. Єфремов оцінював невисоко і кваліфікував його як обивательський, що не могло не позначитися й на кінцевій редакції словника [6, с. XXII].

Акцентуючи на тому, як багато додав Б. Грінченко свого власного матеріалу, автори праць з історії лексикографії, як правило, залишають поза увагою, скільки, чого й чому редактор не врахував із ЧКС. На цінність не включених до чистовика словника (Грн) матеріалів чернетки (ЧКС) уперше вказали С. Єфремов й А. Ніковський, які спробували доповнити працю Б. Грінченка й виправити окремі її недогляди та помилки.

ЧКС – важливий документ для пізнання історії Грн і джерело цінного фактичного матеріалу, достовірність якого нині можна перевірити за умов значно сприятливіших, ніж ті, за яких працював Б. Грінченко як редактор. Це зошити (в середньому 18 × 23 см), заповнені словниковими статтями від *А* до *Я*. Перший зошит на *А* (43 арк.) має в заголовку: “Словарь української мови. Упорядкував Б. Грінченко. А. Словарь украинского языка съ объясненіемъ словъ на русскомъ языкѣ”. Із зошита вирізано два арк. й один уклеєно. На початку ще один підзаголовок: “А. Слова, що додав редактор з книг і з свого материялу”. Пронумеровано всього 116 слів у списку. На арк. 4 примітка редактора: “За немѣніемъ тетрадей рукописныхъ словарь на буквы А составленъ по печатному листу и по карточкамъ. Б. Г.” Очевидно, Б. Грінченко сам переписав із виданого додатком до “Киевской старины” пробного юніта з початком словника матеріал на *А*, підправивши спочатку лише правопис. Основні редакційні закреслення й поправки зроблені пізніше. У чернетці добре вид-

но результати дій Б. Грінченка й численні письмові (олівцем) реакції на них рецензентів, передусім К. Михальчука і П. Житенького.

Наступні 23 зошити (арк. 1 – 482) – це матеріали російсько-українського словника, що охоплюють слова від *Аба* до *Вяцій*. Російські слова (без наголосів) зрідка супроводжуються граматичними ремарками (вказівка роду) і стисло перекладаються українською (інколи з позначенням наголосу), але без ілюстративного матеріалу. Із арк. 106 зв. (від *Безпризорний*) – лише заголовні слова. Про джерела матеріалу сигналізують ремарки *Сл. Тим.; Сл. Ум.; Сл. Гол.; Сл. Гр.* Перші два скорочення означають, очевидно, російсько-українські словники Є. Тимченка (1897—1899) та М. Уманця й А. Спілки (1893—1898). Інші два – якісь словникові (друковані чи рукописні?) матеріали Я. Головацького і Б. Грінченка (?). Походження цих зошитів нами не з'ясоване. Очевидно, вони були власністю редакції КС, яка передала їх Б. Грінченкові з наміром хоч якось компенсувати відсутність зошитів із початком рукописної чернетки українсько-російського словника. Ці зошити Б. Грінченко якщо й урахував, то незначною мірою: передусім для доповнення чи уточнення реєстрової частини. Наприклад, є тут така стаття: **Абажурь**, м. Абажур, дашюк (над світлом), Сл. Тим. У друкованому словнику ці матеріали відсутні. У рукописі є **Абрикось**, м. Жерделя, курéга, брескиня. **Абрико́совый**. Жерделевий, брескинівий. Пор.: **Брескі́ня**, ні, ж. Абрикось, *Passica vulgaris*. Гол. II. 701. Ум. Брескінка; **Брескино́вий**, а, е. Абрикосовий. *Цвінуть сади брескинові та виноград має*. Вінок. 114 (Грн I 96); **Жерде́ли**, лі, ж. Абрикось. **Курéга**, ги, ж. Абрикось. Кременчуг. у. Слов. Д.Еварн. (Грн: I 479; II 329).

У наступних численних зошитах – українсько-російський словник від початку слів на *Б* до *Я*. У першому зошиті зі словами на *Б* (усього їх 20) редакторська ремарка: “З початку й кінчаючи словом *багаччий* все написано наново. Б. Г.”

Велична робота доповнення словника відзначена дослідниками спадщини Б. Грінченка. Зокрема, А. Погрібний, згадуючи подібні до вищезазначеної ремарки Б. Грінченка в зошитах на різні букви ЧКС, обґрунтовано вважає, що вони “красномовно характеризують обсяг вкладеної Б. Грінченком праці” [13, с. 92].

В одному з останніх зошитів ЧКС Б. Грінченко залишив такий запис: “*Ю* та *Я* написано наново, бо не було ніякої змоги серед 85 слів, які є тут на обидві літери, втиснути 310 слів додатків (усього в *Ю* та *Я* нової редакції – 395 сл.). Також на букву *Н* лексикограф подав список із 759 слів, якими він доповнив словник зі свого матеріалу. І такі списки подаються майже на кожну літеру словника. По завершенні праці Б. Грінченка реєстр словника зріс до 68 тис. слів. Проте це не означає, що науковець просто додав 16 тис. слів – внесені доповнення значно ширші, бо велику кількість одержаного матеріалу Б. Грінченко не використав, що радикально позначилося на реєстровій частині. Промовистий запис редактора щодо матеріалів на *П*: “Викреслено всього 2101 слово”. Чимало з викреслених чи забракованих

В. Грінченком матеріалів зберігають наукову цінність, що засвідчують і стримувальні ремарки, залишені на берегах ЧКС експертами – П. Житецьким і К. Михальчуком, до порад яких редактор хоч і дослухався, та все ж відстоював свої уподобання, переконання, уявлення про доцільність чи оптимальність, не завжди погоджуючись із ним, що писали на берегах ЧКС або чим доповнювали словник авторитетні лінгвісти [докл. див.: 1-5].

Про стиль роботи Б. Грінченка можна судити не лише за матеріалами друкованого словника, а й – ще повніше – за чернетками (ЧКС) у зіставленні з опублікованим варіантом (Гри). Матеріали чернсток засвідчують причетність до них різних осіб, які вели з редактором своєрідний діалог. Оскільки редагування ЧКС Б. Грінченком почав із букви *К*, то саме в цій частині знаходимо більшість його апеляцій до експертів (причому ширших, ніж в інших матеріалах), більше тут і поясень його редакторських втручань. Б. Грінченко дуже уважно ставився до кожного слова, намагаючись обґрунтувати доцільність його в реєстрі. Позиції Б. Грінченка не позбавлені суперечностей, але не в усьому перекопаними були й вимоги замовника – словникової групи Київської Старої Громади. Проте найчастіше редактор і експерти доходили згоди, як-от у таких випадках:

1. У чернетці Б. Грінченко закреслив статтю: **Конь, ня, суц. м.р. см. Кинь.** *Конь зь лысыною родытся, зь лысыною и згыне.* Ном. При цьому дописав (зеленим, як було обумовлено, чорнилом) таке пояснення: “Приказку взяв Номис (№ 3218) з Старого Збирника, де се *о (конь)* стоїть через те, що так тоді писали. Нема рації заводити се сюди”. Вердикт експертів на берегах: “И по моему такъ” [П. Житецький]; “Запевне” [К. Михальчук]. Хоч можна було піти в цьому випадку й іншим шляхом: іберегти **конь**, дібравши надійну народну північноукраїнську ілюстрацію.

2. У ЧКС подана стаття: **Кервый, а, е, прил. Кровавый. Кервая дороженька зь Студерна до Видня; а хто жь іи скервавьєв – новобранци бидни.** Галич. В. Грінченко зеленим чорнилом написав щодо цього: “Думаю, що се слово треба викинути, бо се, мабуть, друкарська помилка зам[ість] **Кервава**. У всякому разі слово непевне, і Желех[івський], напр[иклад], його не взяв. Безпечніше було б викинути, але сам не зважуюсь”. На це [П. Житецький]: “Я з Вами згожуюсь”; а [К. Михальчук]: “Помылка”.

Докорінна переробка ЧКС полягала передусім у тому, що редактор:

1) викреслив чи не врахував значну кількість (тисячі) реєстрових слів, підставою для чого могли бути: а) сумнів Б. Грінченка, чи справді існують ті чи інші слова та зафіксовані їхні значення в живій мові; б) очевидна деформованість чи неточна фіксація слова; в) іншомовне походження слів: російське (московське), польське чи ін. (це суперечило намірам Б. Грінченка сформуванню реєстру словника, який вигідно представляв би українську мову як таку, що багата власними ресурсами); г) кваліфікація редактором ряду слів як таких, що мали б увійти до історичного словника

української мови, над яким працював Є. Тимченко і який також був представлений на конкурс й удостоєний премії М. Костомарова;

2) наново осмислив подані реєстрові слова, у багатьох випадках поставивши або виправивши наголос, оновив, доповнив чи виправив усе, що стосується граматичної та стилістичної розробки реєстрових слів, значною мірою переробив чи доповнив перекладну, пояснювальну частину статей;

3) наново склав ілюстративний матеріал за першоджерелами: вибракував сумнівні й непаспортизовані ілюстрації; доповнив чи уточнив паспортизацію ілюстрацій (у старій редакції сторінки видань не зазначалися) і додав значну кількість самостійно дібраних ілюстрацій;

4) власноруч склав близько третини від загального обсягу нових словникових статей; серед них – повністю весь розділ “Крестныя имена людей”;

5) у процесі переписування набіло Б. Грінченко застосував новий правопис, що викликало необхідність усі матеріали складати наново в алфавітному порядку (оскільки час підпирав, чистовик оформлявся без проміжної чернетки, що призвело й до випадкового пропуску слів від *захід* до *захурчати*).

Досі не вщухають дискусії, наскільки відбиті в Грн тенденції нормалізації української мови. Слід погодитися з М. Пилинським, що “об’єктивно словник Б. Грінченка значною мірою сприяв усталенню норм української літературної мови – від лексичних до правописних” [12, с. 19]. Однак коли М. Пилиаський стверджує, що Грн усім своїм корінням “ще зв’язаний з тим періодом в українській лексикографії, коли основні зусилля укладачів словників були спрямовані на створення “повного” словника, словника типу thesaurus’а, в якому були б зібрані всі лексичні багатства української народної і літературної мови” [12, с. 19], то в цьому зв’язку варто зауважити, що ближчою до засад thesaurus’а є ЧКС, а кінцевий чистовий варіант, підготовлений Б. Грінченком, “тезаурусних” рис має значно менше. Варто звернути увагу на те, що Б. Грінченко уникав непаспортизованих слів, на відміну, наприклад, від В. Дая, який, упорядковуючи “Словарь живого великорусского языка”, фіксував і ймовірно, не засвідчені писемною практикою чи експедиційними заходами, “ковані” слова.

1. *Галас Б. К.* Зауваження П. Житецького до Грінченкової рукописної редакції словника “Киевской старини” // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія “Філологія”. – Вип. 1. – Ужгород, 1995. – С. 19–23; 2. *Галас Б.* Із спостережень над чернеткою “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка [1–21] // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. – Вип. 4: Українське і слов’янське мовознавство / Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 154–158; 3. *Галас Б. К.* Із спостережень над чернеткою “Словаря української мови” за редакцією

1. Грінченка [22—40] // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 5: Міжнародна наукова конференція “Українська література в загальноєвропейському контексті”. – Ужгород, 2002. – С. 233—236; 4. *Галас Б. К.* Лексикографічний аспект наукової діяльності К. Михальчука // Науковий вісник Ужгородського університету. – Вип. 3. – Ужгород, 1998. – С. 3—8; 5. *Галас Б. К.* Маргінальні нотатки П. Житецького до Грінченкової чорнової редакції словника “Киевской старины” // Тези доп. 49-ої підсумкової наук. конференції професорсько-викладацького складу філологічного ф-ту Ужгородського університету. – Ужгород, 1995. – С. 53—54; 6. *Єфремов С.* Як повстав Грінченків словник: На підставі документів // Словник української мови / Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – 3-є вид., виправлене й доповнене / За ред. С. Єфремова та А. Ніковського. – Т. 2 (Д—Й). – К., 1927. – С. V—XXIV; 7. *Житецький П.* Заметки по поводу новой редакции Малорусского Словаря // Там само. – Т. 3 (К—Н). – К., 1928. – С. IX—XII; 8. *Михальчук К.* Де-які уваги що-до редакції українського словаря // Там само. – Т. 3 (К—Н). – К., 1928. – С. XIII—XX; 9. *Ніковський А.* Вступне слово // Там само. – Т. 1 (А—Г). – К., 1927. – С. V—XV; 10. Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Кіевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Рукопис // ІР НБУВ. – Шифр: 1, 34429; 11. Словарь української мови. Чернетка словника за ред. Б. Грінченка // ІР НБУВ. – Шифр: 1, 34428; 12. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976; 13. *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К., 1988.

Ірина ГНАТЮК,

Інститут української мови НАН України

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО СЛОВНИКАРСТВА

Створення словників було, є і залишається одним із найважливіших і найвідповідальніших завдань, які стоять перед філологами усіх часів і поколінь.

Найважливіших – бо лексикографія – це фундамент, на якому розвивається і наука, й література, і культура.

Найвідповідальніших – тому що, створюючи словник, лексикографи покликані повно й об'єктивно відобразити словниковий склад мови на певному етапі її історичного розвитку.

Стрімкий розвиток науки, техніки, економічного й суспільно-політичного життя сприяє виникненню й утвердженню нових явищ у всіх мовних стилях, особливо в науковому, публіцистичному, зокрема в мові засобів масової інформації. Через них або й паралельно з ними лексичні новації з'являються і в художньо-белетристичному стилі. Прагнучи відтворити реальну мовну картину життя суспільства, лексикографи, як правило, дуже пильно стежать за появою неологізмів, у першу чергу термінів, та інших нових явищ у мові, ретельно фіксують їх у картотеках, а потім найбільш необхідні, актуальні одиниці вводять до реєстру конкретного словника.

Обговорення проблем словникарства на сторінках газетно-журнальної періодики свідчить про те, що саме академічні словники мають пайвищий авторитет з-поміж тієї нелічненої кількості словникової продукції, яка з'являється останнім часом. Працівники видавництв, редактори, науковці, викладачі майже в один голос заявляють, що словники з грифом НАН України вважають високофаховими, тому користуються саме ними. Наприклад, віце-президент з видавничої діяльності та ЗМІ МАУП Юрій Бондар на сторінках журналу «Книжковий клуб плюс» зазначає: «Нині немало видавництв видають «на гора» словники. Є серед них, на жаль, і словоблудці, а то й відверто аматори, «словники» яких засмічують мову. Тому радив би, користуватися тими словниками, які укладають фахові науковці, мовники, авторитетні видавництва» [3, с. 16].

Відомий письменник Валерій Шевчук на сторінках цього ж часопису визнає, що «вищим рівнем словникарства мали б стати словники академічного рівня», хоч жалкує з приводу того, що такі словники з'являються рідко.

Традиційно над створенням словників в Інституті української мови НАН України працюють науковці спеціального відділу – лексикології, лексикографії та національного корпусу української мови. Однак особливістю сучасного стану наукових досліджень в Інституті є те, що майже кожна галузь україністики, а інакше кажучи, кожен науковий підрозділ Інституту репрезентує як результат своєї пошукової роботи певний вид словника.

Жваву роботу зі створення термінологічних словників веде відділ наукової термінології, співробітники якого працюють над плановою темою «Словник української біологічної термінології». Науковці відділу підготували також «Словник нових слів та значень (на матеріалі засобів масової інформації 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.)» та лексикон «Назви осіб за видом діяльності».

У відділі історії української мови завершене укладання «Історичного словника Чорнобильщини» (Г.В.Воронич, Л.А.Москаленко, Ю.І.Бідношия). У 2005 році видано «Матеріали для словника писемної та книжної української мови ХІV – ХVІІІ ст.» у 2-х томах Є.Тимченка. Зауважимо, що від часу створення цього словника Є.Тимченком до дня його опублікування членом-кореспондентом НАН України В.В.Німчуком та к.ф.н. Г.І.Лисою минуло більше ніж 100 років.

Граматисти Інституту на засадах випрацьованої у відділі граматики та фонетики української мови концепції категорійної граматики підготували граматичні словники нового типу: «Граматичний словник української мови: Службові слова» і «Словник префіксальних дієслів української мови». Уже побачив світ «Граматичний словник української мови: Сполучники» К.Г.Городенської, що є першою спробою лексикографічного впорядкування великого за обсягом і складного теоретичного матеріалу про граматичне вживання сполучників в українській мові.

Результатом опрацювання співробітниками відділу ономастики проблем ономастичної лексикографії стала низка підготовлених індивідуальних словників етимологічного типу, зокрема «Етимологічний словник гідронімів басейну Росі» І.М.Железняк, «Етимологічний словник гідронімів Ужа» О.П.Карпенко, «Етимологічний словник гідронімів Верхньої Прип'яті» В.П.Шульгача, «Етимологічний словник гідронімів Верхнього Дністра та Сірюю» С.О.Вербича, «Етимологічний словник епонімів України» О.С.Стрижака та Н.А.Коваленко, «Етимологічний словник прізвищевих форм України XVI ст.» І.В.Єфименко.

У відділі діалектології працюють над формуванням картотеки матеріалів для Словника українських народних говірів. Підґрунтям цього словника є давніше підготовлені у відділі та за його сприяння «Словник бойківських говірок» у 2-х томах М.Й. Ониськевича, (1984), «Матеріали до словника західноволинських говірок» Миколи Корзюнюка (1991), тематичні словники лісостепової лексики Карпат І.В.Сабадоша, ковальської лексики Т.П.Терновської, гончарської лексики В.Бережняка, обрядової лексики поліських говірів П.Романюка та В.Конобродської.

Триває опрацювання матеріалів картотеки та частини укладеного «Словника українських закарпатських говірок» М.А.Грицака, які свого часу були придбані Інститутом мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР у родини покійного автора.

Ряд актуальних словників та довідників підготував свого часу відділ стилістики та культури мови. Це і «Новий російсько-український словник-довідник» (1996), який уклали С.Я.Єрмоленко, В.І.Єрмоленко, К.В.Ленець, Л.О.Пустовіт (за ред. С.Я.Єрмоленко), і «Словник епітетів української мови» С.П.Бирик, С.Я.Єрмоленко, Л.О.Пустовіт (за ред. С.Я.Єрмоленко) (К., 1998), і «Універсальний довідник-практикум з ділових паперів» С.П.Бирик, І.Л.Михна, Л.О.Пустовіт, Г.М.Сюти (за ред. Л.О.Пустовіт) (К., 1999), і «Словник іншомовних слів» Л.О.Пустовіт, О.І.Скопченка, Г.М.Сюти, Г.В.Цимбалюк (за ред. Л.О.Пустовіт) (К., 2000), і «Довідник з культури мови» С.Я.Єрмоленко, С.П.Бирик, Н.М.Сологуб та ін. (за ред. С.Я.Єрмоленко) (К., 2005).

Жаргонна лексика стала об'єктом лексикографічного опису, здійснюваного доктором філологічних наук, завідувачем відділу соціолінгвістики Л.О.Ставицькою. У видавництві «Критика» вже побачили світ її словники: «Короткий словник жаргонної лексики української мови» (К., 2003), «Український жаргон» (К., 2005), «Українська мова без табу» (К., 2007).

Відділ лексикології, лексикографії та національного корпусу української мови продовжує традицію опрацювання великих фундаментальних загальномовних словників, їх осучаснення та перевидання на нових теоретичних засадах. Адже суспільна практика потребує сучасних універсальних якісних лексикографічних праць тлумачного та перекладного типу, які з максимальною повнотою відображали б сучасний стан української літературної мови, а не були розширеними варіантами застарілих словників минулого століття.

Приємно, що вже найближчим часом побачить світ однотомний тлумачний словник (на зразок Словника Ожигова), укладання якого було завершено на початку 90-х рр. минулого століття, але тоді жодне видавництво не змогло знайти коштів на його видання.

Торує свій такий тривалий шлях до користувачів 4-томний Російсько-український словник, справою видання якого опікується видавництво «Знання», що започаткувало серію «Академічні словники».

Головне місце в робочих планах групи лексикології та лексикографії на найближчі роки відведене створенню великого однотомного Українсько-російського словника обсягом до 200 арк. та з реєстром від 180 до – 200 тис. слів. Потреба в новому виданні УРСа вже давно назріла. З ряду фундаментальних словників, створених українськими лексикографами в 2-ій половині ХХ століття це єдина лексикографічна праця, не перевидана в світлі сучасних вимог.

Свого часу чималої популярності набув 6-томний УРС, що виходив упродовж 10 років (з 1953 до 1963 року), а розпочато укладання словника було в кінці 1945 року, коли фонди словникової картотеки становили всього-навсього 300 тис. карток.

Як зазначав Л.С.Паламарчук, із завершенням видання 6-томного УРСа громадськість країни одержала найбільший і найповніший за всю історію вітчизняної лексикографії український двомовний словник. За обсягом опрацьованої в ньому української лексики (близько 122 тис. реєстрових слів) цей словник майже вдвічі перевищив славнозвісний «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка [2, с. 91].

Власне кажучи, 6-томний УРС став «Словарем» Грінченка нової доби, а саме середини ХХ ст., бо «Словарь...» за ред.Б.Грінченка також є українсько-російським словником з елементами тлумачного. І навіть первісно передбачуваний формат УРСа (у 4-х томах) теж нагадує Грінченків словник! Новий академічний УРС з реєстром близько 200 тис. слів уже більше ніж утричі перевищить реєстр «Словаря» за ред. Б.Грінченка.

Для того, щоб якнайповніше охопити лексику мови-оригіналу та компактно розмістити її у Словнику, приймаємо гніздову систему організації реєстру. Гніздова система подання спільнокореневої лексики, звичайно, децю ускладнює пошук потрібного слова, оскільки більша частина реєстрових слів розміщена в гніздових статтях здебільшого в усіченій формі, але в сучасній лексикографії це поки що єдиний раці-

оптимальний спосіб розмістити великий обсяг матеріалу в компактному одностомному виданні.

Сподіваємось, що новий УРС знайде свого користувача. Адже останнім часом росте коло тих людей, котрі вважають за свій обов'язок як громадяни України опанувати українську мову. Багато слів української мови вони не розуміють або не розрізняють їхніх значень. Тому в першу чергу шукають на полицях наших книгарень саме українсько-російські словники.

Цьогоріч минає 100 років відтоді, як був опублікований перший том «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка. Як писав Олесь Гончар, «вслухаючись у розбурханий багатоголосий гомін нової доби, ми віддаємо належне і славетному нашому ветеранові – словникові, що й нині всюди знаний як словник Грінченків, той, що з синівською сумлінністю, з дивовижною, як на тодішні можливості, повнотою, вбрав усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови.. Тільки любов здатна була звершити цей подвиг, звершити працю всеосяжну, завдяки якій вбране до купи багатство відкрилося ніби своєю новою якістю, глибинною суттю: це ж бо у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, в усій достовірності дум і почуттів» [1, с. 561]. Готуючись до ювілею Словника, науковці групи національного корпусу української мови здійснили спробу створення електронної версії «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, щоб у такий спосіб зберегти його для майбутніх поколінь.

Лексикографія як важлива стратегічна галузь науки та освіти потребує сьогодні державної підтримки. На підготовку й видання словників, різноманітних за типом і призначенням, має бути передбачене спеціальне бюджетне фінансування. Серії та програми «Словники України», «Академічні словники» мають стати державними програмами, адже словникова продукція в нашій країні, як і в усьому світі, належить до найпопулярніших видань.Лінгвісти, які працюють на багатотрудній ниві підготовки й видання лексикографічних праць, задовольняють суспільно-культурні й освітні потреби найширших кіл громадськості.

1. Гончар О. Т. Цвіт слова народного // Твори в шести томах. – Том VI. – К., 1979. – С. 560-567; 2. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – К., 1978. – С. 91; 3. Погляд на українське словникарство // Книжковий клуб плюс. – 2007. – № 3. – С. 16-18.

ПРОБЛЕМА СТРУКТУРУВАННЯ СЛОВНИКА ІНШОМОВНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Із розвитком лексикографії як теоретичної галузі мовознавства постала проблема узагальнення принципів побудови словника як дискурсу та словникової статті як його основного складника, а відтак визначення найадекватніших для відображення словникової інформації елементів структури.

Різні аспекти зазначених проблем теорії лексикографії перебували в центрі уваги багатьох дослідників, зокрема Л. Щерби, С. Ожгова, В. Морковкіна, В. Гака, Л. Булаховського, В. Дубичинського, Я. Малкеля, Б. Кемади, Л. Гільбера, А. Рея (*типологія словників*); Д. Шмельова, З. Комарової, Л. Згуста, А. Вежбіцької (*лексикографічна семантика*); В. Виноградова, Ю. Сорокіна, Ф. Філіна, Г. Скляревської, С. Монсона, А. Марквордта (*лексикографічна стилістика*) тощо. Крім того, деякі дослідники (Х. Касарес, Л. Згуста, В. Дубичинський та ін.) роблять спроби сформувати *інваріант* структури словникової статті (конструкт, ідеальну словникову статтю).

Ми маємо на меті з'ясувати особливості структури словника чужомовних слів української мови та визначити її оптимальний склад. Актуальність обраної теми зумовлена неусталеністю сучасних словників досліджуваного типу як у доборі слів до реєстру, так і у формуванні структури лексикографічного твору, а отже, нагальністю визначення принципів укладання таких словників.

Для аналізу теоретичних принципів укладання словників чужомовних слів української мови ми вважаємо за доцільне розмежувати макро- і мікроструктуру словника, як це пропонує зробити, прикладом, В. Дубичинський [4]. За матеріал для дослідження обрано словники іншомовних слів української мови, видані від кінця ХІХ до початку ХХІ ст., зокрема [2; 6; 7; 8; 9].

У контексті *макроструктури* словник розглядають як самостійну систему з певними внутрішніми зв'язками й організацією, яку формують загальні принципи структури лексикографічного твору, принципи розміщення мовних одиниць у словнику тощо [4, 37].

Як видно з порівняння елементів макроструктури словників чужомовних слів, мають місце тенденції до залучення різноманітної довідкової інформації; використання передмови як засобу комунікації з читачем; удосконалення системного подання лексики (довідки, примітки, ремарки); залучення найновіших запозичень, часто

Таблиця 1. Найважливіші елементи макроструктури
словника іноземних слів української мови

Ресстр. добір одиниць	Лексико-графічні джерела	Список скорочень	Передмова	Тип словника
Бл. 500 слів; лексика, за- почита з торжських мов	Конспекти лекцій проф. О. Огоновського, праця Ф. Міклошича, власний доро- бок О. Макарушки	використано скорочення мов- джерел, хоча в окремих перелік їх не вписано	умовні позначення, виклад поглядів Ф. Мі- клошича на шляхи за- почитання торжських слов'янськими мовами	перекладний, етимологічний, тлумачний
12000 слів; зазначена лексика з різ- них галузей знань, діалек- тологічні запозичення	29 позицій (тлумачні, етимологічні, ді- алектологічні, перекладні, словники інош. слів різних мов)	91 позицій (мо- ва-джерело, на- укова сфера, ге- риторіальне об- меження, технічні та сти- лістичні ремар- ки)	джерела реєстру, стру- ктура статей та принци- пи користування слов- ником, порядок значень полісемантичних слів	тлумачний, ен- циклопедичний
Бл. 25000 слів; слова, що трапляються в газетах, журналах, у художній і науково-популярній лі-	37 позицій (польські, німецькі, росій- ські словники інош. слів, ді- алект. та термінол. слов-	74 позицій (мова- джерело, галузь науки)	призначення словника, потреба в ньому, хід роботи над словником	тлумачний
Бл. 24000 слів і термінів; суспільно-політична, природничо-технічна те- рмінологія, слова побуто- вого вжитку	Попередні видання радян- ських словників іноземних слів (без окремого переліку)	114 позицій (мо- ва-джерело, на- укова сфера, стилістичні та технічні ремар- ки)	мета словника, групи залученої лексики, джерела добору слів до реєстру	тлумачний
Бл. 6000 слів; суспільно-політична, ді- лова, технічна, природни- ча термінологія тощо; найновіші запозичення	16 позицій (правовісні та тлумачні словники, словники крила- тих слів, довідника, УРЕ)	67 позицій (мо- ва-джерело, сти- лістичні ремар- ки, технічні по- яснення)	характеристика реєст- ру, структури словника, структури словникової статті	тлумачний, словник- мінімум

неунормованих, із можливими варіаціями. Особливої уваги потребують такі моменти, як удосконалення принципів добору слів до реєстру; використання ширшого кола лексикографічних джерел; розроблення метамови словника чужомовних слів.

Мікроструктура словника охоплює проблеми конструювання словникової статті як підсистеми словника [4, 34]. Мікроструктура словника вміщує заголовну одиницю, її граматичну, фонетичну, інші характеристики та основну, тлумачну частину (опис мовної одиниці або перекладний відповідник до неї). Словникова стаття, на думку П. Денисова, є особливим каналом дистантного метамовного спілкування авторів словника з гіпотетичними читачами [3, 30].

Таблиця 2. Найважливіші елементи мікроструктури словника іноземних слів української мови

	1895	1910	1932	1974	2005
Слово-заголовок	власні та загальні назви розрізнено	власних та загальних назв не розрізнено	власних та загальних назв не розрізнено	власних та загальних назв не розрізнено	власних та загальних назв не розрізнено
Фонетична характеристика	наголоси всюди	наголоси всюди	наголоси всюди	наголоси всюди	наголоси всюди
Етимол. довідка	етимон, мова-джерело, часом укр. діалекти	без етимона, мова-джер., мова-посер., укр. діалекти	без етимона, мова-джер., мова-посер., укр. діалекти	етимон, мова-джер., мова-посер.	без етимона, мова-джер.
Тлумачення	перекл. сквіленти, короткі опис. визн-ня	різні типи ви-значень, часто у вигляді відпові-дників	різні типи ви-значень	різні типи ви-значень	різні типи ви-значень
Синоніми, від-повідники		+	активне засто-сування синоні-мів, новостворів	обмежене по-дання (збіль-шого інтерна-цями)	+(обмежено)

Ремарки, по- єликання, примітки		тех. поясн., пе- регр. поєкл., по- один. галузі	перехр. поєкл., тех. поясн., по- один. галузі	перехр. поєкл., тех. поясн., га- лузі, стил. рема- рки	перехр. поєкл., тех. поясн., га- лузі, стил. рема- рки
---------------------------------------	--	---	---	---	---

Розглядаючи особливості мікроструктури словника чужомовних слів, ми висували, що в ході еволюції словників такого типу деякі елементи вдосконалилися (фонетична (наголоси) й етимологічна (крім випадків, коли упорядник свідомо відмовляється від неї задля поширення інших елементів опису – граматичної довідки, словотвірного потенціалу тощо) довідки, семантизація мовної одиниці (використання різних типів визначень та їх комбінацій), система ремарок і приміток); деякі ж складові потребують подальшого розроблення й удосконалення (розрізнення загальних і власних назв, системність граматичних довідок, ілюстрування за допомогою прикладів чи цитат, зазначення українських синонімів і відповідників, система стишичних ремарок).

Попри те що історія видання словників чужомовних слів української мови охоплює вже понад століття, пошук оптимальної структури словника такого типу триває. На підставі аналізу словників різних років видання ми дійшли висновку про те, що обов'язковими складовими макроструктури словника чужомовних слів, крім реєстру мовних одиниць та їхнього тлумачення, мають бути: *передмова* (окреслення місця укладання та користування словником, стислий правописний коментар, коротка характеристика видань попередників та принципів добору реєстрових одиниць); *список скорочень* (зокрема розширення спектру стилістичних ремарок); розгорнутий перелік *лексикографічних джерел* (а отже, і вписування в національну лексикографічну традицію). На рівні мікроструктури важливими елементами словника іншомовних слів є: розрізнення *власних і загальних назв*, подання *етимона*, вказівки на *мову-джерело* та *мову(-и)-посередницю(-и)* запозичення, *стилістичні рекомендації* та належність до певної *галузі знань*; використання *адекватного тлумачення* мовної одиниці, у разі потреби – наведення дослівного *перекладу* етимона, а також використання *цитат* (уміщення мовної одиниці в контекст та виправдання її стилістичної кваліфікації [1, 95]), а за потреби – *графічних ілюстрацій*.

Неодмінним принципом побудови словникової статті має бути наведення можливих *синонімів* та українських *відповідників* до реєстрового слова (зокрема й новостворів), що дасть змогу уникнути надмірної інтернаціоналізації мови та сприятиме розвитку її словотвірної потужності. Однією з основних проблем, яку ще належить розв'язати лексикографам, залишається випрацювання метамови словника. Зокрема щодо метамови словників чужомовних слів надважливим є вилучення з неї етимологічних штампів, які проникають до тлумачної частини з попередніх (радянсь-

ких) видань, та формування нейтральної й об'єктивної лексикографічної стилістики (докладно це питання розглядав іде Х. Касарес [5, 157-159]) на ґрунті сучасних досягнень людського знання та з урахуванням специфіки адресата, до якого спрямоване повідомлення лексикографічного твору.

1. *Бабкин А. М.* Лексикографические заметки // Вопросы языкознания. – М., 1955. – №2. – С. 90-97; 2. *Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка. – Х.; К., 1932; 3. *Денисов П. Н.* Основные проблемы теории лексикографии. Автореферат... д. ф. н. – М., 1976; 4. *Дубичинский В. В.* Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков, 1998; 5. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. – М., 1958; 6. Словар українських виразів, перейнятих з мов турецьких (Причинок до професорської діяльності д-ра О. Огоновського) / Подав О. Макарушка // ЗНТШ.– 1895.– Т. 5.– С. 3-14; 7. Словар чужих слів / Зібр. З. Кузеля, М. Чайковський; Ред. З. Кузеля.– Чернівці, 1910; 8. Словник іншомовних слів / За ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. – К., 1974; 9. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: Близько 6000 слів. Вид. 3-є. – К., 2005.

Марія ГРИНИШИН,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ЖЕСТІВ ДОМІНУВАННЯ ТА ПІДКОРЕННЯ

Володіння мовою жестів дозволяє вільно створювати й розуміти невербальні повідомлення та контролювати невербальну поведінку. Умови вживання більшості жестів визначаються традиціями й національним характером народу. Знання цих особливостей забезпечує успішну комунікацію.

У мовознавстві накопичено певний досвід укладання словників жестів [1, 3, 5]. Проект першого подібного довідника в українській лексикографії знаходимо в статті [2]. Автори пропонують принципи побудови запланованого словника, подають зразки статей. В умовах, коли ще не укладено словник загальноукраїнських жестів, жестів окремих соціальних груп чи професій, неабияку цінність мав би довідник про жестові коди, створений на матеріалі текстів конкретного письменника.

У статті розглянемо лексикографічний опис жестів, що вживаються з метою домінації та підкорення у творах Івана Франка. Відомо два основні принципи побудови словників жестів: 1) алфавітно-гніздовий, в основі іменник на позначення частини тіла, що бере участь у виконанні жесту; 2) тематичний, використовує поділ жестів на групи за їхньою семантикою (жести привітання, припинення контакту, здивування тощо). Дослідження жестів як цілісної системи, у якій "семантична природа жесту повністю розкривається тільки в зіставленні із семантично близькими жестами й мовними позначеннями" [4, с. 49], висуває на перший план тематичний принцип побудови словника, його взяли за основу укладачі польського [5] та російського [4] довідників. Цей принцип дозволяє також відібрати жести з компонентами "домініція" та "підкорення". Відомо, що домінантна комунікативна поведінка часто буває агресивною, загрозовою, ворожою, яка контролює партнера; підлеглу ж поведінку класифікують як покірну, безпомічну, тривожну, боязку, примирливу, заспокійливу. Тому до уваги беремо жести, які виражають агресивність, зневагу, погорду, невпевненість, розгубленість – ті, що підсилюють вияв домінації чи підкорення. (Жести розуміємо в широкому значенні слова, до них відносимо знакові рухи тіла і його частин – рук, ніг, голови, плечей та ін., а також міміку, погляди, пози).

Структура словникової статті:

- 1) заголовок, що містить основний варіант вербального позначення жесту, виділяємо напівжирним шрифтом, авторські позначення з творів Івана Франка – звичайним шрифтом; лексичні варіанти беремо в круглі дужки, а факультативні компоненти – в квадратні; курсивом виділяємо слова, що вказують на можливі синтаксичні зв'язки з словами контексту;
- 2) опис виконання жесту (після знака ▲);
- 3) тлумачення значення жесту (після Δ), яке доповнюємо стилістичною та ситуативною характеристикою;
- 4) приклади з прозових творів Івана Франка (після знака □), які ілюструють семантику жесту, підтверджують його використання в асиметричних ситуаціях спілкування.

НЕ ЗВОДИТИ ОЧЕЙ (погляду) з когось

ВПЕРТИ в когось ОЧІ

▲ Невідривно та уважно дивитися на співрозмовника, не відводячи очей.

Δ 1) Виразження зацікавлення, уваги, симпатії до співрозмовника.

Δ 2) Агресивний сигнал, що вказує на домінацію і намагання підкорити адресата.

□ *Тільки підвівши очі і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима. <...> Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду (т. 21, с. 279-280).*

КИДАТИ / кинути ПОГЛЯД ЗВИСОКА

МІРЯТИ /зміряти З ГОЛОВИ ДО НІГ (від тім'я до п'ят)

ОГЛЯНУТИ ВІД НІГ ДО ГОЛОВИ

ДИВИТИСЯ ЗВЕРХНЬО

ПОГЛЯНУТИ ЗГОРИ ВНИЗ

▲ Уважно оглянути людину зверху вниз чи знизу вверх. Голова відхилена від співрозмовника й відкинута назад.

Δ Зарозумілість, презирство, зневага; критична оцінка, прагнення панувати, небажання контактувати. Збільшує відстань між партнерами й надає власникові погляду почуття переваги, а тому, на кого дивляться – почуття невпевненості.

□ *Графиня сіла на кріслі біля стола і оглянула його уважно від ніг до голови (т. 2, с. 364). Пани обернулися і почали міряти його від ніг до голови (т. 4, с. 362). За те мене зміряно від тім'я до п'яти строгим поглядом, мов школяра, що зробив помилку в азбуці (т. 20, с. 53). – Про мене? – здивувався Адаць і, обернувшись на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я (т. 9, с. 213). Вона поволі обернулась до нього, не рушаючись з місця. І повила горі ним очима (т. 14, с. 197).*

ВІДВОДИТИ / відвести ОЧІ (погляд) від когось-чогось

ОПУСТИТИ ОЧІ

ПОХИЛИТИ ОЧІ

▲ Намагатися не дивитися на кого-небудь, уникати зустрічі очима з кимось. У той час, коли один співрозмовник дивиться в очі, інший переводить погляд убік або вниз.

Δ Страх, невпевненість, розгубленість, сором'язливість, готовність підкоритися. В асиметричних ситуаціях вищий за соціальним статусом має право на прями, пильні погляди, а нижчий – відводить очі, знімаючи психологічне напруження.

□ *У Гриця дрозж пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом сього генерала. Він не міг видержати сього погляду і похилив очі з таким чуттям, немовби його впечено в саму душу (т. 21, с. 279).*

СЛІДИТИ / нильнувати ОЧИМА когось

ВПИТИСЯ ОЧИМА

▲ Непримітно стежити за мімікою співрозмовника, намагаючись пізнати очима й прочитати з погляду та виразу обличчя певну інформацію.

Δ Зацікавленість, страх, невпевненість. У діалогах соціально / комунікативно нерівноправних партнерів погляд та міміка людини з вищим статусом постійно ретрується співрозмовником з нижчим статусом.

11 Іустав поглядав то на ліс, що якось тужно-сумовито шумів до нього згори, то на чинів, що своїми невеличкими котячими очима слідили й тильнували всіх його рухів, мовало виразу його лица (т. 18, с. 381); Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби всмотя, з виразом щирості і голосі, але його очі впилися при тім у Євгенієве лице і здишши кождій найменший рух, кожду ледве замітну зміну виразу (т. 20, с. 270).

Наведені приклади виявляють такі особливості лексикографічного опису жестів: передають варіантне вербальне позначення; відтворюють багатозначність; виражають антонімічні та синонімічні відношення. Такий словник систематизує комунікативні невербальні засоби домінування та підкорення, виявить їхнє функціонування та особливості вербальної фіксації в художніх творах конкретного автора. Створення довідника жестових кодів Івана Франка приверне увагу до проблеми словника загалом українських жестів.

1. Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи: Лингвистико-прагматический словарь. – М., 1991; 2. Білоус М., Король О. Словник етикетних жестів (пробний зошит) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. В. 30. 2003. – С. 222 – 231; 3. Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь жестов русских жестов. Москва-Вена, 2001; 4. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: Автореф. дис... д-ра филол. наук. – М., 2000; 5. Івчишбек К. Gestykulacja i mimika. Słownik. – Katakawice, 1994.

Джерсла ілюстративного матеріалу

Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986.

Ніна ГУЙВАНЮК,

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА – НОВА СТОРІНКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПИСЬМЕННИКА

Юрій Федькович – відомий український письменник, педагог і громадський діяч, редактор першої на Буковині газети українською мовою з промовистою назвою "Буковина". Він був прекрасним фольклористом, збирачем народної мудрості, стояв біля витоків етнографічної науки на Буковині. Інтерес до народної творчості та ет-

нографії Юрія Федьковича тісно пов'язаний ще з однією, досі не відомою сторінкою його творчої спадщини, а саме: з лексикографічною працею по збору та впорядкуванню діалектних слів. Метою нашого дослідження є висвітлення цієї діяльності письменника.

У 1980 р. Й.О.Дзензелівський та С.С.Штефуровський опублікували в науковому збірнику Музею української культури в Свиднику статтю про словник буковинських діалектизмів Юрія Федьковича і як додаток до статті, передрукували рукопис, знайдений в архіві А.С.Петрушевича (1821-1913 рр.). Рукопис має назву: „Збірничок рідших руських слів з Путилівського (Русь-Кімшолунгського) околиця Буковині”, власноруч підписаний Ю.Федьковичем. Й.О.Дзензелівський та С.С.Штефуровський висловлюють декілька припущень, як саме міг потрапити рукопис до архіву. Зокрема, вони зазначають, що навряд чи Ю.Федькович надіслав його безпосередньо А.С.Петрушевичу, оскільки мав із ним певні відмінності у суспільно-політичних поглядах. Можливо, ця збірка діалектизмів була підготовлена для О.О.Партицького (1840-1895), а згодом якимось чином потрапила до А.С.Петрушевича, який, як відомо, провадив широкі лексикологічні та етимологічні дослідження, а тому цікавився такими матеріалами [див.: 1, с. 276].

Безперечно, цей рукопис є досі не відомою лексикографічною пам'яткою. Ми вирішили ближче ознайомитися з нею, зіставивши з картотекою “Словника буковинських говірок”, уточнити деякі тлумачення слів. Крім того, нам видається актуальним і питання про лексикографічні зацікавлення Юрія Федьковича, пов'язані з суто мовознавчою роботою по збору, впорядкуванню та тлумаченню буковинських діалектних слів.

На формування Ю.Федьковича як дослідника вплинула, безумовно, співпраця з М.Драгомановим. Відомо, що М.Драгоманов, який був на той час професором Київського університету, захопив Юрія Федьковича до безпосередньої етнографічної діяльності. Тоді ж Російське географічне товариство в Києві працювало над ґрунтовним описом України. Відомо, що на пропозицію М.Драгоманова Ю.Федькович склав програму етнографічного опису Гуцульщини і відіслав її зі Сторонія Путилова 2 жовтня 1873 року. Ця програма була позитивно оцінена Київським відділом Географічного товариства. Прочитавши програму, запропоновану Ю.Федьковичем, М.Драгоманов написав у листі: „Тепер обернемося до програми опису Гуцулії. Наскільки я її передививсь, вона досить повна і систематична, так щоб її ні змінити, ні доповнити не знаходжу потрібним” [7, с. 221]. В іншому листі він висловлює сподівання одержати „те описання Гуцулії, якого програму ви нам доставили” [7, с. 234]. Він навіть дає поради, щоб Федькович писав “по-своєму, по-руському чи по-гуцульському, а не по-німецьки”, обіцяючи зберегти мову оригіналу [7, с. 221]. У жовтні 1873 р. Юрій Федькович був одностайно прийнятий за рекомендацією М.Драгоманова у члени Південно-Західного відділу Російського географіч-

ного товариства [4, с. 232]. Згодом Юрій Федькович стає одним з найавторитетніших етнографів Буковинського краю. До нього звертаються за порадами та консультаціями, з різноманітними проханнями та за допомогою його сучасники: Яків Головацький, Мелітон Бучинський, чеський учений Франц Міклошич, австрійський письменник Карл Еміль Француз та ін. [4, с. 224].

Відомо, що Юрій Федькович був першим, хто кваліфіковано зайнявся збиранням усної народної творчості на Буковині. Аналізуючи фольклористичну діяльність Юрія Федьковича, О.Романець у статті „Ю.Федькович як фольклорист” зупиняється не лише на діяльності Юрія Федьковича як збирача фольклору, але й як організатора такої важливої справи, як записування і збереження народної творчості [9]. М.Печигалюк зазначає, що письменник вважав „за святу повинність кожного чоловіка, що народність любить, збирати „неоціненні сокровища” народної творчості”. Так писав він у газеті „Правда” за 1872 рік [див.: 6, с. 111]. Очевидно, в цей час записував Юрій Федькович і рідковживані слова руської бесіди на своїй рідній Путильщині. Не можемо достеменно знати лише те, чи робив він це заради власного інтересу, чи, можливо, на чийсь прохання.

Відаючи твори буковинського письменника в Києві, Михайло Драгоманов звертається за допомогою до письменника, щоб той підготував до творів словник діалектних слів. М.Драгоманов відібрав з тексту його творів низку рідковживаних (діалектних) слів, які, на його думку, потребували пояснення. Згодом він сам відвідав Сторопонець-Путилів. Відомо, що під час триденних відвідин (з 31 серпня по 2 вересня 1875 року) вони удвох працювали над укладанням доданого до збірки „Словника”, в якому російською мовою пояснено 133 слова-діалектизми [Див.: 8].

Отже, можемо зробити висновок, що Ю.Федькович був знаний в Україні не лише як талановитий український письменник, але й як людина ерудована в питаннях народної творчості та етнографії, людина, яка могла допомогти порадами чи потрібними матеріалами усім, хто до нього звертався. Зокрема, з листування українських мовознавців з Францем Міклошичем дізнаємося про те, що відомий чеський мовознавець звертався до Ю.Федьковича через учителя Львівської гімназії Богдана Пюрка з проханням записувати фольклорні та діалектні матеріали. У листі до Ю.Федьковича Пюрко пише: „Будучи недавно в Відні, я споминав Міклошичові про Вас, а він просив мене написати до Вас..., щоби постарались ласкаво о такі матеріали (слова, байки, переповідки) і т.д.” [5, с. 235].

Будучи редактором газети „Буковина” (1885-1887), Ю.Федькович неодноразово закликав збирати народну творчість, надрукував навіть спеціальний poradnik. У 1886 році на сторінках газети було вміщено спеціальну „Отозву” (тобто “Відозву”), в якій говориться про те, що до збирання народної творчості приступило товариство „Руська бесіда”, „зо вигляду на велику важність народної словесності для розслідування життя-буття народа, его гадок, стремлінь, бажань і понять, его

поглядів на світ і на все его окружаюче, его степені культури, а нарешті і *его бєсїди, як найголловїшої признаки*" [Див.: 9, с. 167]. У відозві говорилося і про те, як потрібно здійснювати записи, щоб вони прислужилися науці – „записуючи їх вірно слово в слово, буква в букву, бо тільки в такому виді мають вони вартість в науці. В цій цілі поручаєм правопис чисто фонетичну, котра одна в силі отдати вірно кожний звук" [9, с. 167].

З Омеляном Партицьким, активним діячем народолюбського руху в Галичині, мовознавцем, етнографом, літературознавцем і видавцем, Юрій Федькович активно листувався, починаючи з 1867 року. Однак навряд чи надсилав би він Омеляну Партицькому збірничок рідких руських слів зі своєї рідної Путильщини уже після того, як був надрукований його двотомний „Німецько-руський словник" також у 1867 р.

На жаль, ні в біографічних відомостях, ні в епістолярії Юрія Федьковича ми не натрапили на підтвердження прямих зв'язків Юрія Федьковича з Антоном Петрушевичем, а проте вони могли бути знайомі особисто, зустрічатися і листуватися. Справа в тому, що обоє мали коло спільних зацікавлень в галузі етнології. Антін Петрушевич (1821-1913) був не тільки відомим археологом, істориком, етнографом, але й філологом, бібліофілом і лексикографом. У 1874 р. він став дійсним членом Академії наук у Кракові та Празі, в 1904 р. його прийнято в почесні члени Академії наук у С.-Петербурзі. А.Петрушевич зібрав унікальну колекцію слов'янських стародруків та рукописів, частину з яких передав до С.-Петербурзької АН, а також до бібліотеки Київського університету. А свою власну бібліотеку, рукописи й цінні документи ще в 1878 р. заповів бібліотеці Народного Дому у Львові [3].

Зацікавлення А.Петрушевича Буковиною підтверджує один з його дописів до газети „Слово", який наводить В.Качкан. Відомо, що А.Петрушевич записував по різних селах народні пісні, колядки, гайвки, приповідки, повір'я, байки, крилаті вислови, а також *рідковживані слова* [3, с. 56]. Протягом багатьох років він працював над укладанням „Етимологічного словника всіх слов'янських мов у порівнянні з індоєвропейською мовою" [5, с. 318]. На жаль, подібного словника поки що не укладено ніким в українському мовознавстві. Проте можемо припустити, що „Збірничок рідких руських слів з Путильського (Русь-Кімполунського) околя на Буковині" міг бути надісланий власноруч Федьковичем на прохання А.Петрушевича. Пізніше ця лексикографічна пам'ятка могла бути передана разом з іншими матеріалами до бібліотеки Петербурзької Академії наук.

Має право на існування і припущення Й. О.Дзензелівського та С.С.Штефуровського, що „Збірничок" міг бути надісланий і на прохання відомого українського фольклориста та лексикографа Євгена Желехівського (1844-1885), з яким Юрій Федькович листувався. Є.Желехівський зацікавлено вивчав побут, звичаї, вірування, календарно-обрядову лірику гуцулів і тому звертався за допомогою до Юрія Федьковича. У 70-х рр. XIX ст. Євген Желехівський починає активно працювати над

„Малоросійсько-німецьким словарем”, який містив 864 тисячі українських слів. Юрій Федькович був одним із кореспондентів, які надсилали матеріали до „Малоруського німецького словаря”, що виходив окремими зошитами протягом 1882-1886 рр., а окремим виданням у двох томах з’явився у Львові в 1885-1886 роках. У кінці передмови до словника подано “Спис в[ельми] п[оважних] помічників, котрі через присланє матеріалів лексикальних спричинили ся до збагачення „Малоруско-німецького Словаря”, де значиться і прізвище Ю.Федьковича. Проте не відомо, які саме матеріали подавав Юрій Федькович Євгену Желєхівському.

У листі до Франца Міклошича від 6 березня 1881 р. Є.Желєхівський повідомляє йому, як посувається робота над русько-німецьким словником: “Маю вже готові виписки із майже усіх збірок народної творчості (казки, пісні, прислів’я та інше), також виписки з усіх руських письменників України, Галичини й Буковини. Іншають ще для використання найважливіші вживані тепер руські шкільні підручники, а також *рукописні лексичні матеріали [виділено нами – Н.Г.], які мені надіслали у великій кількості з різних околиць знайомі”* [5, с. 127]. В іншому листі (від 21 лютого 1882 р.) Є.Желєхівський повідомляє, що “використав дуже багато менш відомих друкованих джерел, також рукописний матеріал... Не пропущені лексикони, лексикографічні дослідження, словники, списки (слів), які до цього часу не були в обігу і т.п.” [5, с. 134]. Ймовірно, що серед тих рукописних лексичних матеріалів також міг бути і “Зборничок” Ю.Федьковича “зъ Путилівського (Усьє-Кімполунгського) окола”.

Отже, вважаємо, що різні версії мають право на життя, жодну з них не можемо відкинути чи підтвердити. А проте цікавий сам факт лексикографічної праці Юрія Федьковича, праці високопрофесійної, що засвідчила не лише копійку роботу прибирання “рідших” діалектних слів, але й неабияке мовне чуття до народного слова, вміння скласти словникову статтю.

На жаль, рукопис, що становить 8 сторінок, не датований. Правда, у кінці підписаний: *Зберав Федькович*. Крім того, він містить приписку „(Якъ це назбераю, то пришло)” та NB: „Ці слова ни уживаються лишь по мизжи гуцули, але и на цілі Буковині”.

Слова у “Збірничку” розміщено не за алфавітом, а довільно. Більшість іменників та прикметників подано у називному відмінку, дієслова – в неозначеній формі. Усього фіксовано 80 реєстрових слів (без варіантів). Ось їх перелік: у *воросі, виславний, почиливець, слемувати, поцицьк, слихъ, жлєгати, маймурь, рибікість, насажувати, куштра, гладунъ, свєстїї, бомборосіти, колось, кукля, півва, кичурь, роги, підбородь, шоколіниця, чирчикъ, катанка, саламаха, чорба (чубря, чубєрка), звїздочоля, роскієвъ, шрєвєсло, кнурь, блекоторя, ватуї (ватуїка), зміняльний, хлібъ, відосонне, лоточити, шниця, хлістокъ, ховзень, дукарь, гармасарь, цвіга, пісна, термосати, згарь (згари), шисю, арвонъ, позєвъ, пошпай, пужла, давімуха, колохатникъ, катуиць, шкїритися.*

клѣмна, ротоніти, линтвѣръ, гнилозубаня, подомѣчка, вартѣрька, пѣторочъ, чѹга, голоколѣнникъ, безпѣтникъ, шайтѣнъ (кайтѣнъ), кѣловатниця, матригуна, зацѣпеніти, блѣни, підбитѣ, дармовіси, скопѣць, сухарі чѣрти, чѣрлінь, тѣнокъ, чирдѣкъ, колѣшня, попѣра, іовіти, віха, баджѣбѣурь.

У реєстрових словах поставлено наголоси. Слово *сѣй* – *сѣю* подано паралельно в родовому відмінку, тому що саме в цій формі засвідчується (*такого він сѣю*, тобто крою, такої породи). До деяких слів подано форму множини, напр.:

Згарь, згѣри die Heide, eine kahle Ebene (степ, пустеля; гола рівнина). *На згѣрцяхъ. Auf der Heide.* [На згарищі, на спаленому полі].

Скопѣць mehrg[ahl], скѣпци die Grenzsäule [пограничний стовп].

Подаються також фонетичні варіанти окремих слів типу: **шайтѣн** (кайтѣн), а також різні форми того самого слова, як-от: **чѣрба, чѣбря, чѣбѣрка** чи різні родові форми типу **ватѣй** (цап), **ватѣйка** (коза), **ватѣйче** (козеня).

У формі словосполучення подано слова “**змѣняльний хлѣб**” з обрядовим значенням та “**сухарі чѣрти**” (дерева, які заготовляють на дрова).

Багато слів, зафіксованих Ю.Федьковичем, мають прозору власне українську семантику, як-от: **безпѣтник** (той, що без п’яти), **віславний** – шанований, відомий; **гнилозубаня, голоколѣнник, підбородь, підколѣнниця**, та ін. Проте чимало серед них і давніх запозичень з різних мов. Наприклад: **гармасѣрь** (з татарської мови – жеребець); з румунської мови – **блѣни** (хутро, вовна), **баджѣкурь** (шкода, біда), **блекотѣри** (хвора вівця), **ватѣй** (цап), **кѣтуш** (кайдани) та ін.

Цікаво, що Юрій Федькович зафіксував як „рідковживані” чимало слів у переносному вживанні, з виразною оцінною семантикою. Наприклад: **гладѣнь** – франт, чоловік, який багато уваги приділяє своєму туалету; **пѣжла** – потвора, опудало; **саламѣха** – худа, як жердина, жінка; **хѣвзень** – допжуан, бабій; **хлѣстокъ** – шмаркач; **цвѣга** – безсоромна жінка; **чѣрба** – повія та ін.

Заслужують на увагу у збірничку рідких руських слів Ю.Федьковича і етнографізми – діалектні назви предметів побуту, одягу та його частин, різних прикрас тощо. До таких слів належать **блѣни** (шматки хутра, яким оздоблюють одяг), **дармовіси** (шнур як окраса сардаку чи долману), **катѣнка** (лейбик, камізелька), **підбородь** (підборідний ремінь у гуцульських кацелюхах) та ін.

До деяких слів додано фразеологізми, як-от: **бомборосѣти** – *Якъ ставъ борборосѣти, то мині приходило ся світа ловити*; **дѣкар** – *Вінъ лишъ на дѣкара закрою* (вдає з себе барона); **роги** – *Покотить вінъ роги, лишъ най вінъ мині ни дасть покій. Ще ни такі були, та покотили роги, а ти що?*

Деякі пояснення надзвичайно розгорнуті. Наприклад, слово “**росѣвъ**”, що означає “роз’єднання”, тлумачиться в прямому і переносному значенні, подається також форма у непрямому відмінку як звичайно вживана (**по росѣбі**). Подаємо цю словникову статтю повністю:

Росківъ die Ausscheidung. [Роз'єднання]. Der Tag, wo die Hirten, wenn sie bis zu einer gewissen Zeit gemeinschaftlich geweidet haben, sich nun trennen, und jeder sein besonderes Stück und die Sennerei auf eigene Faust beginnt. Hier, wo die Schafzucht zu Hause ist, wird dieser Tag festlich und fröhlich begangen. Ferner: wenn zwei oder mehrere Kaufleute, die in Comp[anic] handelten, sich nun separieren, so heisst das auch **росківъ**, по **роскóлі** nach der Scheidung. [День, коли пастухи, які до певного часу спільно випасали (худобу), роз'єднуються і кожен свій гурт займає окремо і починає випасати. Тут, де вівчарство поширене, цей день урочисто й весело відзначається. Далі: коли два або більше купців, що діяли разом, роз'єднуються, то це також називається **росківъ**, по **роскóлі** після роз'єднання].

Деякі тлумачення автор "Зборничка" пов'язує з народними повір'ями. Наприклад, слово *безпстник* (тобто *безп'ятник*) письменник пояснює так: "Селяни вважають, що перевертень (вовкулака) відкусив чортові п'яти". Цілу легенду-решовідь наводить Юрій Федькович, тлумачачи слово "зміняльний", а точніше, словосполучення "зміняльний хліб".

У реєстрі "Зборничка" Юрія Федьковича наводяться також окремі слова, які є інтрагатурними чи загальновідомими розмовними відповідниками в українській мові, але для Путилівського околу на Буковині вони були „рідковживаними“, порівняймо: **дїнокъ** – ганок, **заціпеніти** (від морозу, холоду, страху); **жльбгати** – пити (особливо горілку); **кнуръ**, **перевéсло**, **термосáти**, **шайтáнь**.

Зіставивши „Збірничок“ зі словником діалектизмів, доданим до київського видання повістей Ю.Федьковича, засвідчуємо лише окремі збіги. Наприклад, слова **блáни** (Зб.) зі словом **бланéний** – „опушений барашком“ (Сл.); додана до слів **згарь**, **згáри** форма у місцевому відмінку **на згáрцях** (Зб.) – **згáрець** – „вызженное поле или лука“ (Сл.); **кáтуш** (Зб.) – **катуш** (лат.) – „кандалы, тюрьма“ (Сл.); **свéстї** (Зб.) – **свестія** – „почная попойка“ (Сл.); **чáрчикъ** (Зб.) – **чирчиковий** – „кошенильно-красный“ (Сл.).

Отже, вважаємо, що віднайдений в архівному рукописному фонді Антона Петрушеніча „Зборничокъ рідшихъ руськихъ слівъ зъ Путилівського (Русь-Кімполунгського) окола на Буковині“ Юрія Федьковича є цікавою лексикографічною пам'яткою, яка засвідчує не тільки неабияку професійність діалектолога, але й доповнює відомості про етнологічну діяльність буковинського письменника. Словничок перерудкований у „Науковому віснику Чернівецького університету“ в 2005 році [2].

І. Дзєндзелівський Й.О., Штефуровський С.С. Словник буковинських діалектизмів Юрія Федьковича (про одну досі невідому галузь діяльності Буковинського Кобзаря) // *Vedecky zbornik musea ukrajinskej kultury vo Svidniku / Pod redakciou Ivana Rusinka* // Монографство.- № 9.- кн.1.- Presov, 1980.- S. 275-287; 2. *Гуйванюк Н.* Лексикографічна праця Юрія Федьковича “Зборничокъ рідшихъ руськихъ слівъ зъ Путилівського (Русь-Кімполунгського) окола на Буковині” // *Науковий вісник Чернівецького університету*:

Слов'янська філологія.- Вип.274-275.- С.186-198; 3. *Качкан В.А.* Українське народознавство в іменах: У 2-х ч. – Ч.1. – К., 1994.- С.49 – 58; 4. *Ковалець Л.* Етнографічна діяльність Юрія Федьковича // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару “Кайндльівські читання”.- Чернівці, 22-23 травня 2004. – С.223 – 234; 5. Листування українських славистів з Францем Міклошичем.- К., 1993; 6. *Нечиталок М.* Буковинський Кобзар: Літературно-критичний нарис.- Львів, 1963; 7. Писання Осипа Юрія Федьковича. – Т.4. Матеріали до життєписи Осипа Гординського-Федьковича.- Львів, 1910; 8. Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство Мих. Драгоманова. – К., 1876.; 9. *Романець О.С.* Ю.Федькович як фольклорист // Юрій Федькович: Статті та матеріали. – Чернівці, 1959. – С.159-172.

Наталія ГУТ,

Уманський державний педуніверситет імені П. Г. Тичини

ТИПОЛОГІЯ АВТОРСЬКИХ ВВОДІВ. ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ ІДІОЛЕКТНИХ СЛОВНИКІВ

Типологія трактується як метод наукового пізнання, в основі якого розчленування систем об'єктів і їх групування за допомогою узагальненої ідеалізованої моделі чи типу, або як результат типологічного опису і зіставлення [9, 356]. У лінгвістиці типологію розуміють як класифікацію мовних одиниць на основі спільності певних ознак [11, 487].

Слова автора неодноразово ставали матеріалом для створення різноманітних класифікацій. Традиційно їх поділяють за місцем розташуванням відповідно до репліки прямої мови. Розрізняють препозитивні, постпозитивні, інтерпозитивні, охоплюючі та інші способи вводу прямої мови [10, 363-366]

Чумаков Г.М. у своєму дослідженні подає детальну типологію таких структур у залежності від цільової спрямованості, ступеня охоплення репліки, характеру основної ввідної частини, складу ядра вводу. За цими ознаками дослідник виділяє основний та додатковий, мовленнєвий, модальний, субстантивний, неповний та супровідний, простий, складний і складений типи вводів [16].

Чередниченко І.Г. вирізняє 14 різновидів супровідного контексту за його функціональними та структурно-граматичними ознаками, серед яких: супровідний контекст із визначенням попутної дії, настрою мовця, мети, призначення висловлювання, з поясненнями та додатками до прямої мови, з опущенням присудка, з іменником «голос» тощо [15, 397- 404].

В межах текстових фрагментів з прямою мовою Чуриліна Л.М. виокремлює слова фізичного, зорового контакту та одиниці, які репрезентують ситуацію спілкування в цілому [17, 10].

Кушкарова Г.К. вказує на те, що вводи при прямій мові можуть кваліфікувати чуже висловлювання з кількох сторін. Серед слів автора дослідниця називає такі, що виражають комунікативний намір чи комунікативну тактику мовця, характеризують структурно-композиційні особливості репліки, вказують на форму мовленнєвої діяльності, репрезентують висловлювання як реакцію на попередній мовленнєвий акт [6, 8].

Боронин О.А. виділяє групи ремарок, які вказують на різноманітні відмінні риси процесу мовлення: комунікативний тип, фонетичну характеристику, емоційність висловлювання, відношення між репліками в діалозі, супроводження репліки «шумами» (дихання, схлипування) [1, 12].

Кожен з дослідників, характеризуючи основні типи складників конструкцій з прямою мовою, звертає увагу на важливий компонент авторської ремарки – дієслово, яке вводить пряму мову.

Дослідження семантики цієї частини мови привертало увагу багатьох дослідників. Категоріальна семантика дієслова вивчалась Пешковським О.М., Потєбніною О.О., Виноградовим В.В. Окремі лексико-семантичні розряди дієслів в аспектуального відношенні досліджувались у працях Шахматова О.О., Щербі Л.В., Апресяна Ю.Д., Шведової Н.Ю. До проблеми виділення і характеристики дієслівної дії звертались Вихованець І.Р., Грищенко А.П. Лексико-семантичні класи дієслів, що вводять пряму мову, розглядалися Милих М.К., Кодуховим В.І. Праці Гумовської Н.В., Кероп'яна А.Р., Кутньої Г.В., Леути О.І., Ніколасової Н.Г., Попенко О.М., Семешок О.А. присвячені проблемі специфіки структурної та семантичної організації речень з дієслівними предикатами окремих лексико-семантичних класів.

Завдяки використанню дієслів у ремарці відбувається опис «різних типів інформаційного процесу» [7, 51], оскільки саме цей клас мовних одиниць характеризується спрямованістю на мовленнєвий акт, виражений прямою мовою.

Здатність вводити висловлювання прямої мови – це та загальна формальна ознака, яка об'єднує функціональну мікросистему авторських вводів. Ця категоріальна архісема не лише об'єднує однорідні лексичні одиниці, тобто слова одного лексико-граматичного класу (дієслова) зі схожим значенням, вона задає орієнтацію створеної на її основі лексико-семантичної групи, визначає принцип побудови такої об'єднання, має обмежуючу функцію [14, 9].

Однак, межі між окремими макро- і мікро полями дуже розмиті і рухливі. Семантичні класи дієслів часто накладаються один на одного, перетинаються і взаємодіють між собою [2, 35]. Саме семантична неоднорідність унеможливило створення єдиної класифікації дієслова. Дієслова ремарок мовознавці поділяють на три великі групи.

Перша група включає лексичні одиниці, сема говоріння яких виявляється в усіх контекстах використання. Багатозначні дієслова, які актуалізують значення мовлення лише в контексті, при введенні прямої мови, становлять другу групу. До третьої зараховують лексичні одиниці, які можуть виступати у ролі ввідних компонентів, по маючи у своїй семній структурі значення говоріння. Кушкарова Г.К. кваліфікує їх як дієслова говоріння, узуально-текстові та оказіонально-текстові [6, 11-12].

Група дієслів говоріння в системі дієслівних ремарок є основною, оскільки мовлення як вид людської діяльності завжди зорієнтоване на виконання певного комунікативного завдання. Висловлюючи думки і почуття, людина ставить конкретну мету – щось повідомити, про щось переконати [12, 349] тощо.

Величко А.В. поділяє дієслова говоріння на ті, що виражають взаємну і незважену мову [3, 45]. Храмова Г.А. до цієї лексико-семантичної групи зараховує і дієслова думки [14, 51].

Кодухов В.І. розрізняє 3 класи дієслів, що вводять пряму мову. Серед них перших два – це власне дієслова говоріння та дієслова різних видів мовленнєвої діяльності [4, 20].

З.В. Нічман групує дієслова за їх основною семою – «говорити + з якою метою» (дієслова спілкування, називання, вираження думок, мовленнєвого повідомлення, мовленнєвої взаємодії) та «говорити + яким чином» (дієслова, які використовуються для введення реплік в діалозі або характеризують акт мовлення) [8, 6].

Л.М. Васильєв виділяє 7 різновидів дієслів говоріння, серед яких дієслова, що характеризують зовнішній бік усного мовлення, дієслова називання, дієслова із значенням мовленнєвої взаємодії тощо [2, 84].

Дискусійною проблемою є і типологія невербальних засобів спілкування.

У сфері паралінгвістики кінеми поділяються за формою представлення на безпосередній і опосередковані [13, 446], з подальшою градацією на фонаційні, мануальні (жести), мімічні, пантонімічні та ситуаційні. Досягнення однозначності комунікації та компенсацію елімінованих надлишкових мовних засобів у реальному процесі комунікації вважають однією з причин введення невербальних засобів в акт говоріння [5, 53].

Розглядані питання є актуальними для проблематики укладання словників художніх ідіолектів, зокрема словників авторських уводів (на матеріалі художньої спадщини того чи того письменника), де на особливу увагу заслуговує дієслівна лексика з надзвичайно багатою смисловою і стилістичною дистрибуцією.

1. *Боронин А.А.* Информативный потенциал авторских вводов конструкции прямой речи (на материале романов Дж. Голсуорси): Автореф. дис ... канд. филол. наук. – М., 2004. – 23 с. 2. *Васильев Л.М.* Семантика русского глагола: Учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации. – М.: Высшая школа, 1981. – 184с. 3. *Велич*

1. В. Выражение ситуации речи в современном русском языке // Величко А.В., Гуманова Ю.А., Чагина О.В. Простое предложение. Опыт семантического описания. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 44 – 80. 4. *Кодухов В.И.* Прямая и косвенная речь в современном русском языке. – Л., 1957. – 89 с. 5. *Колианский Г.В.* Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 80 с. 6. *Кушкарлова Г.К.* Коммуникативно-прагматические функции глаголов прямой речи в художественном тексте/ на материале немецкой прозы XX в.: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 17 с. 7. *Ломтев Т.П.* Конституэнты предложений с глаголами речи // Члены предложения в языках различных типов («Мещинские чтения»). – Л.: Наука, 1972. – С. 50 – 78. 8. *Ничман З.В.* Глаголы говорения (устной речи) в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Томск, 1980. – 19 с. 9. *Огуцов А. П., Юдин Э. Г.* Типология // Большая Советская энциклопедия/ Гл. ред. А.М. Прохоров. – Том 25. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1976. – С. 563-565. 10. *Пономарів О.Д.* Стилістика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 248 с. 11. *Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.* Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с. 12. *Руднев А.Г.* Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – 364 с. 13. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 715 с. 14. *Храмова Н.А.* Глаголы одобрения и согласия в английском языке (семантический, синтагматический, морфологический аспекты): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2003. – 22 с. 15. *Чередниченко І.Г.* Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 495 с. 16. *Чумаков Г.М.* Синтаксис конструкций с прямой речью. – К.: Вища школа, 1975. – 220 с. 17. *Чурилина Л.Н.* Лексическая структура текстовых фрагментов с прямой речью (на материале романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы»): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1994. – 17 с.

Ніна ДАНИЛЮК,

Волинський державний університет
імені Лесі Українки

СЛОВНИКИ МОВИ ФОЛЬКЛОРУ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Мова фольклору – це особлива художньо-естетична система, в якій упродовж років витворено словесні образи з властивими їм ознаками мовностилістичної організації, зафіксовано світогляд народу, відбито національний дух мови, специфічну національно-мовну картину світу.

Мова народної поезії стала спеціальним предметом вивчення слов'янської лінгвофольклористики з середини ХХ ст. завдяки працям А. Євгенєвої, Й. Оссовецького, Є. Артеменко, О. Хроленка, С. Нікітіної, Є. Баргмінського, Є. Сероцюка, С. Єрмоленко та ін., а також їх попередників – П. Житецького, О. Потебні, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, І. Огієнка. Наголошуючи на тісному зв'язковій лінгвофольклористики з етнолінгвістикою та лінгвокультурологією, О. Хроленко підкреслював, що „лінгвофольклористи вивчають мову усної народної творчості як необхідну базу народнопоетичної творчості і як засіб осягнення етнічної ментальності й традиційних культурних смислів” [6, с.79]. У лінгвофольклористиці опорним є поняття „мова фольклору”. „Лінгвісти, (у першу чергу, переважно слависти. – Н.Д.) – наголошувала С. Нікітіна, – розглядають мову фольклору як наддіалектну художню форму мови, яка реалізується в фольклорних текстах і говорять про фонетику, морфологію і лексику цієї мови” [4, с. 53]. С. Єрмоленко писала, що назвою “мова фольклору” “об'єднуються мова різних фольклорних жанрів, у яких закладено естетичне сприймання народного слова, його емоційно-експресивний зміст” [2, с. 282].

У дослідженнях Й. Оссовецького, О. Хроленка, С. Нікітіної, І. Климас та інших учених про мову усної словесності сформовано теоретичні принципи і зібрано значний матеріал для укладання словників мови фольклору. Зокрема, О. Хроленко, який вивчав лексику і фразеологію російської народної пісні, у статті “Как найти и описать фразеологизмы в тексте русской народной лирической песни (К вопросу о методологии лингвофольклористики)” (1984) запропонував методіку опрацювання усталених зв'язків ключових слів для їх лексикографічного опису. Вона передбачає враховувати парадигматичні зв'язки (варіантні форми, слова-замінники) і синтагматичні (постійні епітети, порівняння, асоціації, синтаксичні паралелізми, блоки з мовними скріпами тощо). У праці „Фольклорный мир в алфавитном порядке” (2000) він уточнив параметри словникової статті: „Лексикографічний портрет” слова для нас складається із семи структурних частин: (1) ідентифікуюча; (2) парадигматична; (3) синтагматична; (4) парадигматично-синтагматична; (5) словотвірна; (6) функціональна; (7) додатково-інформаційна” [7, с. 123]. Відомо, що курська школа дослідників активно працює над створенням комплексного словника мови усної російської поезії. Це засвідчують матеріали збірника “Фольклорная лексикография” (1994), результати роботи над створенням частотних словників мови народного епосу і ліричних пісень (уже опубліковано понад 20 словників). У цьому відношенні важливим є вироблення сучасного понятійного апарату лексикологічних та лексикографічних досліджень у сфері народної поезії, здійснюване Є. Артеменко, О. Хроленком у названих публікаціях, а також І. Климас у монографії „Объект фольклорной лексикологии” (2001) [див.: 3, с. 9]. Проблема укладання словника мови фольклору висвітлювалася також у статтях С. Нікітіної: “О словаре русского песенного фольклора” (1975), “Словарь языка фольклора. Принципы построения и структура” (1988), “Устная народная культура и языковое сознание” (1993)

"Геммурус языка в машинном ракурсе" (1994) та ін. Предметом опису в словниковій мові народної поезії, на думку автора, має виступати структура семантичного поля фольклорного слова, система його усталених парадигматичних і синтагматичних зв'язків у певній сукупності текстів. Вона слушно вважає: потрібно робити словники текстів одного жанру, що дасть можливість простежити його фольклорну картину світу, а потім намагатися об'єднати їх, підсумовуючи отримані зв'язки і значення. Таким шляхом можна прийти до створення машинного тезаурусу мови фольклору, підготовка якого здійснюється в Інституті мовознавства РАН. Корисними будуть також семантичний і частотний словники. Лексикографічний опис однієї з тематичних груп "Дом" представлено у монографії С. Нікітіної та О. Кукушкіної "Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания)" (2000). Тут міститься 10 опорних слів, семантична експлікація яких реалізується через вказівку на їх синтагматичних і парадигматичних партнерів у межах міфопоетичної та народноправославної картин світу [див.: 5].

Мову фольклору аналізували такі західноєвропейські славісти, як Є. Бартмінський та Є. Серошюк – у польській лінгвістиці; О. Зілінський – у чеській; П. Брозович – у сербській; Х. Щробак – у болгарській; Л. Кузьмич, А. Малюк – у білоруській тощо. Відзначимо дослідження Є. Бартмінського "O języku folkloru" (Вроцлав; Варшава: Краків; Гданськ, 1973), в якому розглянуто особливості мови народної поезії, пов'язані з усною формою побутування, фонетичні варіанти, словотвірні дублети, лексичні поетизми в їх опозиціях та ін. Видано "Słownik folkloru polskiego" за ред. І. Крижанівського (Варшава, 1965) та "Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии" за редакцією К. Кабашикова (Мінськ, 1993), де розглядаються основні теми, сюжети, образи усної словесності, засоби поетики. На різницю між словником фольклору та словником мови фольклору слушно вказував М. Голстой. Завданням першого має бути систематизація всього змісту фольклорних текстів, тобто сюжетів та їх елементів, мотивів, персонажів, реалій і т.д. Другий, на його думку, "міг би бути побудований за тим же принципом, що й словник мови письменника, тобто містити тлумачення всіх слів, які використовуються у фольклорних творах, зі спеціальною увагою до їх специфічно фольклорної семантики або форми, відмінної від загальномовної норми"[8, с. 19].

Як відомо, українська лінгвофольклористика має давні традиції, започатковані І. Срецьким, П. Житецьким, М. Костомаровим, О. Потебнею, М. Сумцовим та ін. У другій половині ХХ ст. її представляють такі імена: Л. Рак, О. Назарук, П. Мицуренко, І. Волощук, К. Шульжук, С. Єрмоленко, В. Чабаненко, Т. Воробйова, Н. Журавльова, С. Савицький, Г. Сагач та ін.; у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. – О. Остроушко, Н. Кошарник, З. Василько, І. Круть, В. Галайчук, О. Молодичук, О. Слюсарєва, О. Сімович та ін. Проте лише у книгах С. Єрмоленко "Фольклор і літературна мова" (1987), "Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)" (1999), в яких проаналі-

зовано різні рівні мовної структури української народної пісні, звернено увагу на лексикографічну кваліфікацію уснопоетичного слова у „Словарі української мови» та „Словникові української мови”. Зазначимо, що у словникові Б. Грінченка (1907–1909), зорієнтованому на народну основу, широко подано уснопоетичну лексику для тлумачення, а також використано записи народнорозмовних і фольклорних джерел для ілюстрацій, однак спеціальні ремарки про народнопоетичне походження слів відсутні. Словник української мови в 11-и томах (1970–1980) містить різні позначки для лексики, запозиченої з усної поезії. Частина слів ремаркується як “народнопоетичне”: *безталаннячко, відрадонька, воленька, голубонька, доленька, коханнячко, неволенька, розмай* та ін. Назви народних обрядів, звичаїв міфічних істот, казкових персонажів, дійових осіб у традиційних іграх, хороводах тощо здебільшого супроводжуються позначкою “фольклорне”, напр.: *береза* (хлопець або дівчина – ведучі), *коза-дереза, котко, Морозенко, куниця* тощо. Багато слів із суфіксами здрібнілості подаються тут як пестливі (*батенько, батечко, билинонька, бистряночка, білявенький*), зменшено-пестливі (*билинка, билиночка, білявка, буйнесенький*), або розмовні (*багатенько, близесенько*), хоча ілюструються переважно цитатами з народної пісні. Окремі слова отримали ремарки “діалектне” (*бинда, буркун-зілля, кошуля, жура*), “рідковживане” (*журав*), “застаріле”. Усе це свідчить про недостатню опрацьованість народнопоетичної лексики як компонента словникової системи сучасної української літературної мови.

Принагідно скажемо, що проблема кодифікації фольклорного слова актуальна також і для російської лексикографії. Зокрема, І. Климас писала, що лексеми уснопоетичного походження у філологічних словниках здебільшого супроводжуються ремарками “фольклорне”, “народнопоетичне”, “уснопоетичне” або описовим висловом, який додається до тлумачного слова, напр.: “Мурава – в народній поезії: молодая трава” (Ожегов, 314)” [3, с. 29]. Інколи вони зовсім не виділяються. Маркуванню народнопоетичної лексики у словниках літературної мови сприяли б спеціальні словники мови фольклору. Видані російськими та польськими етнолінгвістами праці “Славянские древности” у 5-ти томах (Москва, т. 1 – 1995; т. 2 – 1999; т. 3 – 2004) та “Słownik stereotypów i symboli ludowych” Люблін, ч. 1 – 1996 ; ч. 2 – 1999) лише частково можуть вирішити проблему, оскільки народнопоетичні тексти тут окремо не досліджуються, а використовуються поряд з етнографічними, діалектологічними, ономастичними даними.

Отож, зважаючи на особливий статус народнопоетичної мови, вважаємо, що в українській лексикографії уже назріла потреба укладання спеціальних словників мови фольклору. Про це свого часу писали С. Єрмоленко у названих монографіях, О. Сімович у книзі “Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект” (1999) та ін. Оскільки донині в Україні ще не сформовано окремої лінгвофольклористичної школи, не ведеться системна робота над укладанням словників мови усної словесності, варто послуговуватися теоретичним і практичним досвідом, нако-

нищенням, у першу чергу, російськими та польськими ученими. Безперечно, для цієї роботи необхідно використати праці українських мовознавців про мову усної словесності, а також програми комп'ютерного опрацювання художнього тексту, розроблені науковцями Інституту філології КНУ та Інституту мовознавства НАН України. Навідаємо думку А. Гриценка про те, що „словники виходять за межі власне мовознавчого або іншого вузькофахового призначення. Їм належить важлива роль у розвитку національної духовної культури як цінним джерелам інформації і засобам підвищення комунікативної культури носіїв мови” [1, с. 238]. Переконані, що у нинішніх умовах, коли в частини населення нашої країни послаблене почуття національної ідентичності, український фольклор слід розглядати не лише як своєрідну художньо-виразову систему, а й як один з головних чинників ментального світу української нації, унікальну мережу лінгвокультурних концептів, засвоєння яких може запобігти етнічній маргіналізації України. Цій великій справі дуже прислужилися багатомисники різних жанрів усної словесності.

1. *Гриценко А.П.* Лексикографія //Сучасна українська літературна мова/ За ред. А.П. Гриценка. – 2-е вид. – К, 1997. – С. 238 – 253; 2. *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова. – К., 1987; 3. *Климас И.С.* Объект фольклорной лексикологии. – Курск, 2001; 4. *Никитина С. Е.* Устная народная культура и языковое сознание. – М., 1993; 5. *Никитина С.Е., Кукушкина Е.Ю.* Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания). – М., 2000; 6. *Хроленко А.Т.* Лингвокультурологическое исследование. – Курск, 2001; 7. *Хроленко А.Т.* Фольклорный мир в алфавитном порядке // *Лингвистика*. – nr. 12. – Lublin, 2000. – S. 121 – 138; 8. *Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словаря. Предварительные материалы / Отв. ред. Н.И. Толстой.* – М., 1984.

Наталя ДЗЮБИШИНА-МЕЛЬНИК,

Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»

ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В СУЧАСНОМУ СЛОВНИКУ

Ця тема постала із потреб практики мовного спілкування, коли денационалізована спільнота, що становить значну частину українців, вочевидь утрачає свою мову. Ми бачимо це на сотнях, ні, на тисячах фактів. Найприкріше констатувати це щодо урбані-

зованих дітей і молоді, яких важко звинуватити в неволодінні мовою, оскільки вони не мали природного мовного середовища. Наші спостереження свідчать, що останніми роками дещо поділилося знання писемного варіанту мови, але це обмежується, переважно, несистемною обізнаністю з лексикою та фразеологією, що, фактично, закреслюється невмінням їх уживати в живому мовленні. Елементарні експерименти на асоціативне мислення, ще більше – нерозуміння змісту прочитаного, спроєктованого на концептосферу української культури, власне, комунікативні провали через брак фонетичних знань, – все це свідчить про **параліч сенсотворення** як основи життєздатності та перспективності мови. Ідеться про іманентну властивість кожної мови зберігати, репродукувати й постійно розбудовувати власну картину світу, частиною якої є мовна картина. Іншими словами, українська мова втрачає (а можливо, уже й утратила щодо опанування нових явищ дійсності) свою інтерпретативну здатність у відображенні світу, тобто ту здатність, яка виправдовує саме існування множинності мов у світі як осібних та оригінальних способів гармонізації довкілля людиною в процесі пізнання істини. Згадаймо думку *Л. Вайсгербера*: якщо б у людства була лише одна мова, то шлях людського пізнання світу завжди був би вузькосуб'єктивним [3,170].

Проте є ті, хто стремить змагатися за своє буття серед інших народів, що й породжує колізю:

а) З одного боку, відбувається піджинізація мови одночасно російською та англійською й перетворення цього особливого піджини на креольську з її папами і бабушками, Артьомами, Максами, Альонами і Ксюхами, з Тіщенками і Апанасенковим, з [вау], [о'кей]ями, [ес]ями тощо.

б) З другого боку, можемо бачити демонстрацію ще не вичерпаних ресурсів мови через повернення до покладів, захованих у словниках та мовній практиці (низемній) минулого. По суті – це чи не остання спроба врятуватися. І вона, як здається, може виявитися і не марною, і не безплідною, оскільки ідеї, висловлені ще В.Гумбольдтом, потім поглиблені й поширені О.Потебнею, а також Е.Сепіром, Б.Ворфом, Й.Тріром, Л.Вайсгербером, Д.Добровольським, Е.Прайніном, а тепер і нашими співвітчизниками Р.Кісем, О.Ткаченком, Л.Масенко та іншими про цілісність лінгвокультурного простору як сфери вияву ментальності й одночасно як сфери її формування. Ці ідеї вже вийшли за межі науково-теоретичних візій і шукають шляхів свого практичного втілення.

Мета цієї доповіді саме й полягає у спробі запропонувати один із множинних шляхів вплинути на формування ментальності через мову з тим, щоб стимулювати процеси тожсамості, що, як відомо, і є запорукою збереження нації (тожсамість не варто ототожнювати з національним свідомістю, оскільки остання не обов'язкова для кожного члена спільноти, але конче потрібна для творення ядра нації). Зрозуміло, що процес сомоідентифікації має відтримуватися й політичними чинниками, у тому числі мовною політикою, але ці проблеми не належать до нашої компетенції.

На сучасному етапі, як нам здається, справі формування ментальності етнофора, синоніми ліберати, ретранслювати й творити лінгвокультурні концепти, найбільше можуть прислужитися професійні лексикографи, зосередившись на двох таких проблемах:

1 Розроблення теоретичних засад лексикографії, на основі яких мають укладатися реєстри мов для словників різних типів з урахуванням сучасних реалій. Наприклад, в орфографічному словнику має бути більше слів іншомовного походження ніж як шияк не неапробованих новозапозичень, оскільки йдеться про кодифікацію), а значущий словник не варто залучати вузькоспеціальні термини та ще й з енциклопедичною семантизацією, перекладний словник має акцентувати свою увагу на сферних синонімах.

2 Розроблення системи ремарок та принципів ремаркування слів з диференційною літературне/нелітературне, проте варто уникати обценної лексики.

Особлива роль лексикографів та особливий тип словника, про який ітиметься далі, зумовлені неординарністю сучасних реалій життя (можна сказати безпрецедентною). А власне:

1 Як відомо, із середини ХХ ст. художній стиль уже втратив свою роль бути виразом і ділянкою апробування засобів літературної мови, зокрема лексичних.

2 Цю роль утратив і публікаційно-інформативний стиль (а надто реклама) через нехтування ними обома традиційних для розвитку літературної мови орієнтирів як екстралінгвістичного, так і інтралінгвістичного плану (зокрема нехтування критерієм естетичності; нехтування вже вироблених норм, бодай тих, що забезпечують цілісність і неперервність мови).

За таких умов окреслюється зовсім нова роль певного типу словників, які мають повернути прогалини, що утворилися внаслідок зсуву орієнтацій двох названих стилів. І щодо цього може бути втілено в словниках 2-х типів:

1 **Словник безеквівалентної лексики:** про значущість лінгвокультурних концептів, що мають зосереджуватися довкола реєстрових слів, переконливо доводить аналіз свого польового матеріалу Роман Кісь [1]. Чи не найголовнішу роль в оволодінні цього словника має відіграти "Словарь української мови" Бориса Грінченка. Разом з тим, згубно було б орієнтувати словник безеквівалентної лексики на етнографізм. Основою такого словника мають стати лексеми (та, по можливості, ставні звороти), що відображають специфіку членування дійсності саме українською мовою, власне, українським способом мислення. Найперше, очевидно, упадатимуть в око контрастивні до російської мови лексеми та звороти. Напр., шийка (пляшки) – рос. горло; закаблуком – рос. в виде буквы г; залізняк – рос. с богатырским здоровьем; здобувати (освіту) – рос. получают (образование); зайняти (в полон) – рос. захватить (в плен); під усом – рос. в возрасте 18- 20 лет; по шостій, по дев'ятій тощо (приблизний час – за годинниковою стрілкою) – рос. седьмой час, десятый час тощо (приблизний час – проти годинникової стрілки).

2. **Стилістичний словник** – той, який ми маємо на увазі, концептуально зовсім інший, ніж, наприклад, знаний Стилістичний словник І.Огієнка [2]. Мета його створення – зафіксувати (поки що фрагментарно) елементи мовної картини, зорієнтувавши користувача на очевидні факти особисті, своєрідності й самодостатності української мови.

Для сучасного рівня лінгвістичного проникнення в сутність ментальності лексичний рівень її репрезентації, крім безеквівалентної лексики, може бути доповнений такими групами слів:

1. Проскрибованими в недалекому минулому словами, зокрема:

1.1. словами, усуненими із словників у часи радянського лихоліття (як-от: *первенець, імпреза, світлина, позірний, тяглість, чин*);

1.2. словами та окремими значеннями слів, обмеженими різними ремарками (як-от: *осада, заангажований, домонтар, орелі, либонь, завше*);

1.3. деякими, усуненими свого часу, значеннями слів (як-от у словах: *гузка, ключка, дармовис, мишак, пипка*).

2. Малочастотними словами, що усунулися під тиском російської мови (у тому числі це іншомовні запозичення в російській мові), наприклад, *таш – брезент, ятка – кіоск, провід – керівництво, пригравання – акомпанемент, каптур – капюшон, пряженя – омлет, мазанка – бутерброд*.

3. Словами, яким приписано значення російських омонімічних слів (як-от: *каблук, бродити*).

4. Словами, що можуть бути або вже актуалізовані завдяки розширенню їхнього значення, наприклад: *гурт – ансамбль; книш, соложенник* (рос. плюшка); *книш, мандри* (піца); *баник* (рос. ватрушка); *чарунка – ніша; коц – плед*. Разом з тим, варто усунути дублетні слова, запозичені з російської мови, власне варваризми (типу *бархат, бахрома, плюш, каланча*) та запозичення (типу слів *ставляти, домосід, учбовий, жорсткий*). Не забуваймо, що суржик – український піджин – це і є перенасичення мови дублетними до українських слів запозиченнями в широкому розумінні значення цього слова.

У кожному випадку, це мають бути слова, що відповідають запитам урбанізованого середовища.

Щодо ремарок пропонуємо таку систему:

1. Розмежовувати поняття *розмовне* як вживане в нелітературному усному мовленні. Ремарка *розмовне* (*розм.*) має заступити й ремарку *діалектне* (*діал.*), що сприятиме виробленню розмовного койне на значній території України (ремарка *діал.* у стилістичному словнику запропонованого типу – зайва). Напр.: *втерєбитися* (влізти), *прилепистий* (обліпливий). Увести ремарку *розмовно-побутове* (*розм.-побут.*) (тобто розмовно-побутовий стиль – сфера літературного спілкування). Напр.: *справунок* (1. *дрібні речі*; 2. *дрібні справи*); *цмулик*, те саме, що й *пипка* (*соска на пляшечку*), *смочок*, те саме, що й *кукла* (*пустушка*).

2. Увести ремарку *експресивне (експр.)* як таку, що на певному синхронному зрізі сприймається мовцями як незвична. Напр.: *знаки, поступ, число*. Порівняймо відповідно з психотральними словами *свідомо, навмисне (рос. заведомо), прогрес, номер*.

3. Увести ремарку *емоційно забарвлене (емоц.)* з конкретизацією цього забарвлення, як-от: *поетичне (поет.), дитяче (дит.), жаргонне (жарг.), вульгарне (вульг.)*. Напр.: *туча, поляна, пожеар* – емоц., *поет.*; *келя, кика, сюні* – емоц., *дит.*; *чувак, хан, микати* – емоц., *жарг., вульг.* Причому використовувати лише ті слова, що довго вживалися з давніх часів, отже, фактично мають діалектне походження.

4. Ремарку *застаріле (заст.)* варто подати до слів, що мають усталений іншомовний відповідник (переважно спільний з російською мовою): *кармалюк* – б'льярд, *шаратура* – вінегрет, хоча для позначення нових реалій ремарку *заст.* можна й не вводити, оскільки йдеться про розширення значення слова, як-от: *кизлик, грімак* – сноуборд, *дрібушечки* (багато дрібно заплетених косичок).

Було б несправедливим не визнати, що процес повернення в лексичний актив нові слів, причому не лише в мовній практиці (переважно в художньому та публіцистично-інформативному стилях) вже розпочався. Такі слова вводять у словники. Так, ми бачимо окремі вкраплення їх у 4-тє виданні Нового тлумачного словника української мови на 42.000 слів (укладачі В.Яременко, О.Сліпущко (К, 1999), у Величому тлумачному словнику української мови за ред. В.Бусела, Ірпінь (2001, 2001, 2002, 2003, 2005рр), у Російсько-українському словнику (за ред. В. Жайворонка. – К., 2003), в Орфографічному словнику (за ред. Л.Пологи, 2002р., а згодом – за ред. В.Русанівського, остання редакція 2007р).

Проте вкраплення лексики, що може привернути увагу мовця, здійснюється спорадично, ремарки (там, де вони є) не завжди виправдані й системні. Вони немовто різняться в словниках. Так, Російсько-український словник подає до слова ВУЗ відповідник ВУЗ з ремаркою *заст.* на першому місці, а далі вже ВИШ.; Великий тлумачний словник подає слова *дерён* і *кизил* двічі з практично однаковим тлумаченням без ремарок тощо.

Таким чином, «Стилістичний словник» у нашому розумінні – це особливого типу словник, де **прескрипції не стільки фіксують стилістичну чарунку слова в системі мови, скільки накреслюють тенденції його подальшого вживання.**

Словники обох типів є контрастивними словниками. Це значить, що вони покривають лексику, відмінну від близькоспоріднених мов, зокрема російської. Відмінне швидше запам'ятовується, легше диференціюється і, головне, однозначно сприятиме руйнуванню згубної стереотипної думки, яка зараз набула поширення, про те, що українське – це те ж російське або польське, тільки інакше висловлене, тобто це нібито зіпсована мова.

Словники обох запропонованих типів, за нашим переконанням, звільнять мову від пуги, якими вона була оповита протягом тривалого часу, і відкриють для мовців, у

тому числі вчителів, школярів, викладачів, студентів, газетярів, невичерпаний потенціал мови.

1. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. – Л., 2002; Глобальне, національне, локальне. – Л., 2006; 2. Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – 493с.; 3. Weisgerber J.L. Das Gesetz der Sprache. – Heidelberg, 1951.

Ганна ДИДИК-МЕУШ
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

ГАЛИЦИЗМ – УКРАЇНІЗМ – ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ (Д-Р Є.ОЗАРКЕВИЧ І ПЕРШИЙ МЕДИЧНИЙ СЛОВНИК)

У 40-х роках минулого століття Ю. Шевельов констатував: “Досить помітну кількість галицьких елементів зраджує сучасна українська термінологія, як вона кодифікована в словниках Української Академії наук. Але технічна, а почасти й природничо-медична термінологія ця внаслідок опору совєтської влади її запровадження великою мірою лишлася поза широким мовним ужитком, і тільки майбутнє покаже, чи стане вона органічною складовою частиною живої мови. Тому тут недцільно зупинятися над цією термінологією” [11, с. 96].

Наважимося знову порушити це питання з огляду на доступну для студій наукову спадщину українських галицьких лікарів кінця XIX – поч. XX ст., зокрема доктора Євгена Озаркевича (1861-1916), на появу новітніх українських медичних словників і на беззаперечну актуальність теми.

Євген Озаркевич – лікар-практик (здобув блискучу освіту у Відні, однак повернувся працювати в Галичину), організатор і директор першої в Україні поліклініки, засновник Лікарської комісії НТШ і першого науково-медичного видання «Лікарський збірник НТШ», укладач першого словника української медичної термінології, перший у Галичині викладач медичних дисциплін українською мовою, член Найвищої ради здоров'я у Відні. Він відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості українського населення Галичини, був сучасником і приятелем І.Франка, О.Кобилянської, М.Павлика, М.Грушевського, К.Студинського, родин Шухевичів і Колесе [2, 4, 7].

У тогочасну Галичину наукові медичні матеріали надходили німецькою чи польською мовами; на Наддніпрянщині їх друкували виключно російською. Д-р Озаркевич перший ризикнув друкувати у “Лікарському збірникові” статті українською

ною мовою (у кожній – покликання на праці 15-20 європейських учених), хоч міг бути автором престижних зарубіжних видань [4, с. 33]. Паралельно створював корпус латинської медичної термінології: на сторінках «Лікарського збірника» і журналу «Гармонія» (1898-1914) публікував фрагменти латинсько-, німецько-, французько-латинського словників – усього 3000 термінів (далі – СС). В останньому слова по-части на абсткою і доведено до *cupula* “мисочка”. Подальшій публікації СС перешкодила Друга світова війна, хоч можна припустити обсяг усієї лексикографічної праці приблизно 15-20 000 слів. У СС подано терміни з анатомії, фізіології, семіотики, фармакології, терапії, епідеміології, гігієни, курортології. Про глибину і ґрунтовність опрацювання медичної термінології у тодішніх умовах свідчить хоча б такий фрагмент СС: подає 40 термінів-назв абсцесів, 14 термінів-назв катаракти тощо [2, с. 38].

Є. Озаркевич творив мову медичної науки за 20 років до появи перших медичних словників на Великій Україні [1, 3, 6] і за 10 років до Словника за ред. Б. Грінченка. Озаркевич-термінолог брав до уваги: а) досвід у цій царині німців, чехів, поляків; б) народнопомовну практику; водночас уникав української транслітерації латинізмів (*етер, шима, амбулаторія* – поодинокі приклади в СС). Переважала тенденція заміни латинських і німецьких слів оригінальними українськими назвами, а також авторські терміни неологізми. Зауважмо, що в СС відсутні такі простонародні слова, які, потрапивши подом до деяких медичних видань, стали предметом злісної критики. Чимало запропонованих у СС термінів залишилися до сьогодні в активному медичному лексиконі, деякі із незначними змінами правопису [2, с. 39].

Обмежимося блоком термінів із курортології і кліматотерапії. Є. Озаркевич – перший в Україні започаткував дослідження в цих галузях: від 1900 року впродовж літнього сезону проводив лікарську практику в Карпатах, що й наштовхнуло на дослідження і пропагування українських Карпат як рекреаційної зони. Учений уклав геничтвар термінів із курортології: *купіль – лазня – ванна; купелевий заклад; купелеве лічення; статъ купелева; купелева просівка; купелевий гість; купелевий дім – лазня; купелевий* (у знач. ім.); *купелі – місце купелеве – води; купелевий слуга; купелева служниця; купелі; купелева кімнатка; ванна; купелева пора; ноші; купіль опадова – штриск – душ; купіль дощева; купіль насідова; парова лазня – баня; лічення купелями* (суч. *бальнеотерапія*). Вважаємо за необхідне подати відповідні терміни цієї групи з найповнішого на сьогодні “Українсько-латинсько-англійського медичного словника” (у 2-х т.): їх виявилось тільки два – *купання* і *купіль* [10, с. 649].

Окрема яскрава сторінка – галицизми у працях Є. Озаркевича. До перших належать: *лічничка руханка* (= *лікувальна фізкультура*), *спаленина* (= *опік*), *зронення, порочення* (= *аборт*), *неміч ходження* (= *абазія*), *заняття хоробове, терпіння* (= *інфект*), *закаження* (= *зараження*), *противеньство* (= *антагонізм, суперечність*), *штівка прикраси* (= *косметика*), *попукання* (= *тріщина*), *пропуклина* (= *кіла*), *хороба* (= *хвороба*), *хоровання* (= *нездужання*), *розкавалковання* (= *розчленування*), *заказа* (=

інфекція), *задавка* (= *ангіна*), *запалення олегочної* (= *плеврит*) тощо. Вони збереглися в народному мовленні Галичини (переважно у галичан старшого покоління), проте не закріпилися в медичному лексиконі. Вони – яскрава ілюстрація тогочасної епохи.

Зі СЄ в активному термінологічному фонді сучасної медичної науки залишилися: *знечулення*, *запалення судин*, *вроджений*, *збочення*, *протизапальний*, *купіль*, *лазня*, *перев'язка*, *вздуття*, *корч*, *сліпота*, *мазь*, *міхур*, *віспа*, *чума*, *кровоносна судина*, *запалення повік*, *сліпа кишка*, *кір*, *напад*, *пігулка*, *набряк*, *сухоти*, *селезінки*, *наріст тіхва*, *звиродніння*, *виситка*, *видалення*, *плодові води*, *запалення нирок* тощо.

1. *Адаменко П.* Медичинський словничок. – Могилів-Подільський, 1917;
2. *Ганіткевич Я.* Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004;
3. *Курило О.* Російсько-український словничок медичної термінології. – Київ, 1918;
4. *Озаркевич Є.* Праці / Упор.: Я.Ганіткевич, П.Пундій. – Львів, 1999;
5. Російсько-український медичний словник. Матеріали до української медичної термінології / За ред. д-ра М.Галина. – Київ, 1920;
6. Словничок московсько-український Андрія Самохваліва. – Катеринослав, 1918;
7. *Ступак Ф.* Лікар, визначний громадський діяч Є.Озаркевич // *Агарт.* – 1996. – №4. – С.40-43;
8. Термінологічний матеріал, зібраний доктором Євгеном Озаркевичом // *Здоров'я.* – 1912. – Ч. 8,9; 1913. – Ч. 2-3, 5-12;
9. Термінологічні витяги / уклад д-р Є.Озаркевич // *Лікарський збірник НТШ.* – Львів, 1899. – Т. 5. – Вип. 2. – С. 1-4; 1900. – Т. 2. – Вип. 2. – С. 51-53; 1901. – Т. 3. – Вип. 2. – С.77-79;
10. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред.: М.Павловського, Л.Петрух. – Львів, 1995. – Т. 1-2;
11. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Київ, 2003.

Лариса ДУМАНЬСЬКА,

Луганський національний педагогічний університет
імені Тараса Шевченка

**ІДЕОГРАФІЧНА СФЕРА НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ
У ЛЕКСИКОНІ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»
ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

„Словарь української мови” за редакцією Б.Д. Грінченка (далі СУМГ) є цінним джерелом для пізнання розвитку лексики української мови за ідеографічними сферами, оскільки при створенні ця праця була зорієнтована на народну основу – „слова народної мови”. Значний за кількістю шар лексики – номінативні одиниці на позначення по-

них народних ремесел; частина цих назв входили до узусу літературної мови XIX ст., інші – належали до кола територіально обмежених.

Матеріали словника дозволяють окреслити пріоритети у мовній моделі позамовної дійсності. В. фон Гумбольдт зазначав, що „людина думає, почуває і живе тільки в мові”; мова окреслює напрями світосприйняття, оскільки має три плани – план предметної дійсності, план думки і план вираження цієї думки мовними засобами [2, с. 9] (Саме за допомогою лексики у свідомості носія відображається навколишній світ [3, с. 247]). Лексика ремісничої галузі СУМГ є засобом вираження ідеографічної сфери народних ремесел, тоді як засобом відображення останньої є семантичне поле.

Лексичну систему народних ремесел утворюють лексико-семантичні групи: номінативні одиниці на позначення видів виробництва; ~ виконавців процесу виробництва; ~ знарядь, приладів виробництва та їх частин; ~ приміщень, призначених для виготовлення певних виробів; ~ процесів виробництва, ~ продукту ремісництва; ~ сировини, з якої виготовляється виріб; ~ орнаментики народних ремесел.

СУМГ відтворює значну здиференційованість народних ремесел; це ткацтво, гончарство, ковальство, гутництво, лимарство, чинбарство, бондарство, стельмахування, кравецтво, писанкарство, вишивання тощо.

Родове поняття різновидів народних ремесел презентоване лексемами, що творять синонімічний ряд: *ремесло, реміство, рукоміство, рукомесло, рукоділство*; окремі агентиви актуалізують сему 'особа, яка виготовляє вироби ручним способом': *руководільник, руководійник, руководійниця, руководільниця, рукомісниця, рукомісник*, що засвідчують тісний зв'язок із назвами ремесел. Зауважимо, що поширена в українській літературній мові сьогодні лексема *ремісник* подана зі значенням 'ткацький припад'.

У межах кожної лексико-семантичної групи репрезентанти окремого виду ремесла утворюють мікрогрупи. Так, у межах мікрогруп найменувань, співвідносних з окремими ремеслами, так само наявна синонімія: *кушнірка – кушнірство, лимарство – лимарство*; інколи деталізацію ремесла відбивають назви, мотивовані продуктами виробництва: *мискоробство, коритарство, лижкарство, кошкарство*.

Серед назв ремісників так само виявлено номінативні варіанти (*коваль – ковач – ковалісико, кушнір – футрарь, лимарь – рімарь – ременяр, чоботоробець – чижмарь, шпала – шваля – швел, кожлярь – кожом'яка, боднарь – бондар*), що засвідчує тогочасну неусталеність лексичної системи літературної мови; частина номінів не має дублетів чи синонімів: *міляр, дрітарь, бердник, ситарь, лубарь*; при цьому серед назв виконавців дії мотиваційний зв'язок „виконавць дії” – „виріб як результат дії” є поширеним (*коритарь* – 'той, хто виготовляє корита'; *полив'яник* – 'гончар, який виготовляє полив'яний посуд, переважно миски').

Сема 'особа, яка займається прядінням' представлена іменниками як жіночого, так і чоловічого роду: *пряха, прядуха, прясниця і прядун, прядач, прядінниця*, що уто-

тив – творчі габарити, пов'язані з характером цього ремесла в минулому (ним займаються лише сільські чоловіки).

Один із елементів повсякденної сфери „народні ремесла” у СУМГ представлений лексико-семантичною групою назв шнурядь виробництва та їх частин: *обушник* (кошачий кошот), *тоніжні*, *жёрдка* (частини ткацького верстата). У словнику зафіксовано для лексеми поля збірності на позначення родової назви інструментів ремісника *ремесло*², *сарсама*. Виявлено варіанти лексем у межах кожної мікрогрупи цієї лексико-семантичної групи: *рубáнок* – *фугáнок*, *топір* – *бáлта*, *білик* – *штрíхіль* – *убірісьльник* (інструмент чоботарів для видалення вовни зі шкіри). Ця лексико-семантична група уможливує відтворення етапів розвитку ремесел, пор.: номінативний ряд *прялка* – *веретéно* – *верстат*, який відбиває еволюцію ткацтва.

У СУМГ представлено і назви сировини для виготовлення виробів: *мосяж* (жовта мідь), *ціна* ‘олово’, ‘цинк’, *шéлюг* (червона лоза).

Лексико-семантична група на позначення процесу виготовлення виробів представлена дієсловами та віддієслівними іменниками: *шити* – *шиття*, *фарбувати* – *фарбування*, *прясти* – *прядіння*; деякі репрезентанти є однокореновими похідними (*заковувати* – *обковувати*); відзначено також і лексичні варіанти (*крамлювати* – *чесати*).

Регулярним є вияв семи ‘заробляти відповідним ремеслом’: *запряда́ти*, *замалюва́ти*, *забондарюва́ти*.

Окрему групу творять назви на позначення приміщень, у яких працюють майстри: *чинба́рня*, *шаповáльня*, *тока́рня*, *стельмаши́ня* / *штельмаши́ня*, *кова́льня* / *кузня*, *столя́рня*, *ше́вня*, *ступні́к* / *валу́чня* ‘сукновальня’; родовими назвами є лексеми *майстро́вня*, *майсте́рня*.

Найчисельнішою у СУМГ є група назв продуктів виробництва ремісників, у якій внокремлюються підгрупи назв на позначення: домашнього начиння (*полува́вниця* ‘діжка’, *лакодáн* ‘пічний горщик’, *бу́нька* ‘глиняна посудина’, *ко́нов* ‘кухоль’); возів (*тічка*, *пово́зка*); частин упряжі (*вузда́*, *темляк* ‘частина вузди’, *тарниця* ‘дерев’яне сидло’); кошків (*опáлка* ‘плетений кошик’, *кошивні́ця* ‘кошик для зберігання збіжжя’); одягу і головних уборів (*батури́нка* ‘рід верхнього жіночого одягу’, *беля́ха* ‘сорт плахти’, *чугáй* ‘свита’, *фу́ркало* ‘жіноча сукня’, *ярмі́вка* ‘шапка’, *очі́ток* ‘чепе́ць’).

Окрему лексико-семантичну групу утворюють назви на позначення орнаментальних прикрас, декору, які найчастіше передають їхню подібність до типових реалій довкілля (*кві́тка*, *ко́шик*, *па́льчик*, *овéсок*, *черв’ячо́к*, *заступе́ць*); назви геометричних візерунків вишивки засвідчені в лексиці орнаментики різьблених, керамічних, металевих виробів.

У СУМГ відтворено мовні одиниці, що позначають кілька сем, причому належних до різних лексико-семантичних полів, напр., позначення продукту праці і сировини (*кордова́н* ‘козина шкіра’ і ‘сап’янові чоботи’, *чаву́н* ‘сплав заліза з вуглецем’ і ‘чавунний горщик’), процесу і результату (*опле́та* ‘процес плетіння’ і ‘плетений виріб’), про-

чату праці і приладу виробництва (*ліжка* 'ложка' і 'ніж, яким вирізається заглиблення в ложці'), *тарілка* ('тарілка – посудина' і 'частина шаповального лука') та ін. Низка лексем демонструє незначне семантичне зміщення – входження лексеми до різних мікроруп однієї лексико-семантичної групи (*тесліця* ('різець, яким вирізають дерев'яні ложки', 'теслярська сокира', *лапка* 'клиноподібна дощечка, яка використовується гребінцями для вирізування зубців гребінців' і 'частина ткацького верстата', *друшляк* 'шпатель з дірочками для відщипування' і 'шуба-безрукавка або довгий суконний вистіг', *кápець* 'шкіряне взуття' і 'різновид суконних шитих панчів' та ін.). Як родові назви продуктів виробництва у СУМГ подано лексеми *рóbливо*, *рукодiяння*.

У лексико-семантичні групи за семантичною близькістю / тотожністю до окремих лексем входять і словосполучення, напр., *обливчасті уставки*, *овескова кривулька*, *заїздаті дропачки*, *шевська смола*, *шльонкова мальовка*, *кривуляста плахта*.

У репертуарі лексичних одиниць ремісничої галузі наявні лексеми, що мають емоційно-експресивне забарвлення. Репрезентанти з оцінним значенням становлять емоційну основу поняттєвої області лексики ремісничої галузі: *крáвчик*, *крóсенце*, *ярéмце*, *рвотніце*, *барияка*, *плахтина*, *заглемéздох*.

Отже, у лексиконі СУМГ відбито ідеографічну сферу традиційних народних ремесел, що є сегментом мовної картини світу українців кінця ХІХ – початку ХХ ст.

1. *Гетьман І.М.* Теоретична і практична ідеографія. Принципи побудови тезаурусу. – К., 1993; 2. *Жайворонюк В.В.* Українська етнолінгвістика: Нариси. – К., 2007; 3. *Караулов Ю.Н.* Общая и русская идеография. – М., 1976; 4. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка [у 4-х тт.]. – К., 1907- 1909.

Ірина ІВАНЕНКО,

Інститут філології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАРОДКИ ЛОГОПЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ЖИВІЙ НАРОДНІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» БОРИСА ГРІНЧЕНКА)

Перші логопедичні «терміни» створювалися за принципом опису відповідного ефекту (*недорікуватість*, *мудьноголосий*, *соснеглаголовий* тощо) або співзвуччя з ним, як, наприклад, *заїкання* (від кореня *икъ* – гикати), *зугнявий* (від кореня *гнь*, що означає носове звучання), *німий* (похідне від основи *нъмъ* – співзвуччя з мичанням).

Будучи здебільше під статусу у спеціальній лексиці і, тим більше, не маючи на тій стадії розвитку науки вкрай професійної маркованості, вони знаходилися у вільному побутуванні як серед простонародної мовної стихії, так і у суто професійному середовищі.

На початковому етапі розвитку та чи інша наука відштовхується від понять побутового мислення, тому майже у кожній терміносистемі існують спеціальні назви за своєю природою – загальноновживані слова [3; 197].

У словнику Грінченка, створюваному за принципом етнографізму, ми знаходимо лише деякі лексичні одиниці, що стосуються неправильного мовлення:

1) на позначення своєрідності або недоліків вимови сонорних звуків /р/, /л/: *картавиця – картавий – картавити*;

2) на позначення дефектів шиїлячих або свистячих звуків: *шепеляти – шепелявити – шепелявий*;

3) на позначення відхилень при вимові носових звуків /м/, /н/: *гугнявий – гугнявий – гугнявий* ('гнусливий', 'говорящий въ носъ') – *гугнявець* ('гнусавый человек') – *гугнявити – гугнати – гугнити* (1 – 'гугнявить', 2 – 'неясно звучать') – *гугняво – гугниво* ('гнусливо');

4) на позначення розладів голосу: *бубоніти* ('говорить невнятно'), *гугоніти* ('производит глухой шум'), *хрипливість* ('хрипота', 'осиплость') – *хрипавка – хрипіти – хрипливий – хрипо, блебетати, синіти* [5].

В цілому, невизражене, незрозуміле або необдумане мовлення означається цілою низкою визначень: *барабосити* ('болтать', 'балагурить', 'калякать'), *бетоніти* ('мычать', 'блеять'), *музикати* ('петь под нос', 'мурлыкать'), *бетечати* ('петь козлиным голосом'), *бовкати* ('говорить необдуманно'), *буботати* ('ворчать'), *бормотати – бурмотати* ('бормотать', 'ворчать') – *бурмак – бурмій* ('ворчун', 'брюзга'), *лепетати – лепетіти* ('лпетать', 'бормотать', 'говорить невнятно') – *лепетинья – лепетливий – лепетя – лепетуха – лепетун, беговатий* ('ворчливый', 'сварливый', 'грубый'), *буркіт* ('шум', 'ворчание') – *бурканья – буркати – буркало* ('ворчун', 'ворчунья') тощо. Серед цієї семантичної групи зустрічаються і метафоричні переноси, які означають неправильну вимову звуків: *квакати, жувати, жубовіти, шипіти, кумкати* [5].

В.І. Селіверстов, укладач російського логопедичного словника, зазначає, що деякі з цих термінів-означень в подальшому набули професійно-діагностичного значення (*заїкання, шепелявість, картатість, гугнявість, німота* та інші) [4; 8]. Справді, беручи за основу загальнонародне слово, наука «обтесує» його відповідно до своїх стандартів, тобто – термінологізує.

Наприклад, словником Грінченка подається переклад російською мовою слів *заїка, заїкатися, заїкуватий* [5]. Абстрактний іменник *заїкання* «Словар» не фіксує. Можна зробити висновок, що поняття на той час не набуло рівня наукового уза-

визначення, отже – не термінологізувалося. Щоправда, такий факт є природним для мовомовного спрямування Грінченкової праці. Сучасний логопедичний словник по-широко лексему *заїкання* як суто наукове поняття: це порушення темпо-ритмічної організації мовлення, обумовлене судомним станом м'язів мовного апарату [4].

З розширенням наукових знань про явище розширюється і семантичний обсяг цього поняття: з'являються підвиди цього відхилення – міняються «епітети» до терміну на його позначення: за місцем виникнення – *артикуляційне, голосове, дихальне*; за причиною виникнення – *невротичне (функціональне), органічне (механічне)*; за частотністю – *постійне, хвилеподібне, рецидивне* тощо. З'являються похідні багатомовні термінологічні сполучення – утворюється термінологічне гніздо.

Отже, в процесі термінологізації слово *заїкання* набуває основних ознак, які відповідають вимогам до термінологічної одиниці:

а) Набуває системності, оскільки починає входити у систему логопедичних термінів. За словами В.Л. Карпової, кожна наукова термінологія обов'язково становить собою упорядковану систему, в якій місце кожного терміна визначається співвідношенням означуваного ним поняття з іншими поняттями даної галузі науки. Коли відома, членом якої термінологічної системи є даний термін, то значення його не залежить від контексту і не міняється ні в якому контексті [1; 9].

б) Здобуває чітку дефініцію («порушення темпо-ритмічної організації мовлення, обумовлене судомним станом м'язів мовного апарату»).

в) Стає однозначним (у межах свого термінологічного поля). У випадку з аналізованими поняттями, його моносемія виявляється, наприклад, у тому, що воно не може брати участі у процесах метафоризації.

г) Здобуває точність своєї семантики та високу інформаційну наповненість.

д) Стає стилістично нейтральним у межах наукової сфери.

е) Набуває експресивної нейтральності, позбувається «психологічного забарвлення» (вираз Л.А.Булаховського).

Чи справді термін *заїкання* відповідає усім зазначеним умовам? На нашу думку, стосовно останніх двох пунктів виникають сумніви: по-перше, лексема зберігає відчутний відтінок розмовності, насамперед – через прозорість свого походження, по-друге, має дещо грубуватий, просторічний, зневажливий експресивний відтінок.

Щоб термін став неупередженим членом своєї терміносистеми, він повинен отримати незалежність від власної етимології та відірватися від надто прозорої історії своєї еволюції. Іноді клеїмо протонародного походження термінів – це шлейф не завжди приємних асоціацій: *вовча паща, заяча губа*. Сучасна наука цілком виправдано вдається до описових евфемістичних зворотів: *розщеплене піднебіння, розщеплена губа*. Отже, питання полягає не так у відповідності термінології визначеним стандартам, як ширше – у принципі тактовності і толерантності до людини з дефектними або розладами мовлення, особливо у такій «тендітній» сфері, як логопедія.

Ще вранці в гетто всі не любив відродження намагалися вигнати з наукової термінології «вона втрачає свій образ і втрачає свій зміст і пояснень» (Л. Ольжжі), а в подальшому процес її сформулювання наукова мова і тоді «явна й прихована образність слів почала поступово перетворюватися, бо вона породжувала непотрібні асоціації, утруднювала розуміння суттєвих описуваних законів і всюди розставляла пастки для мислення» (Л. Степанов). Прагненням до безобразності, до посилення в слові суто логічного початка пояснюється той факт, що в галузі термінології, як ні в якій іншій сфері вжитку мови, дуже часто використовуються слова іншомовного походження [1; 8].

Саме така доля спіткала декілька інших термінів, які наводяться В.І. Селіверстовим як нормативні. Дуже незвучне та певною мірою жорстке слово *недорікуватість* у лексиконі логопеда частіше замінюється терміном *дислалія* (дис + грец. *lalia* – «мовлення») і означає порушення звукової вимови. Розрізняється за характером: *акустико-фонематична*, *артикуляційно-фонетична*, за причиною: *органічна (механічна)* та *функціональна (психологічна)*; за складністю: *проста (мономорфна)* та *складна (поліморфна)* [4].

Терміну грецького походження *рипалалія* (*rhis* – «ніс» + *lalia* – «мовлення») надають перевагу перед «нетактовним» власнеукраїнським двійником *гнуєвість*, що означає розлад вимови звуків, яке виникає внаслідок надмірного або недостатнього процесі мовлення резонування у ротовій порожнині. Класифікується за характером: *відкрита – закрита*; *передня – задня* [4].

Картавість побутує як загальна назва для чотирьох понять: *ротацізм* (від букви грецького алфавіту «ро») – розладу вимови фонем /р/, /р'/; *параротацізм* – заміни звуку /р/ іншими звуками; *лямбдацізм* (від букви грецького алфавіту «лямда») – неправильна вимова звуків /л/, /л'/; *параламбдацізм* – заміна звуку /л'/ близькими за артикуляцією звуками [4].

Словникова стаття під заголовком *шепелявість* відсилає нас до термінів *сигматизм* (від назви грецької букви «сигма», який означає звук /с/), що визначається як розлад вимови свистячих /с/, /с'/, /з/, /з'/ та шиплячих /ш/, /ж/, /ч/, /щ/. Має підвиди за фокусом творення дефекту – *адентальний*, *інтердентальний*, *лабіальний*, *білабіальний*, *боковий*, *горловий*, *губний*, *назальний* тощо, а також – за аеродинамічними показниками – *свистячий*, *шиплячий*. [4]. Така докладна артикуляційна характеристика видає логопедію як прикладний аспект лінгвістичної науки про звуки – фонетики.

На позначення безмовності у словнику Грінченка зафіксовано такі лексеми: *безголосий*, *німуватий* (1 – 'заикающийся'; 2 – 'молчаливый') – *німчак* (1 – 'немой человек'; 2 – 'немець') – *німтур* – *німтура* ('немой') – *німкень* (1 – 'немая'; 2 – 'немка') – *німота* (1 – 'немота'; 2 – соб. 'немые'; 3 – соб. 'немцы') – *німувати* (1 – 'быть немым'; 2 – 'безмолствовать') – *німо* ('безголосно', 'молчаливо') [5].

У професійній мові логопеда слово *німота* функціонує паралельно з більш нейтральним терміном *алалія* – відсутність чи недорозвинення мовлення внаслідок ор-

значного ураження мовних зон кори головного мозку у внутрішньоутробному чи ранньому періоді розвитку дитини [4].

Отже, експресивно-стилістичне забарвлення таких слів призвело до того, що сучасна логопедична наука все ж надає перевагу термінам іншомовного походження, у своїй переважній більшості – грецизмам. Відтінок розмовності, який супроводжує семантичну структуру питомих українських слів на позначення недоліків мовлення, є професійним виявом для «народної» концепції «Словаря української мови», але разом з тим підштовхує їх на периферію спеціального слововжитку. Принципи гуманності, якими керується медицина та загалом – сучасна європейська демократична цивілізація, вимагає, на нашу думку, такі «прості», «грубуваті» лексеми у бік професійного жаргону.

Якщо дитинством термінології є жива народна мова, то словник Грінченка можна вважати кошиком багатьох сучасних галузевих термінологічних систем, зокрема логопедичної. Схиляючись до подальшого абстрагування, наука прагне уподібнити терміноназви до своєрідних етикеток, без прозорої «біографії» та «ліричного» наміту. Такий підхід відповідає логіці наукової та суспільної еволюції, проте, безумовно, необхідно досліджувати витoki сьогоденних терміносистем, які містить в собі іншомовна стихія, вилучена з вічності Грінченковим лексикографічним даром.

1. Карпова В.Л. Термін і художнє слово. – Київ, 1967; 2. Мацько Л.Л., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – Київ, 2003; 3. Панько Т.Л., Кочур І.М., Мацюк Т.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994; 4. Понятийно-термінологический словарь логопеда / ред. Селиверстов В.И. – М., 2004; 5. Словарь української мови / НАН України; Інститут української мови / Б. Д. Грінченко – К., 1996. – Т.1 – 4.

Лариса КИСЛЮК,

Інститут мовознавства
імені О.О.Потебні НАН України

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ НОВОЇ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ

Проблема поповнення лексики української мови новими словами, зокрема іншомовного походження, завжди була в центрі уваги лексикографів та дослідників-мовознавців. Історія вивчення й фіксування іншомовної лексики в українській мові певною мірою залежала від «зигзагів» історії, які впливали на позиції фахівців щодо

доречності позичених слів загалом і способів їх фіксації та унормування зокрема (Скажимо, Б. Грінченко при укладанні «Словаря української мови» уникав неологізмів мов. «явно чужих» слів, а також okazіональних авторських утворень, жаргонізмів, наукових і технічних термінів тощо, не вважаючи їх «результатом органічного росту мови» [8, с. 27]. Уникаючи запозичених слів, Б. Грінченко, однак, зауважував «...Коли траплялося знаходити, що в мові опрацьовано вже який-небудь вислів на основі запозиченого кореня (див., напр., слово *етнографувати*), тоді ми, наводячи його, прислудували до нього і всі ті слова цього кореня, котрі вживають у літературній мові» [8, с. 29]: «*етнограф, етнографічний, етнографія*» [8, с. 465]. Це чи не вперше серед лексикографів прозвучала позиція гніздового підходу до впорядкування лексики, яка в майбутньому знайшла своїх послідовників.

На думку дослідників українського лексикону кінця ХХ століття, фактичний матеріал переконливо свідчить, що запозичення з інших мов є «одним із найважливіших джерел збагачення словникового складу української мови в досліджуваній період» [13, с. 239]. Загалом простежують дві протилежні тенденції, які знаходили свій вияв у позиціях різних мовознавців різних часів: необхідність заповнення понятійних і термінологічних лакун, інтернаціоналізація лексики як вияв демократизації та свободи – з одного боку, і протидія засиллю чужомовних елементів як загрози деформації лексико-семантичної структури мови – з іншого боку. На початку ХХІ століття продовжується активізація процесів входження та функціонування іншомовної лексики, що викликає природну потребу унормування та кодифікації запозичень через «тестування» на доцільність існування їх в українській мові. Сьогодні, окрім дисертаційних праць та монографій, де автори часто додають словнички неологізмів, відшуканих у мові сучасної преси, існують окремі лексикографічні видання, які фіксують інноваційні явища [2; 4; 5; 6], а також нові словники іншомовних слів [7; 11; 14], які унормовують нові іншомовні лексеми. Лексикографи все частіше наголошують на потребі створення словників неологізмів нового покоління. Робота над створенням неологічного словника інтегрального типу триває у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. Керівник проекту Є. А. Карпіловська наголошує, що новий має бути як «сама концепція їх створення на принципово нових теоретичних засадах опису й пояснення мовного матеріалу, так і форма його узагальнення і подання в словнику». До того ж, словники нового покоління необхідно створювати в комп'ютерному середовищі, аби для подальших досліджень був придатний самий корпус словника [3].

Одним із аспектів дослідження оновлення українського лексикону є вивчення нової іншомовної лексики, яка проникає й активно засвоюється системою української мови. Це нові лексеми іншомовного походження, зафіксовані у виданнях масмедіа та словниках нової лексики. Підставою для надання статусу неолексем є відсутність їх у генеральному реєстрі слів української мови (близько 167 тис. слів) комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови Інституту мово-

написана ім. О.О.Потебні НАН України, сформованому за найавторитетнішими за обсягом реєстрів словниками 1970-1989 років [9; 12 та ін.]. Неозапозичення, тобто, нові, адаптовані до системи української мови запозичення, проходять перевірку на наявність у словниках іншомовної лексики [7; 10; 11; 14]. Вони можуть мати нові форми та значення, або лише нове значення (неосемантизми) чи нову форму і частково зміст (новотвори від запозичень).

Скажімо, запозичення *рейтинг* (англ. rating – оцінка, ранг від rate – норма, ставка, ціна) словники фіксують, починаючи з 1999 року [7, с. 253; 11, с.793; 4, с. 101; 1, с. 101] у значенні фінансово-економічного терміна «відносний показник надійності банку, ділового партнера, кредитоспроможності позичальника тощо» (*кредитний рейтинг; рейтингове голосування*); спортивного терміна «індивідуальний числовий коефіцієнт шахіста, складений з урахуванням його попередніх виступів» (*рейтинг-лист*); а також як неосемантизм, який змінив семантику внаслідок розширення сфери функціонування «показник оцінки чисті-небудь діяльності, популярності, що визначається соціологічним опитуванням». Про зміну семантики свідчать і його похідні *рейтинговий, рейтингування, найрейтинговіший, комп'ютерно-рейтинговий* тощо: «На його думку, більшість проблем можна б позбутися, коли увести справжнє, а не імітоване *рейтингування* страхових компаній.» («Хрещатик», 2006, № 67). Нове гніздо поповнюють за матеріалами ЗМІ О.А.Стишов (*рейтинговість*) та Є.А.Карпіловська (*рейтинговіший, антирейтинг*). Іншомовні слова, уходячи до лексико-семантичної системи української мови, вступають у синонімічні, антонімічні й омонімічні зв'язки як з питомими так і з іншими запозиченими одиницями. Скажімо, прикметник *рейтинговий* вступає в синонімічні відношення з прикметниками *популярний, топовий* ((від англ. top – вершина) той, що лідирує) наприклад, пор.: рейтинговий телевізійний канал, популярний телевізійний канал; топовий телевізійний канал тощо.

Функціонування неозапозичень у мові мас-медіа ілюструє як позитивні тенденції розвитку українського лексикону: заповнення номінативних лакун, поповнення синонімічних рядів тощо, так і негативні явища на зразок надлишковості, тобто дублювання питомих одиниць іншомовними; варіантність написання останніх як показник їхньої неусталеності та некодифікованості. Пришвидшення темпів запозичення та освоєння нових одиниць виявляється у варіантності написання іншомовних лексем, появи словотвірної активності без проходження етапу граматичної і навіть фонетичної адаптації, і як результат – утворення словотвірних гнізд часто за умов відсутності реєстрації базових слів-неозапозичень у лексикографічних джерелах. Як приклад, можна навести словотвірне гніздо, мотивоване лексикалізованою аббревіатурою *niar* (з англ. public" – громадський та „relation" – стосунки), яке налічує близько півсотні дериватив. У різних варіантах (*наблік рилейшн, ni-ar, niar*) це неозапозичення подано в наведених нами словниках, починаючи з 1999 року. Є підстави вважати, що відбулися семантичні зрушення на українському ґрунті, зумовлені реаліями суспільного та полі-

ничного життя країни, набуття нових відтінків значення, переважно негативних (*чорний (піар), піаристий (піар)*). Відбувається «формування негативної оцінної конотації „самореклама, вихвалання, галас” і в самому слові *піар*» [3; 13]. Поява нових лексем: неозапозичень, неосемантизмів, новотворів тощо зумовлює нагальну потребу в їх кодифікації та унормуванні, а також у комплексному лексикографічному опрацюванні неологічної лексики.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т.Бусла. – Київ, 2001; 2. *Віляр Г.М., Шпачук Л.Р.* Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – вип.2; 3. *Карпіловська Є.А.* Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004. – № 3. – С.3-29; 4. *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л., 2002; 5. *Нелюба А.* Лексико-словотвірні інновації (1983-2003). – Х., 2004; 6. *Нелюба А., Нелюба С.* Лексико-словотвірні інновації (2004-2006). – Х., 2007; 7. Русско-український словарь иностранных слов. / Укл. Т.П.Мартиняк – Х., 1999; 8. Словарь української мови: В 4-х томах / За ред. Б.Д.Грінченка. – Т.1 – К., 1958; 9. Словник-довідник з правопису та слововживання / Укл. С.І.Головащук. – К., 1989; 10. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1985; 11. Словник іншомовних слів. / Укл. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. – К., 2000; 12. Словник української мови: В 11 томах. – К., 1970-1980; 13. *Стишов О.А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2003; 14. Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К., 2006.

Ніна КЛИМЕНКО,
Інститут філології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

2003 р., а потім 2005 р. було опубліковано перший в українській та грецькій лексикографії “Новогрецько-український словник” обсягом 22 тисячі слів, що його уклали Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін [1]. Потреба в такому перекладному словнику в Україні була велика. З давніх давен в Україні великими компа-

вими групами в Надазов'ї та Криму живуть греки. З 1958 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка готували філологів та перекладачів з новогрецької мови. Їх навчали мови елліністи зі світовим ім'ям професор А.О. Білецький та доцент Т.М. Чернишова і вони могли такі словники підготувати. Однак не суспільства з причин політичних. Національна політика, яку проводили в колишньому СРСР, не сприяла культурному розвитку нацменшин і тим більше виданню словників та підручників їхніми мовами. Вважалося достатнім, що існували новогрецько-російські словники (великого обсягу, підготовлений Хориковим І.П. та Малєєвим М.Г [2] і середнього обсягу А.А. Іоаннідіс [3]). До речі, цей останній вперше побачив світ у 1950 році. І він був першим у російській лексикографії. Його відредагував А.О. Білецький. Професор написав великий нарис граматики новогрецької мови, який був доданий до корпусу словника.

У роки незалежності України змінилася національна політика, національні меншини здобули право вивчати рідну мову. В Україні новогрецьку мову викладають студентам 6 університетів – Київського національного імені Тараса Шевченка, Київського лінгвістичного і Київського славістичного, Таврійського та Одеського національних університетів, Маріупольського гуманітарного університету. В Донецькій області в 34, у Криму – в 4, у Києві – 2 школах учні вчать новогрецьку мову. Числять культурні, торгівельні, економічні контакти між Україною та Грецією. Чоловічий попит на перекладні словники, підручники та посібники з грецької мови, як і на фахівців з неї зростає.

Працівники кафедри елліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка проф. Клименко Н.Ф., проф. Пономарів О.Д. та к. філол. н. Савенко А.О. підготували до друку "Українсько-новогрецький словник" обсягом близько 10 тисяч слів, що буде опублікований 2008 року видавництвом "Українська енциклопедія" ім. М. Бажана.

Цей словник укладено за абетковим принципом на основі лексикографічних джерел: найавторитетніших тлумачних [4], перекладних словників [5] новогрецької та української мов [6]. Гасловою одиницею словника є слово. Словосполучення помімо лише в перекладній частині статті слова, де вони виступають засобом семантизації одиниці, розкриття значень гаслового слова. Добираючи матеріал для словника, укладачі намагалися засвідчити в його реєстрі неологізми останніх трьох десятирічч у сучасній українській мові: *банкомат, глобалізація, гормональний, гормонотерапія, енергомісткий, енергоємний, енергооснащеність, екологія, екологічний, вироблення, інвестиція, інвестування, інвестувати, кросівки, конвертація, ксерокс, кліматизація, кліматизуватися, ксерокопія, макроекономіка, мікроекономіка, сервіс, сертифікат, сканер* та багато інших.

Так само до реєстру було залучено уже поширені в українській мові запозичені слова на зразок *вестерн, дезодорант, джинси, дисплей, контейнер, менеджер, менеджмент, слайд, смокінг* та інші.

Звичайно, укладачі не могли подати в словнику середнього обсягу всіх неологізмів, що з'явилися в сучасній українській мові [див., напр., Український орфографічний словник, б] ще й з причин лінгвістичних.

По-перше, багато з них ще потребують часу для призвичаєння в українській літературній мові (*арт-галерист, арт-шоу, енергоборг, енергорепресія, бартеризація, валютизація, гелікоптерник, дістомац, іманентизувати, комерціалізація, комерціалізувати, мініхаракірі* тощо).

По-друге, численні неологізми мають виразний емоційний відтінок і передавати його чужою мовою можна лише перифрастично, а отже з втратою емоційності: *аудіогазляр, взаємозахвалювання, взаємопоборювання, депутат-новобранець, кучмізм, кучміст, кравчучка, манкуртопарламентар*.

По-третє, частина з них має риси виразних okazіоналізмів: *гіпер-, супер-, екстрем-, архівідкриття, квазіуряд, ковбасно-споживацький, ніколиненападайник, ньюук, райнець, проньопрокопівщина*.

Автори словника подавали в статтях не лише узвичаєні словосполучення, що ілюструють синонімічні відтінки словозначення, а й нові, які розширюють обсяг значення гаслового слова: *детектор брехні* ο ανιχνευτής ψεύδους, *бесіда за круглим столом* η συζήτηση στο ούγγυλός τραπέζης, *ідентифікаційний код* ο κώδικας ταύτισης, *сурогатна мати* η παρένθετη μητέρα, *сурогатне материнство* η παρένθετη μητρότητα.

Серед основних питань укладання словника, добору одиниць його реєстру стояло внесення окремих елементів катаревуси (зархазованої книжної літературної мови) в мову димотики, яку лексично відбиває українсько-новогрецький словник. Відомо, що в 1976 року димотику, котра виникла на розмовній народній основі, було проголошено державною мовою Греції. Вона стала мовою викладання в початковій школі, гімназіях, ліцеях, університетах та інститутах. Димотика запанувала в науковому та публіцистичному стилях. Однак катаревуса і сьогодні зберігає деякі свої позиції у творенні термінології, в офіційно-діловому стилі (зокрема юридичному). Ми подали в словнику нечисленні, але поширені вирази та слова з катаревуси на зразок: *до відома: брати щось* *до відома* λαμβάνω υπ'όψιν, *доводити до відома* φέρω εις γνώσιν, *упродовжити* κατ'διαρκεία, *одержувач* ο παραλήπτης і *паралельно* ο παραλλήλως тощо.

Однією із серйозних проблем укладання словника був добір українських фразеологізмів (різного типу фразеологічних зрощень, едностей, словосполучень, виразів, прислів'їв, приказок) і пошук їхніх еквівалентів у новогрецькій мові. Завдання ускладнювалося ще й тим, що в елліністиці відсутні фразеологічні, а тим більше перекладні фразеологічні словники. Інформацію про фразеологізми та їхні значення

опочають лише деякі тлумачні словники грецької мови [4], новогрецько-російські [3, 1] та грецько-російський (А. А. Іоаннідіс). Докладні відомості про фразеологію української мови подає український фразеологічний словник [6]. Укладачі пішли тим шляхом, щоб подати в перекладному словнику коли не всі, то достатню кількість фразеологічних словосполучень та прислівників української мови з грецькими еквівалентами. Тим самим ми закладали фундамент майбутнього перекладного новогрецько-українського фразеологічного словника.

Здебільшого в реферованому словнику подаємо фразеологічні словосполучення типу: *бачити все в рожевому світлі* та *βλέπω όλα ρόδινα*, *боятися як чорт ладану* *φύγεται όπως ο διάβολος το λιβάνι*, *висіти на волосині* *κρέμομαι από μια τρίχα*, *дихати на пшдан* *μυρίζει χωματίλα*, *зігнути когось у баранячий ріг* (*σक्रυτими на жука*) *βαζω κάποιου τα δυο πόδια σε ένα παπούτσι*, *їсти за чотирьох* *τρώει για δέκα*, *купити kota в шинку* *αγοράζω γουρούνι στο σακί*, *не хапає зірок з неба* *δεν πιάνει πουλιά στον αέρα*, *манити речі своїми іменами* *λέω τα σύκα-σύκα και τη σκάφη-σκάφη*, *робити з мухи людина* *κάνω την τρίχα τριχιά*, *ростуть, як гриби після дощу* *φυτρώνουν σαν μανιτάρια*, *чекати біля моря погоди* *ζήσε μαύρε μου να φας τριφύλλι και τον Αύγουστο σταφύλι*, *як шкура курка* *σαν βρεγμένη γάτα*, *як горохом об стінку* *στον κουφού την πόρτα όσο θέλεις βρόντα*.

У статтях подано також численні українські прислів'я та приказки з грецькими паралелями на зразок:

Іншого галасу даремно. Όπου λαλούν πολλοί κόκοροι, αργεί να ζημερώσει. Πολλοί μύγι φοι χαλούν το φαγητό.

Він не хапає зірок з неба. Δεν πιάνει πουλιά στον αέρα.

Повків боятися – в ліс не ходити. Με керένια μύτη τι πας στο φούρνο;

Неї вони одним миром мазані (одного поля ягоди). Όλα τα γουρούνια έχουν μια μυτη.

Горбатого могила виправить. Τον κάμπουρη μόνον ο τάφος τον ισιώσει.

І миру по нитці – голому сорочка. Φασούλι, το φασούλι γεμίζει το σακούλι.

Минулося – забулося. Ξεχασμένα περασμένα.

Не буває диму без вогню. Δεν υπάρχει καπνός χωρίς φωτιά.

Об'єс ряб'єс. Κύλισε ο τέντζερης και βρήκε το καλάκι.

Показати, де козам роги правлять (де раки зимують). Θα σου δείξω πόσα απίδια πήλι ο σάκος.

Риба гние з голови. Το ψάρι βρομάει από το κεφάλι.

Убрався в жупан і дума, що пан. Ап'έξω κούκλα, από μέσα πανούκλα.

У нього вітер в голові. Έχει τα μυαλά πάνω απ'το κεφάλι του.

Ч'го ганяє за двома зайцями, не має жодного. Όποιος κυνηγάει δυο λαγούς, δεν πιάνει κανένα.

Це йому личить, як корові сідло. Αυτό του πάει όπως το σαμάρι της αγελάδας.

- Що з воза впало, те пропало. Ο, τι έγινε, έγινε.

У словнику зареєстровано також безеквівалентну лексику, що стосується українських реалій, історичних явищ і подій, стенографічних предметів. Їх супроводжує короткий перифрастичний опис грецькою мовою. Це лексеми, подібні до: *бандура*, *борець*, *бугай* (птах) і *бугай* (тварина), *вареники*, *гетьманство*, *дружина іст.*, *кобза*, *курінь*, *макітра*, *макогін*, *сотня* та ін.

В “Українсько-новогрецькому словнику” частково використано гніздовий принцип подання реєстрових одиниць. Це означає, що в багатьох випадках лексичну семантику слова розкрито через фіксацію словотвірних значень споріднених слів. Ми подаємо не все гніздо слів, а лише найрегулярніші його фрагменти – словотвірні ланцюжки, що об’єднані послідовною похідністю: *уч* || *ити недок.* *μαθαίνω*. ~*ень ч.* *ня* ο *μαθητής*. ~*ениця ж* η *μαθήτρια*. Цей принцип добре працює тоді, коли в обох мовах спостерігаємо паралелізм у словотвірній регулярності реалізації певних словотвірних значень. Так, новогрецька мова, як і сучасна українська, продуктивно використовує суфіксальний спосіб утворення іменників жіночого роду від чоловічого на позначення професій, роду діяльності, способу поведінки тощо. Укладачі намагалися послідовно дотримуватися цієї регулярності, фіксуючи також оформлення іменників жін. роду за допомогою зміни артикля: *μασαζιστ* – *μασαζιστρια* ο *χειρομαλάκτης* – η *χειρομαλάκτρια*, *стюард* – *стюардеса* ο *αεροσυνοδός* – η *αεροσυνοδος* (на літаку), ο *σερβιτόρας* – η *σερβιτόρα* (на кораблі), *λογoped* ο *λογοπαιδικός* – η *λογοπαιδικός*, *співучасник* – *співучасниця* – ο/η *συμμέτοχος*, *співвладець* *ник* – *співвласниця* ο *συνιδιοκτήτης* – η *συνιδιοκτήτρια*, *стипендіант* – *стипендіантка* ο/η *υπότροφος*, *симулянт* – *симулянтка* ο *υποκρίτης* – η *υποκρίτρια* та ін. До цього різновиду слів належать і назви іменників жіночого роду за місцем проживання: *сибирячка* η *Σιβηριανή*, за національною ознакою: *ізраїльтянка* η *Ισραηλίτισσα*, *індійка* η *Ινδη*, *індіанка* η *Ινδιάνα*, *корейка* η *Κορεάτισσα*, *мексиканка* η *Μεξικάνα*, η *Μεξικανή*, *сербійка* η *Σέρβα*.

Так само ми намагалися повніше представити в словнику зменшено-пестливі іменники з огляду на їхню національну специфіку і утворення їх не стільки за правилами, суворо заданими системою мови, скільки за правилами системи переваги, яка визначає використання певних суфіксів для творення іменників цього різновиду: *казан* – *казанок* το *καζάνι* – το *καζανάκι*, *муха* – *мушка* η *μύγα* – το *μυγάκι*, η *μυγάτσα*, *серце* – *серденько* η *καρδιά* – η *καρδούλα*, *сестра* – *сестричка* η *αδερφή* – η *αδερφούλα*, *сирота* – *сирітка* ο *ορφανός* – το *ορφανάκι*, η *ορφανούλα*, *сито* – *ситечко* η *σήτα*, το *κόσκινο* – η *σητίτσα*, το *κοσκινάκι*, *скибка* – *скибочка* η *φέτα* – η *φετίτσα*, η *φετούλα*, *соловей* – *соловейко* το *αηδώνι* – το *αηδονάκι*, *сонце* – *сонечко* ο *ήλιος* – ο *ηλιακός*.

Окремого розгляду вимагала систематизація випадків утворення іменників абстрактної ознаки та прислівників від відносних прикметників. Повної відповідності у

творенні похідних цього типу в українській та новогрецькій мові немає. Доводиться констатувати, що в багатьох випадках українські абстрактні іменники на **-ість** мають паралелі в новогрецькій мові, здійснювані в рядах слів на зразок: *соромливий* – *сoρoμλιβίωv* – *сoρoμλιβίωv* *v*тpοπαλόv – η *v*тpοπαλότnτa, η *αιδημοσύνη* – *v*тpοπαλα, *сyπepчливий* – *сyпepчливіv* – *сyпepчливо* *α*ντιφατικός – η *α*ντιφατικότητα – *α*ντιφατικ-ά/-ώv, *симетричний* – *симетричність* – *симетрично* *σ*υμμετρικός – η *σ*υμμετρικότητα – *σ*υμμετρικ-ά/-ώv, *симпатичний* – *симпатичність* – *симпатично* *σ*υμπαθητικός – η *σ*υμπαθητικότητα – *σ*υμπαθητικ-ά/-ώv, *сміливий* – *сміливість* – *сміливо* *τ*ολμηρός, *άφοβος*, *θαρραλέος* – η *τ*ολμηρότητα, η *α*φοβία, η *θ*αρραλέοτητα – *τ*ολμηρ-ά/-ώv, *θ*αρραλέ-α/-ώv, *άφοβα*.

Однак у значній частині випадків такого паралелізму не спостерігаємо, коли в грецькій мові відсутні іменники-назви абстрактних ознак *збірний* *α*θροιστικός – *збірність* – або не утворюються прислівники: *методичний* – *методичність* – *методично* *μ*εθοδικός – η *μ*εθοδικότητα, η *σ*υστηματικότητα, *спростовний* – *спростовність* *α*ναψεύσιμος – η *α*ναψεύσιμότητα, *спостережливий* – *спостережливість* – *спостережливо* *π*αρατηρητικός – η *π*αρατηρητικότητα.

У словнику розширено коло прикметників, що утворені від дієприкметників минулого часу, які належать до продуктивних в обох мовах: *конденсований* *π*υκνωμένος, *з'ясований* *ε*ξακριβωμένος, *змальований* *ζ*ωγραφισμένος, *сплачений* *π*ληρωμένος, *сплутаний* *μ*περδεμένος, *сповільнений* *α*ργοπορημένος, *сподіваний* *π*ροδοκούμενος, *споруджений* *ο*ικοδομημένος, *спрощений* *α*πλοποιημένος, *спустілий* *τ*ριψωμένος, *стоптаний* *π*ατημένος, *триманий* *τ*ριψωμένος.

До корпусу словника додано списки найважливіших географічних назв та аббревіатур сучасної української мови. З укладанням останнього виникли значні труднощі. Упродовж двох останніх десятиріч у мові з'явилося багато нових аббревіатур, які не унормовані, бо не представлені в жодному словнику.

Підготовка новогрецько-українського та українсько-новогрецького словників висвітлює і підкреслює ряд актуальних завдань української лексикографії. На сьогодні гостро стоїть питання укладання цілої серії нових словників української мови: унормованого словника неологізмів, якомога повнішого словника словосполучень, перекладних фразеологічних словників та словника аббревіатур.

1. Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Чернухін Є.К. Новогрецько-український словник. – К., 2005; 2. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1980; 3. Иоаннидис Α.Α. Новогреческо-русский словарь. – М., 1950; 4. Δημητράκου Δ. Μί μι λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας, τ.1-9. – Αθήνα, 1964; Γεωργοπαλάδακου Α. Το μεγάλο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1987; Τεζόπουλος – Φυτράκης. Ελληνικό λεξικό. – Αθήνα, 1993; Κουτρούλικου Ε. Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, τ.1-6. – Αθήνα, 1995; Κρουαρά Ε. Νεο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης

δημοτικής γλώσσας (γραπτής και προφορικής). – Αθήνα, 1998; Μπαμπινιώτη Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998; Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θ/κη, 2002; 5. *Иоаннидис Α.Α.* Новогреческо-русский словарь. – М., 1950; *Иоаннидис Α.Α.* Русско-новогреческий словарь, т.1-3. – К., 1968; 6. Словник української мови. Т.1-11. – К., 1970-1980; Фразеологічний словник української мови. Т.1-2. – К., 1993; Український орфографічний словник. – К., 2002.

Тетяна КОВАЛЕВСЬКА,
Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова

АСОЦІАТИВНІ СЛОВНИКИ В ЛΕΞΙΚΟΓΡΑΦІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ΜΟΒΙ

Основні напрями сучасної словникарської справи в Україні скеровано як на вдосконалення й поглиблення класичних для лексикографування мовних і мовленевих ділянок (див. праці К.Городенської, В.Горпинича, В.Дубічинського, С.Єрмоленко, М.Кочергана, Л.Полюги, О.Сербенської, Л.Ставицької, В.Ужченка, В.Широкова та ін.), так і на розвиток новітніх перспективних досліджень, орієнтованих на антропоцентристські тенденції, актуальні для гуманітарної парадигми сьогодення. В цьому аспекті вважаємо актуальними насамперед ідеографічні словники, оскільки структурування фактографічного матеріалу тут здійснюється не в алфавітний спосіб, який зредуковує виокремлення потенційних зв'язків між мовними елементами, а спирається на семантичну корелятивність реєстрових слів, їх загальну інтегральність, що має на меті “уявлення механізмів організації лексики” [6, с. 42] та деталізацію значенневих перспектив дефінованих номенів (див. праці Ф.Дорнзайфа, Х.Касареса, В.Морковкіна, П.Роже, а також Є.Карпіловської, Н.Клименко, М.Пешак та ін.). Загальнотеоретичну вагу зазначених словників увиразнює й можливість їх використання в прикладній лінгвістиці, яка на сьогодні, не обмежуючися комп'ютерно-статистичними та перекладацькими аспектами дослідження, орієнтується на широкий спектр практичних завдань, пов'язаних із проблемами оптимізації комунікативної взаємодії, реалізованої в різних регістрах спілкування, де останнє тлумачать як “спеціально організований вплив на учасника по комунікації з метою зміни його зовнішньої поведінки та/або внутрішнього світу” [2, с. 138]. Наскрізна впливовість спілкування найяскравіше виявляється в сугестивно маркованих

наївчистіше – ретіальних) дискурсах [8, сс. 331-354], зокрема в рекламному та політичному мовленні, де неврахування імплікативних сенсових потенцій окремого словотвірної природи спричинятиме комунікативну девіацію. В цьому аспекті серед різноманітних ідеографічних (у широкому розумінні терміна) словників на особливу увагу вивчаються асоціативні (здаймо й думку О.Залевської щодо необхідності створення асоціативних тезаурусів [5, с. 136]), скеровані на експлікацію глибинних міжсимволічних відношень, ідентифікація яких полегшуватиме активне використання мовних ресурсів, сприятиме гармонізації міжперсонального й опосередкованого спілкування, загальному моделюванню емпатичної комунікації, а також конструюванню коректних впливових контекстів, оскільки «питання комунікаційного впливу на мову в наш час є надзвичайно гострим» [10, с.80].

Асоціації вважають своєрідним експлікатором інтернальної архітекτονіки в інформаційній системі семантичних зв'язків та віртуальній динаміці смислових варіацій, що акцентує на необхідності поглибленого вивчення процесів і результатів асоціювання та увиразнює можливість використання цих результатів у різноманітних наукових дослідженнях (психолінгвістика, теорія комунікації, сугестивна та когнітивна лінгвістика, іміджологія, нейролінгвістичне програмування тощо). Фактичним же матеріалом для укладання асоціативних словників слугують результати психолінгвістичних (асоціативних) експериментів, де на подані слова-стимули респонденти мають подати (записати) будь-які слова, що першими спадають на думку. В такий спосіб, як вважає Р.Фрумкіна, «ми адресуємося до підсвідомих асоціацій поза фільтри розуму» [14], а отже, апелюємо до «первинних процесів» людської психіки, тісно пов'язаних з мовними феноменами [див.13]. Додамо, що за Ж.Лаканом безсвідоме вишари структуроване на зразок мови [див. 9] і характеризується ефектами семантичної конденсації та синтаксичного змішування (асиметричний дуалізм), що корелює з визначеними З.Фройдом безсвідомими афективними комплексами [13, с. 88], ідентифікація яких і є одним з головних інструментарів у роботі з підсвідомим [4, с. 97]. В такому разі дослідник отримує своєрідний «світ образів» окремих носіїв мови, який інтегрується в колективний «образ світу», що «є тим постійним... фоном, що опереджає будь-яке чуттєве враження і на основі якого останнє тільки і може набути статусу складника чуттєвого образу зовнішнього світу» [11, с. 34], який не є фактом безпосередньої емпірії, а утворюється та інтерпретується за допомогою нашої психіки [15, с. 21].

Таким чином, результати асоціативних експериментів дають змогу усвідомити механізми глибинних процесів інформаційної обробки й тим самим визначити адекватні шляхи конструювання ретіальних контекстів, через які здійснюється доволі важливий вплив на поведінку національної аудиторії, а отже, відбувається формування певних констант у площинах раціональної та аксіосистемної свідомості. На жаль, в Україні маємо лише один асоціативний словник Н.Бутенко [3], виданий 1979 року,

який і досі становить надійне наукове підґрунтя для широкого кола наукових розвідок. Проте динамічна нестабільність лексичного складу мови, детермінована “перманентним впливом екстра- та інтралінгвальних чинників..., потребує постійного дослідження та адекватної кодифікації” [12, с. 3], що, безумовно, стосується й асоціативного фону лексики. Отже, відсутність асоціативних словників, створених на вітчизняному ґрунті і скерованих, зокрема, на ідентифікацію сугестогенних імплікованих конекторів у межах впливових контекстів, зумовила наш інтерес до цієї ділянки словникарської справи і визначила загальну мету пропонованої статті, пов’язану з увиразненням ролі асоціативних словників у полівимірному просторі української лексикографії і необхідністю привернення уваги вчених до якнайретельнішого опрацювання цього важливого напрямку.

Наслідком наших зацікавлень став “Асоціативний словник української рекламної лексики” [1], укладений спільно зі студентами відділення прикладної лінгвістики ОНУ ім.І.І.Мечникова. Фактичний матеріал становили найчастотніші елементи рекламного (власне побутова реклама) і політичного (соціальна реклама) мовлення (69 одиниць із рекламних текстів 1999-2000 рр.), що подалі пропонувалися як слова-стимули для проведення вільного асоціативного експерименту. Респондентами були переважно студенти (українці за національністю) вищих навчальних закладів майже з усіх регіонів України (Білгород-Дністровський, Дніпропетровськ, Донбас, Донецьк, Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Київ, Луганськ, Львів, Миколаїв, Одеса, Полтава, Рівне, Суми, Херсон, Черкаси, Чернівці та ін.), що, на нашу думку, дає підстави вважати отримані результати релевантними для наукового аналізу, оскільки вони відбивають комплексний характер національної перцепції відповідних дискурсів, додатково уможливаючи й дослідження, пов’язані зі специфікою професійного та гендерного асоціювання. Додамо, що студентську аудиторію іноді вважають космополітичною, що нібито нівелює вагомість наукових інтерпретацій, орієнтованих на виявлення національних особливостей, проте треба брати до уваги соціальну активність, мобільність, незаангажованість, свіжість сприйняття та, як свідчать і наші дані, досить високий рівень національної свідомості, властивий цій віковій категорії, що, на думку Р.Фрумкіної [14], дає підстави вважати результати опитувань таких інформантів релевантним і цінним матеріалом для психолінгвістичних досліджень.

У зазначений спосіб отримано близько 3,5 тисяч реакцій на кожне подане слово, з яких до реєстру словника внесено майже півтори тисячі. Решта асоціатів не ввійшла до словника, бо репрезентувала лише збільшення кількості індивідуальних реакцій, які, звичайно, становлять науковий інтерес, але не впливають істотно на показники загального концептуального рівня. Аналіз отриманих асоціатів дав змогу зробити такі висновки (детальніше див. [7;8]): у межах апелятивної лексики 1) зафіксовано перевагу синтагматичних реакцій, орієнтованих на утворення лінійного “гештальту” рекламованого товару, що свідчить і про характерну метапрограму

специфіку (детальніше про метапрограми див. [8] ; 2) виявлено актуальність репрезентативної маркованості асоціатів за допомогою технік нейролінгвістичного програмування, що засвідчує сенсові кореляції між характеристиками рекламованого товару та їх асоціативною вербалізацією (наголосимо на ефективності синестезійного моделювання модальнісних характеристик рекламних текстів); 3) частиномовна ідентифікація асоціатів співвідносна з граматичною природою слів-стимулів, зумовлюючи об'єктно-атрибутивні реакції на іменникові стимули, субстантивні асоціації в прикметниковій парадигмі, об'єктну семантику дієслівних та пропесуальну динаміку прислівникових стимулів; 4) кількісні показники асоціативних реакцій свідчать і про рівень стереотипності сприйняття зазначених елементів. Так, стереотипними (рівень повторюваних асоціацій перевищує 30% від загальної кількості отриманих реакцій) є стимули *неповторний, почни, свіжий, класний, знижка, завітай* та ін., які інклікають прогнозовану реакцію сугерента і засвідчують особистісну "включеність", асоційованість до таких інформаційних блоків. Решта елементів характеризується низьким коефіцієнтом стереотипності (нижчий за 10% від загальної кількості асоціатів), що ускладнює їх використання у таких дискурсах. З огляду на зазначене вважаємо доцільним укладання своєрідного тезауруса рекламної лексики, де асоціативна верифікованість ключових слів доводитиме їх контекстуальну релевантність; 5) стимули з низьким коефіцієнтом стереотипності переважно належать до текстів соціальної реклами, що ілюструє певний рівень дисоційованості її сприйняття; 6) виокремлено характерні для рекламного мовлення асоціативні різновиди: а) синтагматичні (*знижка – на товари, можливість – заробити*); б) парадигматичні, які належать до одного граматичного класу (*угода – договір, шанс – можливість*) чи до спільного зі стимулом семантичного поля і є його контекстуальними, стилістичними чи іншими синонімами (*чудовий – класний, круто – супер*); в) тематичні, які становлять зі стимулом словосполучення або гіпотетично можуть його утворити в тематично обмеженому контексті (*стабільність – ніякої, реклама – набридло*); г) фонетичні (опоматопеїчні) (*супер – пупер, реклама – панам*); г) словотвірні (номінаторно-операторні), утворені на основі кореневої єдності слова-стимула і реакції (*почни – почиток, переконайся – переконання*); д) граматичні, які утворюють граматичну форму стимула (*чистіше – чистий, тий – н'ю*); д) ремінесцентні (цитатні): *ніжний – аромат лави "Якобз", чистіше – "Тайду" тільки "Тайд"*); 7) також виокремлено характерні асоціативні різновиди онімних реакцій, які визначаються релевантністю щодо семантичної амплітуди стимульних дистрибуцій, ментальними пріоритетами, пов'язаними з іншійними конструктами національної свідомості, та суб'єктивним характером ціннісних орієнтирів: І. Синтагматичні (синтаксичні), які додатково можна розподілити на а) персональні (антропонімічні) реальні (*вибери – Л.Кучму, міцний – Кличко*) та ірреальні (*надстійкий – Геракл, прекрасний – Адоніс*); б) ремінесцентні (цитатні), які ілюструють найхарактерніші нейролінгвістичні якорі і засвідчують високий ступінь ефекти-

вності певних рекламних слоганів (докладніше про природу нейролінгвістичних якорів див. [8]): *легко – вигравати в “Лото Забава”, почни – день з “Нескафе”*; в) локальні (топоніми, хороніми, космоніми тощо): *дивовижний – Київ; інвестиція – в Україну, натуральний – продукт з Німеччини*; г) темпоральні (геортоніми, хрононіми): *дивовижний – Новий рік*; г) ергонімі, представлені в онімних асоціаціях назвами органів влади, партійних об'єднань (*вибери – Народний Рух, рішення – Верховної Ради*), назвами магазинів, кафе, торговельних організацій тощо (*завтай – в “Макдональдс”, до салону “Вікторія”*), послуга – від *“Київ-Star”*), назвами навчальних закладів (*круто – бути студенткою ДонДУ, повідомлення – в ЧДУ*), назвами теле- та радіокомпаній, теле- та радіоканалів (*реклама – на каналі “1+1”, на “Радіо-Люкс”*), назвами міжнародних політичних і банківсько-кредитних установ (*діяльність – НАТО; інвестиція – Валютного фонду*); д) товарні (рекламно-ідентифікувальні, прагматоніміїні): *вибери – “Кока-колу”, класний – “Спрайт”; найсмачніший – шоколад “Корона”, тий – “Кока-колу”, “Оболонь”*); е) ідеоніміїні (бібліоніми, назви кінофільмів, журналів, передач тощо): *купуї – журнал “Looks”, новий – “Завіт”, новинка – у “Фітнес”-журнали*;

II. Парадигматичні, які належать до спільного зі стимулом семантичного поля й об'єднані синоніміко-антонімічними відношеннями, додатково можуть бути розподілені на а) персоналіїні реальні (параметр ірреальних онімних реакцій у цьому різновиді є неактуальним): *впевненість – Л.Кучма, реформи – Петро І*; б) локальні: *криза – Україна; здоров'я – Чорнобиль*); в) темпоральні (*криза – Відродження*); г) ергонімі, представлені назвами органів влади, партійних об'єднань (*влада – Кабінет Міністрів; реформи – Верховна Рада*), назвами магазинів, кафе, торговельних організацій (*послуга – фірма “Світанок”*), назвами теле- та радіокомпаній, теле- та радіоканалів (*реклама – “1+1”, “Наше радіо”*); г) товарні (*впевненість – “Кефрі”, “Олвейз”; здоров'я – “Бітнер”, “Natur-продукт”*);

III. Тематичні, які утворюють зі стимулом словосполучення або можуть його утворити в тематично обмеженому контексті, співвідносному з індивідуальними когніціями та аксіосистемними пріоритетами респондента. Такі асоціати не входять до семантичного поля стимула і можуть лише гіпотетично перебувати на периферії його семантичної структури, переважно належать до різних граматичних класів та часто представлені смисловою сигнатурою. До них зараховуємо а) персоналіїні реальні (*економний – Олег; круто – Нінка*) та ірреальні (*економний – тьотя Ася, чоловік Людожерки Елочкі*); б) ремінесцентні (*купуї – завжди “Coca-Cola”, новий – “Дося – хороше порося”*); в) локальні (топоніміїні): *можливість – Гаваї; розкішний – Канарські острови*); г) темпоральні (*знижка – Різдво; купуї – Новий рік*); г) ергонімі, серед яких є актуальними назви магазинів, кафе, торговельних організацій (*завтай – M&D*), назви теле- та радіокомпаній, теле- та радіоканалів (*ефективний – радіо “Гонолулу”*), назви міжнародних політичних і банківсько-кредитних установ (*переконайся – “МММ”*); д) товарні (*дбайливо – “Тайд”, ніжний – “Корона”*); е) ідеоніміїні (бібліоніми, назви

газет, журналів-гемероніми): *дивовижний* – “Собаче серце”, *круто* – програма “Камітбур” тощо.

Наведене дає змогу зафіксувати пріоритетні групи апелювальної та онімної лексики в процесах рекламного сприйняття, сприяє виявленню загальних ментальних орієнтирів у декодувальних процесах ретельної та міжіндивідуальної комунікації, що, у свою чергу, уможливило моделювання коректних сугестивно маркованих дискурсів та адекватних гармонійних контекстів, орієнтуючи на досягнення емпатичної комунікації. Ці аспекти є актуальними для загальної теорії мовознавства, когнітивної та сугестивної лінгвістики, різноманітних мовознавчих напрямів (іміджелогія, псайролінгвістичне програмування та ін.), що увиразнює необхідність подальших досліджень у зазначеній галузі, орієнтуючи на лексикографічне опрацювання відповідних результатів. Додамо, що ми плануємо видання “Короткого асоціативного словника рекламних слоганів”, де стимулами слугуватимуть рекламні слогани, дібрані з побутової та політичної (переважна кількість) реклами, що, на нашу думку, дасть підстави для отримання цікавих відомостей, які стосуються з’ясування специфіки комплексних сприйняттєвих реакцій, виокремлення іррадіальних домінант контекстуального контуру та іншої важливої проблематики сучасної лінгвістики.

1. Асоціативний словник української рекламної лексики. Упорядники Т.Ю.Ковалевська, Г.Д.Сологуб, О.В.Ставченко. – Одеса, 2001. – 116 с.; 2. *Бацевич Ф.С.* Париси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003. – 281с.; 3. *Бутенко Н.П.* Словник асоціативних норм української мови. – Львів, 1979. – 120 с.; 4. *Гиппенрейтер Ю.Б.* Введение в общую психологию. – М., 2000. – 336 с.; 5. *Залевская А.А.* Ассоциативный тезаурус- словарь нового типа // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 136-141, 6. *Карпіловська Є.* Принципи моделювання системної організації лексики в словниках інтегрального типу // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Зб. наук. статей.-Чернівці, 2003. – С. 42-47; 7. *Ковалевська Т.Ю.* Класифікаційні ознаки онімних асоціатів // Записки з ономастики. – Вип.6. – Одеса, 2002.-С.37 – 43; 8. *Ковалевська Т.Ю.* Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса, 2001. – 344с.; 9. *Лакан Ж.* Семинары, книга II: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. – М., 1999. – 520 с.; 10. *Різун В.В.* Маси: Тексти лекцій. – К., 2003. – 118с.; 11. *Смирнов С.Д.* Образ мира как предмет психологии познания // Тезисы научных сообщений. Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. – М.: МГУ, 1983. – С. 32-35; 12. *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.; 13. *Фрейд З.* Психология бессознательного: Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.; 14. *Фрумкина Р.* Устами младенцев... Документ НТМ. – archive.1september.ru/rus/1997; 15. *Langacker R.* Possession and possessive constructions // Language and the cognitive construal of the world.-Berlin-N.Y., 1995.

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ІДЕОГРАФІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ ТЕМАТИЧНОЇ МІКРОГРУПИ
НАРОДНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ)**

Фразеологія повною мірою підтвердила свій статус однієї з фундаментальних мовознавчих дисциплін, без якої сума знань, що лежать в основі загальної наукової картини світу, була б далеко не повною. Серед багатьох властивостей, що визначають поняття „наука”, чільне місце належить системності, гарантом якої в лінгвістиці є насамперед словники. Отже, з виділенням фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну перед нею постало завдання укладання словників, що сприяло б детальному обробленню фразеологічного арсеналу української мови з метою його подальшої систематизації й збагачення методологічної бази аналізу фразеологічних одиниць (далі – ФО).

Сьогодні українська фразеографія має ґрунтовну теоретико-методологічну базу, у сучасному обігу – потужний арсенал словників, що охоплюють різні галузі фразеології. І все ж чимало завдань, які сприяли б подальшому розвитку фразеографії, залишаються невиконаними. Дискусії мовознавців точаться навколо кардинальних питань фразеології, найзагальнішими серед яких є: 1) визначення меж фразеології й пов'язаного з цим завдання глобальної, позбавленої протиріч класифікації ФО [6, с. 286]; 2) добір раціональних прийомів інтерпретації значення ФО, які б вирішили проблему подостатньої узгодженості між вимогами, що ставляться до фразеографічної дефініції [2, с. 38; 3, с. 47], і особливостями фразеологічного значення [5, с. 114]; 3) з'ясування статусу й місця слів-супровідників і антецедентів (і структурно обов'язкових, і факультативних) при компаративних фразеологізмах і ФО предикативної структури [1, с. 100]; 4) точність і доречність уживання стилістичних ремарок, що супроводжують словникову статтю, та ін. Названі проблеми – лише мізерна частка численних завдань, які стоять перед сучасною фразеографією. На жаль, межі статті не дають змоги здійснити вичерпний аналіз усіх нерозв'язаних питань. Тому обмежимося одним з найактуальніших аспектів у галузі фразеологічного словникарства, який має безпосередній зв'язок із нашим дисертаційним дослідженням.

Серед першочергових завдань сучасної фразеографії постає проблема теоретичного й практичного осмислення принципів опису й систематизації фразеологічного складу мови в спеціальних тезаурусах, адже специфіка побудови таких словників, згідно з якою ФО об'єднуються в певні тематичні групи за ключовими поняттями, дозволяє максимально точно виокремити фразеологічні мікро- та макросистеми, виявити

ФО, які становлять їх ядро й периферію. На нашу думку, саме тезауруси можуть стати найціннішим матеріалом для укладання повного фразеологічного тематико-ідеографічного словника, створення якого дало б можливість унаочнити загальну фразеологічну картину світу й сприяло б піднесенню фразеології на вищий щабель розвитку в системі лінгвістичних наук. Разом з тим, на думку Ю. Прадіда, це важливе й закладно складне завдання в найближчий час, імовірно, не вдасться розв'язати з огляду на об'єктивні й суб'єктивні причини, адже залишаються нез'ясованими деякі теоретичні питання фразеології, бракує досліджень окремих фразеологічних мікросистем, існує потреба в теоретичних і практичних рекомендаціях щодо укладання фразеологічних словників ідеографічного типу [5, с. 201]. До того ж, постійно збагачуючись, змінюються фразеологічні ресурси рідної мови, що потребує нових підходів, концентрації зусиль учених і посилення динаміки їхньої роботи в добір і систематизації досліджуваного матеріалу. Ми погоджуємося з А. Барановим, Д. Добровольським, А. Еміровою, Ю. Прадідом та іншими ученими, які вважають, що зараз навряд чи варто ставити перед собою програму-максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому [там само, с. 16], а тому вважаємо за доцільне здійснювати ідеографічний опис окремого поняттєвого поля, у нашому випадку – **народних фразеологізмів і паремій на позначення простору й часу**.

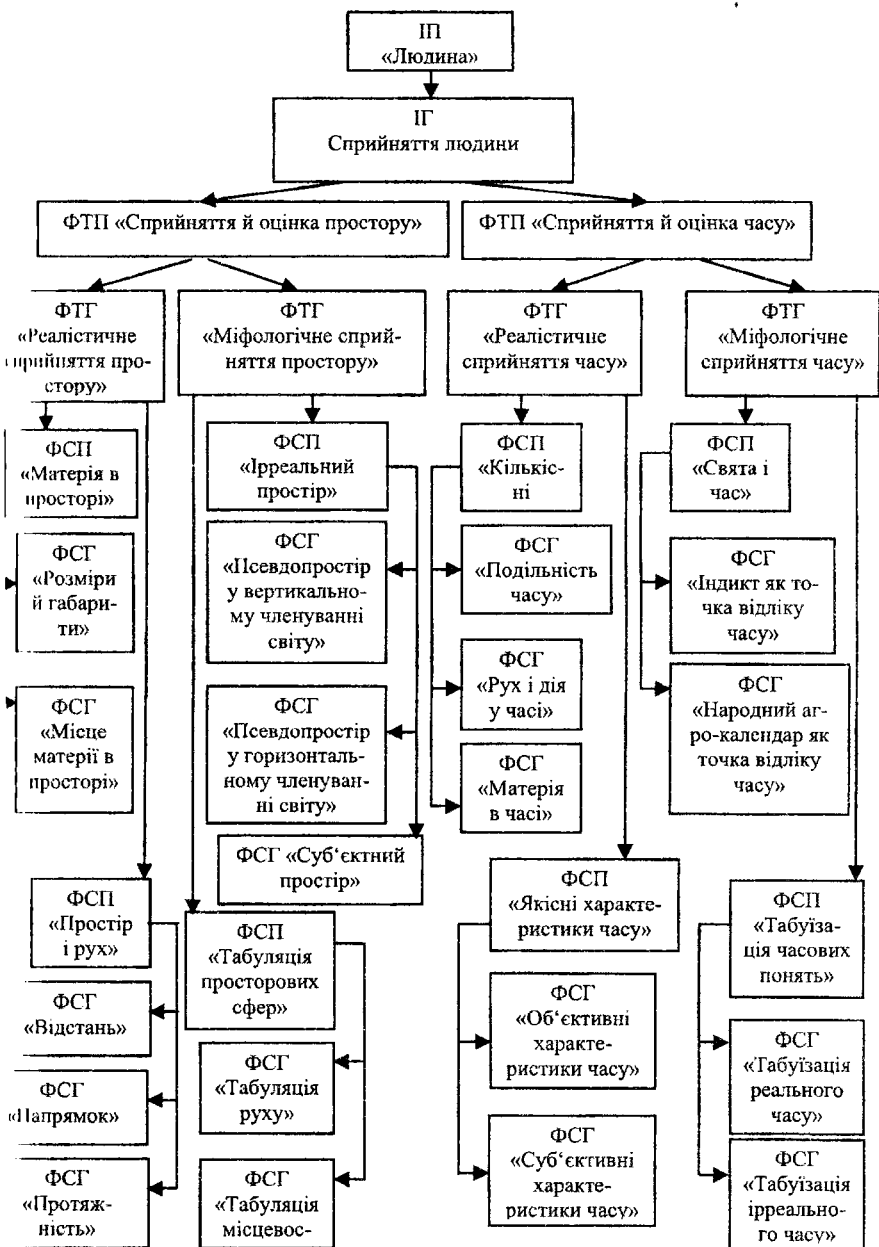
Одним із завдань нашого дослідження є укладання **тематичного словника „Час і простір в українських народних фразеологізмах і пареміях”**. Для цього було здійснено ідеографічну класифікацію обраного робочого матеріалу з метою семантичного упорядкування певного тематичного класу ФО та уніфікації термінології для окремих ланок у структурі означеної ієрархії фразеологізмів. Це зумовлено тим, що на позначення класифікаційних розрядів стійких зворотів, об'єднаних спільною семантикою, існує розгалужена система термінів. Ми обрали термінологію, яка дозволяє найточніше передати семантичний склад ФО з урахуванням їхнього денотативного й конотативного значення і є найуживанішою в ґрунтовних фразеологічних працях: **фразеологічна одиниця (ФО)** – найнижча ланка в системі фразеологічного ідеографічного членування – **фразеологічна варіантно-синонімічна група (ФВСГ)**, що об'єднує синонімічні ФО → **фразеосемантичний ряд (ФСР)** – сукупність кількох ФВСГ → **фразеосемантична група (ФСГ)** – об'єднання двох і більше ФСР → **фразеосемантичне поле (ФСП)** – ФСГ, пов'язані загальною інтегральною семою → **фразеотематична група (ФТГ)** – два й більше ФСП, що називають видові типи одного ряду предметів і явищ довкілля → **фразеогематичне поле (ФТП)** – ФТГ, об'єднані спільністю змісту, що відбивають поняттєву, предметну або функціональну схожість певних явищ дійсності → **ідеографічна група (ІГ)** – сукупність ФТП, що позначають один фрагмент навколишнього світу → **ідеографічне поле (ІП)** – кілька ІГ, що характеризують різні сторони Всесвіту. Наприклад, ФО як *н'явка крикне, коли печені горобці вперед хвостами полетять, у Лису середу, на св-*

ривітків. Нівку, коли на долоні волосся виростає й под. складають ФВСТ „Ніколи”. Уявлення ФСТ і рідком з іншими – „Люді; Дуже рідко” „Дуже часто”, „Постійно; завжди” утворюють ФСР „Регулярність дії в часі”, що входить до складу ФСТ „Руч і дія в часі”. Означена ФСТ разом з іншими є компонентом ФСП „Кількісні властивості часу”, яке, у свою чергу, створює ФТП „Реалістичне сприйняття часу”, що входить до ФТП „Сприйняття й оцінка часу”.

Особливістю фразеології будь-якої мови є її чітко виражений антропологічний характер, адже, за словами А. Емірової, вона „покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов’язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій...” тощо [4, с. 29 – 30]. Значить, ПП „Людина” є центральним у системі ідеографічного дослідження фразеологічного складу мови (якщо враховувати те, що всі ФО української мови „розподіляються за тематичними полями двох понятійних сфер – „людина” (88%) і „всесвіт і людина” (12%)” [1, с. 16]). Таким чином, ФО, які складають ПП „Людина”, становлять фразеологічну макросистему, що містить численні мікросистеми, серед яких – комплекс ФО на позначення простору й часу. Класифікацію таких ФО для подальшого фразеологічного опрацювання ми здійснювали з урахуванням теорії домінуючого антропоцентризму у фразеології (бралася до уваги специфіка фразеологічної вербалізації народних уявлень про час і простір).

Загальне бачення ідеографічної систематизації класу вказаних ФО представляємо у вигляді схеми, яка є робочим варіантом упорядкування матеріалу й потребує додаткового опрацювання й удосконалення. Представлена класифікація визначатиме структуру майбутнього тематичного словника, який стане результатом ґрунтовного дослідження й систематизації одного з важливих фрагментів загальної фразеологічної картини світу – мікрогрупи ФО на позначення простору й часу, – вагомим внеском у вирішення численних проблем, що стають на шляху розвитку фразеологічної ідеографії – однієї з найперспективніших галузей сучасної лінгвістики.

1. *Алефіренко М.Ф.* Теоретичні питання фразеології: Монографія. – Х., 1987.
2. *Бабкин А.М.* Лексикографическая разработка русской фразеологии. – М.; Л., 1964.
3. *Білоноженко В.М.* Способи тлумачення граматичного значення // Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексико-граматична розробка українських фразеологізмів. – К., 1989. – С. 44 – 82.
4. *Эмирова А.М.* Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – Ташкент, 1989.
5. *Прадід Ю.Ф.* Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Сімферополь, 1997.
6. *Узченко В.Д.* Східнослов’янська фразеологія: Монографія. – Луганськ, 2003.

**РОЛЬ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»
ЗА РЕДАКЦІЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В СТАНОВЛЕННІ НОРМ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Серед фундаментальних мовознавчих досліджень Б.Д.Грінченка, присвячених різним аспектам функціонування, унормування та походження української мови, особливе місце посідає чотиритомний «Словарь української мови» (1907–1909 рр.), співукладачем і упорядником якого був учений. Роль цієї праці в історії української лексикографії висвітлена в науковій літературі. Високу оцінку Словнику Б.Грінченка дали вчені-мовознавці П.Горецький, А.Москаленко, М.Пилинський, С.Головашук, Л.Паламарчук, О.Тараненко, А.Бурячок та інші [1; 3; 4; 9; 11–15; 17]. Внесок Б.Д.Грінченка в розробку питань українського правопису досліджував Й.Дзєндзелівський [7; 8].

Як відзначають науковці, за жанром це словник тлумачно-перекладний, бо український реєстр подано з перекладом російською мовою або, якщо не вдалося виявити російський відповідник, з тлумаченням російською мовою [18, с. 62]. В окремих випадках, особливо, коли це стосується етнографічної та виробничої лексики, поряд із дефініцією дається опис відповідного поняття. Тому словник, по суті, є також енциклопедичним. Іноді наводяться дані про походження слова, подаються ремарки, які допомагають визначити стилістичні можливості фабули. Отже, «Словарь української мови» становить собою синтез різних типів словників. Його джерельною базою, за свідченням упорядника, були етнографічні та фольклорні праці, земські видання, записи, здійснені безпосередньо з уст народу. Тут представлено діалектний матеріал різних мовно-географічних зон України, що дає змогу визначити певну вагу лексики всіх трьох паріч у процесі формування загальноукраїнських мовних норм.

У передмові Б.Грінченко докладно висвітлив історію збирання, систематизації й редагування матеріалів, які увійшли до словника [16, т. 1, с. XX–XXVIII], методологічні засади його побудови. Важливим є той факт, що сюди були залучені додаткові записи, здійснені самим упорядником, адже усе свідоме життя вченої сумлінно збирав українське слово, за його плечима був великий досвід словникової роботи в селі Олексіївка, свідчення якої збереглися в архівах письменника.

Праця Б.Грінченка мала переважно описово-реєстраційний характер, бо, як відомо, у ті часи процес становлення єдиних правописних норм української мови тільки-но починався й тривав за дуже несприятливих умов. І все ж укладач-подвижник

не лише сумлінно фіксував лексеми переважно в їхньому природному звучанні, а й відповідно до вимог часу унормовував їх. Літературно-писемний стандарт, установленний і пропагований Б.Грінченком, спирався передусім на мову південно-східних говорів. Учений добирав найпоширеніші форми з ряду фонетичних, морфологічних чи словотвірних варіантів. Словник укладений на етапі усталення й визначення лексичного складу літературної мови. Проте діалектна лексика, представлена в Словнику, відкриває широкі можливості не тільки для фіксації та збереження своєрідного словникового фонду народнорозмовної мови, а й перегляду статусу окремих лексичних одиниць (діалектних чи літературних).

Суттєвою позитивною ознакою словника є те, що автор, розкриваючи значення слова, порівнює, зіставляє його з іншими, близькими до нього синонімічними відповідниками. Причому синоніми в перекладах наводяться в складі цілої групи чи синонімічного ряду: *Балачка – разговор, бесѣда, болтовня* [16, т.1, с: 24] (Приклади наводимо за сучасним правописом); *Волочитися – таскаться, скитаться, шляться* [16, т. 1, с. 252]; *Ганьба – позор, безчестие, стыд, поругание* [16, т. 1, с. 271]; *Доля – участь, удел, жребий, судьба* [16, т. 1, с. 418]; *Лаштуватися – готовится, укладываться, собираться* [16, т. 2, с. 348]; *Меткий – шустрый, проворный, ловкий, живой, скорый, бойкий* [16, т. 2, с. 420]. Синоніми використовуються в словнику і як складові частини різних типів описових тлумачень: *Голотовода. Предводитель голоты, голы, бедняков* [16, т. 1, с. 20]; *Закатований. Замученный истязаниями, пытками* [16, т. 2, с. 46]; *Люднѣти. Наполняются, населяются людьми* [16, т. 2, с. 388]; *Набахтурити. Набить вздором, пустяками голову* [16, т. 2, с. 426]; *Пухтій. Жирный, неповоротливый человек* [16, т. 3, с. 503]; *П'ятнувати. Выжигать клеймо, тавро на домашней скотине* [16, т. 3, с. 506]. Використання синонімічних засобів мови дозволило авторові показати реєстрову лексему не ізольовано, а в її зв'язках з іншими словами, як складову частину лексико-семантичної системи мови.

Словник мав великий вплив на усталення літературної мови й правопису кінця XIX – початку XX століття. Саме в цьому полягає його наукове значення. Праця надзвичайно цінна тим, що відбиває ряд особливостей правопису своєї епохи. Наприклад, у словах типу *івтѣрь, дзвонарь, кобзарь* позначається пом'якшення кінцевого [р]; у родовому відмінку іменників жіночого роду на приголосний наявне закінчення – *и: безмежности, радости, смѣлости*; уживається *и* також на початку слів: *итакше, инде, инший* тощо.

У зв'язку з виданням “Словаря української мови” за редакцією Б.Грінченка постало питання про правопис, яким варто було б його друкувати. Оскільки тогочасні видання відзначалися значними правописними розбіжностями, а офіційні тексти друкувалися “ярижкою”, відповідальний за випуск словника В.Доманицький у кінці 1906 року звернувся до Відділу російської мови та словесності Петербурзької Академії наук з приводу узгодження правопису [6, с. 15]. Невдовзі було

створено академічну комісію, яка дійшла висновку, що єдино правильним для видання словника мав би бути фонетичний правопис, який склався на східноукраїнських землях завдяки діяльності ряду культурно-освітніх діячів, починаючи з 50-х років XIX століття. Його послідовно вживали в журналі "Основа", у виданнях Південно-Західного відділення Російського географічного товариства і він був відомий під назвою "кулішівка". Ухвалені матеріали комісія розіслала для обговорення, в результаті якого надійшли зауваження й пропозиції від дописувачів П.Житецького, К.Михальчука, О.Коваленка, С.Кульбакіна, М.Лободовського та інших видатних учених. В обговоренні взяв участь і Б.Грінченко, присвятивши цій проблемі спеціальну розвідку "Три питання нашого правопису". Автор переконливо довів, що вживання *ї* після м'яких приголосних, написання зворотної частки *ся* окремо від дієслова, відсутність апострофа для позначення роздільної вимови твердих приголосних перед *я, ю, є, ї* в галицькій "желехівці" не можуть бути нормою загальноукраїнського правопису [5, с. 5–29].

Працюючи над чернеткою словника, враховуючи все краще, що було вироблено до нього, та орієнтуючись на мовну практику Середньої Наддніпрянщини, учений створив оригінальну, найдосконалішу з усіх правописних систем, яка ґрунтувалася на фонетико-морфологічному принципі й була зреалізована в Словнику. Цей правопис, так звана "грінченківка", за висловом І.Огієнка, мав великий вплив на усталення літературної мови, був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях [10, с. 238]. Як найкращий із правописів кінця XIX – початку XX століття, він став основою українського правопису 1921 року, а згодом і сучасного правописного кодексу української мови.

Загальний зміст і структурні особливості праці дають підставу стверджувати, що вона становить собою не тільки мовну скарбницю. Науковці відзначають добірний зміст наведених у Словнику ілюстративних цитат, у яких знаходимо відображення побуту, звичаїв, духовних якостей нашого народу [2, с. 145]. Це своєрідна енциклопедія, у створенні якої велика роль належить Б.Грінченкові – яскравій мовній особистості, ерудованому лінгвісту.

Таким чином, Грінченків Словник відіграв значну роль у виробленні літературно-писемних стандартів і став одним із найважливіших здобутків ученого, які не втратили своєї актуальності й сьогодні.

1. Бурячок А.А. "Словник" Б.Грінченка в контексті слов'янської лексикографії // Борис Грінченко: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошиловград, 1988. – С.94–95; 2. Ващенко В.С. Про духовні основи мовного словника українського народу (До дев'яностої річниці створення "Словника української мови" за редакцією Б.Грінченка) // Монастирський

острів. – 1994. – №3. – С.142–147; 3. *Головацук С.І.* Перекладні словники і принципи їх укладання (На лексичному матеріалі російської та української мов). – К., 1961; 4. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963; 5. *Грінченко Б.* Три питання нашого правопису. – К., 1908; 6. *Гузар О.* Правописна концепція НТШ і питання уніфікації єдиного українського правопису на зламі ХІХ–ХХ століть // Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення: Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр. – Львів, 1996. – С.13–18; 7. *Дзедзелівський Й.О.* Внесок Б.Д.Грінченка в розробку питань українського правопису // Борис Грінченко: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошиловград, 1988. – С.97 – 98; 8. *Дзедзелівський Й.О.* Заходи Петербурзької Академії наук щодо впорядкування українського правопису // Мовознавство. – 1971. 1. – С.68–79; 9. *Москаленко А.А.* Нарис історії української лексикографії. – К., 1961; 10. *Огієнко І.І.* Історія української літературної мови. – К., 1995; 11. *Паламарчук Л.С.* Б.Д.Грінченко как историк, теоретик и практик украинской лексикографии // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тезисы докладов. – Днепрпетровск, 1983. – Часть 1. – С.8 10; 12. *Паламарчук Л.С.* Б.Д.Грінченко як лексикограф // Борис Грінченко: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошиловград, 1988.– С. 93–94. 13. *Паламарчук Л.С.* Про джерельну основу загальнономовного словника // Мовознавство. – 1974. – №4. – С.13–19; 14. *Паламарчук Л.С.* Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К., 1978; 15. *Пилинський М.М.* Деякі уваги до реєстру "Словаря української мови" за редакцією Б.Грінченка // Дослідження з мовознавства. – К., 1963.– Вип.2.– С.31–34; 16. *Словарь української мови: У 4 т. / Зібрала редакція журналу "Киевская Старина".* Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – К., 1907–1909; 17. *Тараненко О.* Мовна скарбниця українського народу ("Словарь української мови" в 4 х томах) // Словарь украинского языка: В 4-х т. – Т. 1. – К., 1996. 18. *Тараненко О.О.* Борис Грінченко і "Словарь української мови" // Укр. мова і л-ра. в шк. – 1988. №12. – С.58–64.

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ ІВАНА ВЕРХРАТСЬКОГО

Суспільно-культурний розвиток із 60-х рр. XIX ст. проходив під великим впливом народовців. Наслідуючи ідеї європейських просвітителів, народовці вважали освіту тим чинником, який зможе змінити матеріальне становище народу. Вирішення загальноосвітніх завдань означало розв'язання суспільних проблем. У статті, вміщеній у "Руслані" (1897 р.), наголошувалося: "Жадна мова не розвинулася без учених, що нею писали і учили; без властей і урядів, що її уживали; без судів, що нею судили; без законодавців; що в ній проголошували закони; без церкви, що нею проповідувала і учила". Саме у цьому руслі проходила діяльність Івана Верхратського, українського ученого-природодослідника, мінеролога, поета, перекладача, педагога, автора кількох підручників для школи, журналіста, культурно-освітнього діяча, першого голови математично-природничо-лікарської секції Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

Іван Верхратський походив із священичої родини, народився 24 квітня 1846 р. У 1848 р. батько помер і мати залишилася з чотирма дітьми. Згодом вона переїхала до Львова і тут І.Верхратський вступив до звичайної школи, а пізніше – до гімназії. Своє навчання він продовжив на природничому відділенні філософського факультету Львівського університету. Після закінчення університету активно займався педагогічною, науковою та суспільно-корисною діяльністю. Учений також знаходив час на численні індивідуальні наукові екскурсії, експедиції, пов'язані зі збиранням природничих, діалектних та фольклорно-етнографічних матеріалів, зокрема, під час канікул 1890 р. він обстежив 15 сіл, 1900 р. – 27 сіл. Помер І.Верхратський у Львові, похований на Личаківському цвинтарі [див. 3, с. 234; 4, с. 63].

Наукова, публіцистична та літературна спадщина І.Верхратського нараховує понад 200 праць. Вона свідчить про велику творчу енергію, працьовитість та ерудицію вченого. Він поєднував свої наукові інтереси в таких галузях, як природознавство, мінералогія і мовознавство. Експедиційний матеріал І.Верхратського невдовзі став предметом його монографічного дослідження. Усі діалектні матеріали вченого його дружина Олена Верхратська передала НТШ; сьогодні вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Львові.

Зацікавлення до вивчення української мови виникає в майбутнього вченого ще в гімназійні роки. Про це він згадує так: "Малому хлопчині серце рвалося, коли чув, як знушаються над руською бесідою". Для потреб школи він починає серйозно за-

пнатися термінологією. Зокрема, 1863 р. у “Вечорничах” з’явилася друком його перша лексикографічна праця “Матеріали до словаря зоологічного”, яка згодом переросла у “Початки до уложення номенклатури і термінології природописної”.

Із мовознавчої спадщини І.Верхратського найбільшу цінність для сучасного дослідження української мови становлять, безперечно, його діалектологічні праці, призначені периферійним говорам південно-західного наріччя української мови: лемківському, бойківському, долівському, південно-покутському, північно-покутському, східноугорсько-руському, західноугорсько-руському говорам (за термінологією І.Верхратського). У своїх наукових розвідках І.Верхратський намагався подати докладний лінгвістичний аналіз фактичного матеріалу, що становить особливу цінність для історичної діалектології. Крім того, вчений додавав регіональні словники переважно диференційного типу.

Словникарська діяльність І.Верхратського була надзвичайно плідною. Протягом 1863–1912 рр. учений зібрав, узагальнив і систематизував надзвичайно багату українську лексику (передовсім термінологічну та діалектну).

Грунтовніше проаналізуємо особливості лексикографічного опрацювання діалектного матеріалу у двох студіях І.Верхратського: “Знадоби до словаря южноруського” (1877) і “Про говір галицьких лемків” (1902). У передмові до праці “Знадоби до словаря южноруського” підкреслено: “Поміщені тут знадоби до словаря южноруського обіймають слова и вираженя з ріжних сторон Галичини; також декотрі вирази Руси угорскої, Буковини и України. Слова и реченя з уст людових приведені так, як их люд дотичних сторон виголошус, тому: брусле=брусля, вартарне=вартарня, обирают=обирають, вартовати се=wartovati ся и пр. При кождім слові означена місцевість, де уживане. Те виділо ся мені потрібним за-для того, щоби указати, де слова – більшою частю рідші, місцеві – уживають ся, а також тому, що иноді тоє самое слово в ріжних сторонах має значіне одмінне” [1, с. 1].

Лексикографічна інтерпретація лексичного діалектного матеріалу в “Знадобах до словаря южноруського” подається у семи варіантах:

I. Реєстрове слово + (місце запису) + пояснення; наприклад:

Биндюги (ж.) – два колики вбиті на колісниці для піддержування бербениць [1, с. 3].

Бовгарька (ж.) – кошера на воли [1, с. 3].

II. Реєстрове слово + (місце запису) + переклад (пояснення) + німецький відповідник; наприклад: Бовтиці (Д.) – пуговиці, Metallknöpfe [1, с. 3].

Клюби (Крс.) – дерево з корінем викопане, що возять на данярах, де інде: клоба=Kloben, Blockrolle; Schraubstock [1, с. 25].

III. Реєстрове слово + (місце запису) + пояснення + ілюстрація; наприклад:

Зводни (Зар.) – потягане до наочної розправи; Confrontation; староруськ. сводь. Правда руська: Я оже будеть во единомь городѣ, то ити истьцю до конца того шода, будеть ли сводь по землямь, то ити емоу до третяго свода [1, с. 21].

Старшинник (*Стр.*) – належачий до старшини. Старшенники. *Vorgesetzten*. Старшинники осудили в раді [1, с. 66].

IV. Реєстрове слово + (місце запису) + німецький відповідник; наприклад: **Стусати** (Самб.) *stossen* [1, с. 67].

Струнінки (Бор.) *dünne Würstel*; *Krenwürstel* [1, с. 67].

V. Реєстрове слово + (місце запису) + переклад (пояснення) + німецький відповідник + ілюстрація (інколи з німецьким відповідником), а також польський, чеський відповідники; наприклад:

Умістний (Ж.) – вмілий, *gelehrt*; *geschickt*. Умітна жінка *geschickte Frau*; *pol. umiejętny*; *česk. Uměly* [1, с. 73]. І.Верхратський так пояснює використання слів з інших слов'янських мов у своїй праці: “При декотрих словах цікавіших помістив я також вирази одвітні з старословенського або інших язиків славянських або порівнював слова рускі з виразами других язиків, именно латиньского, грецького, німецького, иноді також санскритского; з послідного приведені для порівняння найчастіше лиш коріні. Порівнане з язиками славянськими а именно з старословенським здалось мені важним не лише з становища наукового: може не одно слово здобуде собі у читателів більшого значіння, коли побачуть, що є подібний вираз також и в других славянських язиках, що є и у старословенщині, що уживав ся вже нашими предками. Не завсігди, правда, вираз тепер у нас уживаний тоє самое значить, що у старословенщині або у других язиках славянських; найчастіше однак має значіне посвоячене. – Порівнуване з иншими язиками, а именно з санскритским або старонддийским вельми поучне и указуюче на близьке своязтво всіх язиків индогерманських. Хоть за-для браку місця порівнуване обмежитись мусіло, як в горі згадано, лише на декотрі слова – предсі кілька подробностей подано, котрі можуть заинтересовати” [1, с. 2].

VI. Реєстрове слово + (місце запису) + синоніми + німецький відповідник; наприклад:

Урвитель (к. Др.), Урвипола (к. Льв.), Урвиголова (к. Льв.), Увірванець (к. Льв.), Ввірванець (к. Льв.), Вірва (Жовк.), Шибеник (к. Льв.), *Galgenstrick*, *Galgendieb*, *Galgenschwengel* [1, с. 73].

VII. Реєстрове слово + (місце запису) + пояснення + спільнокореневі слова; наприклад:

Угнавий (Самб., Брод.) – вугнавий, що говорить в ніс. Угнавіти, Угнати – в ніс говорить. Угнак, Угнавець, що в ніс говорить [1, с. 73].

Увіз (С.), Вивіз (к. Льв.), Узвіз (Самб.), *Holweg* [1, с. 73]. Тут, на нашу думку, виявляємо комплексний підхід до лексикографічної подачі реєстрового слова.

Необхідно зазначити, що елементи лексикографічної інтерпретації конкретного діалектного матеріалу шляхом тлумачення засвідчені також у праці “Про говор галицьких лемків” (1902). Тут вміщено “Словарець”, у якому за алфавітним порядком подаються діалектизми (серед яких переважають іменники). Словникова стаття –

проста за структурою: Реєстрове слово + пояснення + німецький відповідник. Інколи наводиться лексичний матеріал з інших мов чи діалектів для порівняння. Місце запису зафіксовано, на жаль, спорадично. Наприклад, **Байчар** ЛБ Klatschmaul, Klätscher східногал. тріскач, сплетняр [2, с. 388].

Костыльник Мо. Церковник [2, с. 427].

Необхідно підкреслити, що в аналізованому лексикографічному матеріалі І Верхратський звертав увагу насамперед на слово і його тлумачення. Акцентуація, драматичні ремарки відсутні. Натомість у словникових статтях інколи трапляються короткі етимологічні довідки. Наприклад, **Кошеля** (лат. *cosula*; посил. на Микльошича) [2, с. 427]. Іноді у словниковій статті до реєстрового слова подано кілька варіантів різного характеру. Наприклад, свербиуза Кр., свербигуза, свербогуз, свербоузина Бер. сверболуза... [2, с. 465]. Крім апелятивної лексики, у "Словарці" наявний також ономастичний матеріал, передовсім власні назви людей; наприклад: Фецьо Theodor [2, с. 477], Фільо, Фільо Philipp [2, с. 477], Анна Ганка [2, с. 388], Асафат Йосафат [2, с. 389], Фроска Евфросина [2, с. 478].

Таким чином, названі особливості методології лексикографічного опрацювання діалектного матеріалу ще раз засвідчують різнобічність філологічного зацікавлення І Верхратського, його наукову ерудицію та велику любов до рідної мови і словникарства.

1. *Верхратський І.* Знадоби до словаря южноруського. – Львів, 1877;
2. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902; 3. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 1; 4. "Українська мова". Енциклопедія / Ред. кол. В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (світголови), М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000.

Маргарита ЛАНГЕНБАХ,

Інститут філології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННИЙ СЛОВНИК СПОЛУЧУВАНOSTІ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ОСНОВНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА УКЛАДАННЯ

Розвиток інформаційних технологій та інтеграція їх у сферу лінгвістики дозволяють по-іншому поглянути на процес укладання лінгвістичних словників та їх подальше застосування. Зокрема, на сьогодні актуальним завданням є створення поту-

жних інформаційно-пошукових систем. Досягненню цієї мети має передувати укладання окремих програмних модулів, що являють собою спеціалізовані словники, присвячені певним аспектам функціонування мовної системи. Одним із таких аспектів є мовна сполучуваність. Сполучуваність – це реалізація потенційних валентних можливостей у вигляді структури, яка виражається різноманітними міжслівними зв'язками. Тому надзвичайно важливим є виявлення правил комбінування, основних принципів та законів, які керують побудовою значущих послідовностей мовних знаків (слів, словосполучень, речень). З практичної ж точки зору, опис сполучуваності у вигляді формалізованих моделей є необхідною передумовою створення систем автоматичного аналізу та синтезу тексту, оскільки за своєю сутністю сполучуваність – це правила створення мовних одиниць вищого рівня з нижчих за рівнем одиниць. Причому, хоча сполучуваність виявляється на різних рівнях мовної системи (певні правила поєднання фонем у морфемі, морфем у слова, слів у речення тощо), особливу вагу має сполучуваність синтаксична та лексична: “Виступаючи безпосередньою ареною поєднання плану вираження з планом змісту, лексика і граматики стають тими сферами мовної системи, які утворюють її серцевину, складають її найбільш репрезентативну частину” [2, с. 8].

Сполучуваність – явище системне. У ньому спостерігаються певні закономірності, що дозволяють виділити моделі, які лежать в основі конкретних словосполучень. Ці моделі засновані на граматичних та семантичних властивостях мовних одиниць [4]. Виходячи з цього, важливим є опис сполучуваності як з формально-граматичного боку, так і з точки зору семантики. Такий принцип двобічного опису був покладений в основу ідеї створення електронного словника семантико-синтаксичної сполучуваності іменників, описаного в цій статті.

Об'єктом розгляду були обрані іменникові словосполучення української мови, предметом – закономірності сполучуваності іменників у складі таких сполук.

Метою дослідження є моделювання закономірностей семантико-синтаксичної сполучуваності іменників у вигляді фреймових структур. Дані про сполучуваність оформлюються у вигляді електронного словника, оскільки такий спосіб подання інформації зручний у користуванні і дозволяє звести в єдине ціле та систематизувати всі відомості, покладені в його основу.

Як уже зазначалося вище, сполучуваність слів має два аспекти реалізації – формально-граматичний та лексико-семантичний. Одним з методів опису лексичної семантики є тезаурусне представлення лексики (ідеографічний словник).

Тезаурусна організація лексики зручна тим, що дозволяє відобразити поняттєву структуру мови. З іншого боку, тезаурус – це схема, що описує лише парадигматичні властивості слова, його статичне місце в системі різноманітних лексико-семантичних відношень. Щоб доповнити такі відомості інформацією про синтагматичні властивості слова та динаміку його вживання, варто застосувати ще один під-

хід, орієнтований саме на синтагматику. Таким підходом є теорія лінгвістичних фреймів.

Фреймова методика, вперше запропонована М. Мінським, у подальшому розвинута Ч. Філмором та детально описана в книзі "FrameNet II: Extended Theory and Practice" [6], може бути надзвичайно корисною для формалізованого опису сполучуваності, оскільки поєднує синтаксичний та лексичний аспекти.

Ідея фрейму полягає в схематизації синтагматичних властивостей слова. Фреймовий опис передбачає створення моделей сполучень слів у вигляді рамкових структур [1]. Для того, щоб доповнити парадигматичною інформацією синтагматичні моделі, виражені синтаксичними фреймами, слова, які створюють фрейм (головне слово та залежні від нього), можна приписати до певних синоптичних вузлів тезаурусу. Таке поєднання двох підходів дозволить нам отримати повний опис місця кожного слова в мовній системі та його поведінки в мовленні.

Зважаючи на складність завдання, опис сполучуваності іменників було вирішено розбити на кілька етапів. Першим етапом було окреслення кола проблемних питань та вироблення методики опису. Для цього необхідно було чітко визначити перелік явищ, що піддаються дослідженню, а також визначити найважливіші параметри опису сполучуваності.

Відомо, що тип словосполучення та особливості зв'язків між його компонентами залежать від частиномовної належності головного слова [5, с. 175]. Тому для дослідження були відібрані лише ті сполучення слів, в яких іменник керує іншим словом граматично, семантично або обома способами.

Для того, щоб полегшити здійснення аналізу матеріалу, було створене спеціальне програмне забезпечення для автоматизованого аналізу вибірки. Матеріалу приписуємо таку інформацію: частиномовна належність слів, що входять до словосполучення, їхні граматичні форми, лексичні значення, семантична категорія за тезаурусом та типи зв'язку. Зв'язки описуємо на двох рівнях – формально-граматичному (узгодження, керування тощо) та семантико-синтаксичному (суб'єктний, об'єктний, інструментальний тощо). Отримана на виході інформація накопичується в лінгвістичній базі даних.

Після того, як буде завершено укладання розміченого масиву даних, плануємо здійснити кількісне оброблення інформації, що дозволить визначити основні й периферійні граматичні та семантичні моделі сполучуваності іменників української мови. Отримані моделі буде зведено в єдину систему та організовано у вигляді семантико-синтаксичних фреймів. Структура фрейму така: головне слово з інформацією про те, до якої семантичної групи воно належить, граматична форма та семантична група залежного слова (місце його в ієрархії концептів тезаурусу), граматичний та семантичний типи зв'язку. Таким чином, встановлюватиметься відповідність між формально-граматичним та лексико-семантичним складниками сполучуваності.

З практичної точки зору словник сполучуваності, побудований за описаним вище подвійним принципом (принципом синтезу ідеографічного словника та словника граматичних фреймів), надає широкі можливості для використання його як з навчальною метою (виявлення найтиповіших для української мови конструкцій, з'ясування місця того чи іншого слова в понятійній структурі мови), так і для різноманітних теоретичних та практичних досліджень. Зокрема, в теоретичному плані спроба створення словника семантико-синтаксичної та лексико-семантичної сполучуваності важлива тим, що такий підхід дозволить досліджувати лексико-семантичну структуру мови у зв'язку із її синтаксичною структурою. Це, у свою чергу, дасть нам змогу розглядати в комплексі два таких важливих рівні мови, як синтаксис та семантика. У практичному плані запропонований словник із лінгвістичною базою даних, що містить фактичний мовний матеріал, може бути корисним як для лінгвістичних досліджень (виявлення основних та периферійних сполучувальних моделей, основних принципів творення мовленнєвих структур/поведінки слова в мовленні тощо), так і в галузі інформатики, зокрема для розв'язання проблем, пов'язаних зі створенням систем автоматичного аналізу та синтезу тексту.

1 *Адашев Н.* Теория фреймов // <http://adashev.temator.ru/cont/967/1.html>; 2. *Адомони В. Г.* Структура грамматического значения и его статус в системе языка // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л., 1979. – С. 6–36; 3. *Морковкин В. В.* Идеографические словари // http://rhymes.amlab.ru/ideog_book.htm; 4. *Сиротинина О. Б.* Лекции по синтаксису русского языка. – М., 2006; 5. *Скобликова Е.С.* Согласование и управление в русском языке. Изд.2. – 2005. 240 с.; 6. *J. Ruppenhofer, M. Ellsworth, M. R. L. Petruck.* FrameNet II: Extended Theory and Practice – 2006.

Ніна ЛОЗОВА,
Інститут української мови НАН України

СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ ГОЛОВАЩУК

Цього вересня виповнилося 85 років Сергієві Івановичу Головащuku – видатному українському лексикографу, знаному і серед науковців, і між школярами. Його словники стали взірцем доцільності, бездоганності й скрупульозності.

Народився Сергій Іванович 30 вересня 1922 року в с. Соболівка Житомирської області. Ветеран війни, Сергій Іванович пройшов бойовими шляхами аж до Берліна.

Після демобілізації С. І. Головашук учителював. Згодом вступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Навчившись, почав працювати у видавництві АН УРСР (пізніше „Наукова думка”). Саме тут він уперше стикається зі словниковою справою. І від цього часу жоден цригловний словник, підготовлений в Інституті мовознавства, не вийшов без його участі.

1958 року Сергій Іванович стає співробітником Інституту мовознавства АН УРСР. Він доопрацьовував та редагував 6-ий том „Українсько-російського словника” (1963), був укладачем і редактором „Русско-украинского словаря” в 3-х томах (1968) (що не раз перевидавався великим накладом), „Словника української мови” в 11 ти томах, за які відзначений Державною премією УРСР (1971) та СРСР (1983). А ще з-під його пера вийшли численні орфографічні словники, словники-довідники з правопису та слововживання, словники наголосів, сталих словосполучень тощо. Були участь у фундаментальному „Словнику синонімів української мови”, популярність якого засвідчує те, що впродовж шести років словник був двічі перевиданий. Досвід практичного словникарства знайшов відображення в працях з теоретичної лексикографії та лексикології.

Про попит на словники С. І. Головашука говорить те, що, незважаючи на досить шлчні наклади, на полицях книгарень словників годі й шукати. Так, „Орфографічний словник: 4–10 класи” та „Орфографічний словник: 5–11 класи” були перевидані 9 разів. І щоразу, перевидуючи словник, Сергій Іванович його ретельно переглядає, доповнює, удосконалює.

Ось як описує С. І. Головашук лексикографічну роботу: „Створенню будь-якого словника передує копітка підготовча праця: вивчення теоретичної літератури; ознайомлення з рецензіями й зауваженнями на словники подібного типу; збирання й комплектування лексичної картотеки, а іноді й укладання реєстру слів; написання розгорненого проекту й на його основі короткої інструкції для укладачів і редакторів. Далі: написання словника; лексикографічне редагування – не тільки виправлення фактичних помилок, допущених укладачами, а й уніфікація, узгодження написаного матеріалу з проспектом, опрацювання зауважень та побажань рецензентів і членів редакційної колегії тощо. Пізніше – якнайважливіше вичитування коректури й конкретні вирішення найрізноманітніших проблем” [1, с. 141].

Після видання „Русско-украинского словаря” Головашук узагальнює теоретичні засади укладання двомовних словників у монографії „Перекладні словники і принципи їх укладання” [2]. Він робить докладний аналіз попередніх видань, підкреслюючи позитивне і вказуючи на варте перегляду.

Основним для перекладного словника С.І.Головашук уважає практичну зручність для користувача. Ця зручність виявляється у форматі словника, прозорій пошуковій системі, зважанні на адресата (широкий загаль, школярі, фахова аудиторія).

Саме цим зручності користування в Російсько-українському словнику сталинського походження. (К. „Наука думка”, 2001) розташування реестру здійснюється за алфавітом, а не так, як у більшості подібних видань, – за опорним словом.

Про цей словник варто сказати окремо. Тут наводяться стилістично нейтральні лексичні одиниці і вільні словосполучення, переклад яких викликає найбільші труднощі, проте більшість з них не знайдеш у інших словниках.

У теоретичних засадах створення перекладних словників Сергій Іванович важливе значення надає реестру, що залежить від обсягу (якщо словник короткий, слід брати до уваги, чи існує відповідний великий словник, куди можна звернутися в разі потреби). С.І. Головащук закликає критично ставитися до включення в реестр рідко-вживаної, діалектної та просторічної лексики, ненормативних фонетичних та морфологічних варіантів. Обмежені й термінологічна та професійна лексика. Однак спеціальна лексика обов'язково має бути представлена з огляду на її значущість для пересічного мовця.

Застерегає С.І. Головащук від уміщення в словники слів-одноденок, переважно з розмовної мови або з мови публіцистики. Саме такі слова зараз характерні для багатьох нових словників, автори яких у такий спосіб прагнуть продемонструвати „актуальність” своїх видань.

Важливим аспектом є розмежування окремих значень. Сергій Іванович закликає спиратися не на переклади, а на тлумачні словники. Однак у перекладному словнику різні значення, що виділяються словником тлумачним, але перекладаються іншою мовою однаково, можуть бути згруповані в одне. Окремо слід виділяти значення термінологічні, що характеризуються більшою чіткістю і меншою кількістю синонімів.

У сучасній перекладній лексикографії в основу розмежування значень покладено семантико-граматичний і практичний (на відміну від історичного) принципи, тобто першим наводиться значення, у якому відбито основну ідею слова.

Велику увагу С. І. Головащук приділяє перекладу префіксальних слів і відповідності слів російської мови словам українським з тим самим префіксом. Розглядає він і питання перекладу слів з префіксами, що притаманні лише одній з мов (напр., рос. *вз-*, *воз-*). Наголошує Сергій Іванович і на недоцільності вживання суфікса *-к-* у віддієслівних іменниках на означення дії, коли існують питомі українські словотвірні варіанти.

Сергій Іванович Головащук поділяє думку М.Т. Рильського, який закликав за відсутності точного еквівалента не подавати розгорнутого тлумачення там, де можливо дати, нехай і приблизний, переклад. Адже основна мета перекладного словника не в тому, щоб перебирати на себе функції словника тлумачного, а щоб полегшити підбір відповідника іншою мовою. До того ж досить рідкісним явищем є повна відповідність усіх нюансів значення слова однієї мови його перекладу іншою.

Наступна проблема, яку піднімає у своїх працях С.І.Головащук, – стилістична відповідність між словами двох мов і стильова характеристика лексем. Зокрема, виникають труднощі при перекладі діалектних слів. Нерідко такі слова або перекладаються такими, що не обмежуються територіально, або тлумачаться. Можливий і переклад відомим діалектним словом. Усі ці способи мають значні вади, але слід обирати „менше зло”.

Дуже важливим є, зазначає С.І.Головащук, якнайширше вміщення в словник частотних приєднаних конструкцій, оскільки їх переклад часто не збігається навіть у близькоспоріднених мовах.

Велику вагу має й ілюстративний матеріал, якщо обсяг словника дозволяє його подавати. Ілюстрації необхідні для унаочнення вживання слів, вони потрібні як школяреві та викладачу, так і перекладачеві. Ілюстрація доповнює, уточнює й поглиблює семантику заголовного слова, розмежовує пряме й переносне значення. Обов'язковим є ілюстративний матеріал при визначенні меж уживання слова в зіставленні його з синонімами (*аптекарский склад* – *аптекарський (аптечний) склад* і *аптечный шкаф* – *аптечна шафа* тощо). Нерідко ілюстрація є єдиним способом розмежувати значення (*зыбкая поверхность моря* – *хистка поверхня моря* і *зыбкие очертания* – *невизначні (хисткі) обриси*). При цьому не варто переобтяжувати словник.

Усього викладеного чітко дотримується автор у своїй словникарській практиці. Уважність на кожному з етапів, точність кожного слова, кожного знака роблять ці словники авторитетним джерелом написання, доречного вживання, тлумачення певного слова.

У свої вісімдесят п'ять Сергій Іванович продовжує творити.

Майже щороку в „Науковій думці” виходить новий словник його авторства. І завжди це якийсь новий ракурс у лексикографічній справі, завжди потрібна й корисна книжка.

1. Головащук С.І. Мої життєві стежки й дороги. – К., 2005. – 200 с.;
2. Головащук С.І. Перекладні словники і принципи їх укладання: На лексичному матеріалі російської та української мов. – К., 1976. – 247 с.

СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В ЛЕКСИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ І ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тлумачні словники української мови мають велике значення як для широкого кола користувачів (удосконалення знань української мови, вміння правильно вживати слова тощо), так і для мовознавчої науки. Серед них "Словарь української мови" за редакцією Бориса Грінченка не втрачає своєї актуальності та важливості і широко використовується в лексикографічній практиці. Словникові статті містять цінні матеріали, які дають змогу дослідникові простежити цікаві мовні явища, зокрема зміни в семантичній структурі окремих груп лексики. Об'єктом розгляду в цій статті є номінації місця і простору (локуси).

Семантика місця, простору різноманітно виражається в мові, зокрема в лексиці, оскільки поняття простору, покладене в її основу, крім того, є ще й одним із визначальних і універсальних понять людської свідомості. Воно формується в результаті сприйняття та осмислення особою реальної дійсності. Засвоєні людиною багатоманітні особливості довкілля (відповідно до специфіки індивідуального сенсорного сприйняття світу, прагматичної з ним взаємодії та перейняття людиною мовно-культурного колективного досвіду суспільства) знаходять своє відображення в мові і характеризують просторову лексичну семантику. Але людське пізнання світу, його опанування розумом – не статичне. Кожен народ постійно віднаходить у своєму довкіллі все нові й нові функції, усвідомлює нові грані сутностей явищ, речей, істот, глибше розуміє їхні властивості, зв'язки одне з одним, а також можливості, які відкриваються, у тому числі і для людини, у зв'язку із отриманням нею нового знання (яке може виникати як у результаті розвитку думки в середині спільноти, об'єднаної однією мовою, так і як наслідок запозичення нових ідей від інших народів і їхніх мов), творить і осмислює нову реальність. Розвиток людського пізнання зумовлює розвиток, зміни в мові і зміни, реалізовані передусім у плані змісту, які, що важливо, не завжди і не обов'язково супроводжуються появою нової форми (у плані вираження). Про це влучно зауважив В.М.Русанівський, розглядаючи причини виникнення нових слів, нових лексичних значень: "Творенню нового слова передуює пізнання нового предмета або явища. Залежність нового для людського колективу предмета чи явища від інших, уже відомих і названих, мотивує вибір нової назви" [1, с. 65]. Таким чином, можемо зробити висновок, що питання змін у лексичній семантиці слів протягом певного часу в сучасній українській мові має розглядатися як на рівні лексичних значень новоутворених слів (омонімія), так і на рівні значень багатозначного слова, що є суттєвим для виділення тих чи інших типів семантичних змін у лексиці цієї мови.

Вивчення змін, які відбулися в лексичній семантиці місця і простору в сучасній українській мові із врахуванням окресленої вимоги, є актуальним, адже єдиної усталеної класифікації типів змін значення слова на сьогодні не існує [4, с. 119], не зважаючи на те, що це питання багатогранно розкривалося відповідно до різних підходів багатьма вченими, зокрема: Л.А.Булаховським, С.Ваценком, В.М.Русанівським, О.О.Тараненком, Ю.Д.Апресьяном, Д.Н.Шмельовим, Л.А.Кудрявцевою, Л.А.Лисиченко, О.О.Селівановою, І.А.Самойловою, Н.П.Тропіною, О.А.Стишовим та багатьма іншими. Вони виділяють різні типи семантичних змін. Проте необхідність, з одного боку, оптимального узагальнення в класифікації, а з іншого, врахування всіх суттєвих деталей динамічних процесів у семантиці української мови зумовлює потребу керуватися означеним вище критерієм для формування класифікації типів семантичних змін у локусах української мови. Дослідження питання, присвяченого таким змінам, цінне також і тим, що в ньому розкриваються згадані вище зміни, що відбулися протягом століття, адже вони простежуються на основі словникових реєстрів таких видатних лексикографічних праць ХХ століття, як "Словарь української мови" за редакцією Бориса Грінченка (далі – СУМГ) та "Словник української мови" в 11 томах (далі – УМ). Тому ставимо за мету порівняти лексичні значення локусів, що увійшли до цих словників, і виділити найпоширеніші типи семантичних змін у них.

Динамічні процеси в семантиці української мови зумовлені рядом причин як внутрішньомовних, так і позамовних. Однією з них є прагнення слова до однозначності і водночас розвитку в його семантичній структурі різних лексичних значень [1, с. 63], що є результатом універсальної суперечності в мові, яка полягає в її тяжінні і до консерватизму, і до власного саморозвитку, оновлення свого лексичного складу. Появу нових слів, нових лексичних значень тих чи інших слів (ЛЗС) називають процесом неологізації в мові [1, с. 66, 77]. Протилежний до неї процес – архаїзація лексем, лексичних значень – є наслідком забування й витіснення слова або його значення з мовного вжитку через інтра- чи екстралінгвальні фактори [6, с. 107]. Таким чином, маємо дві загальні закономірності: з одного боку, виникнення нових слів, лексичних значень слова, нових семантичних мінімальних компонентів (сем), а з іншого – зникання слів, лексичних значень слова, тих чи інших сем у ЛЗС. Ними і окреслюються загалом типи змін, що відбуваються в лексичній семантиці тієї чи іншої мови. Серед видів неологізації, виділених О.О.Тараненком, до тих, що стосуються безпосередньо змін плану змісту в мові, можемо зарахувати: переосмислення слова, яке може характеризуватися експресивно-стилістичним забарвленням, лексикалізація словосполучення, запозичення значення з іншої мови, перехід із загальнонародної мови до вулгарних стилізованих сфер або територіальних різновидів (і навпаки), актуалізація застарілих слів, ЛЗС [5, с. 377]. Також О.О.Тараненко називає такі види семантичних змін: 1) зміни, зумовлені мовним консерватизмом, коли певний об'єкт змінюється, а його найменування залишається в рамках свого попереднього, лише

трохи модифікованого значення; 2) зміни, зумовлені мовним розвитком (із розвитком самих об'єктів позначення чи без нього), які спричинюють утворення різних видів переносного значення слова (метафори, метонімії, синтагматичного переміщення значення з можливою подальшою конденсацією, приписування лексемам тотожних або близьких значень на основі формальної подібності перших, комбіновані види [5, с. 432])[5, с. 191]. (Поряд із традиційними метафорою і метонімією, Д.Н.Шмельов виділяє третій вид перенесень: функціональні [6, с. 103].) Також функції явищ, предметів постійно розширюються або звужуються [1, с. 66, 68], разом з ними звужуються (спеціалізуються) або розширюються (генералізуються) і лексичні значення слів. Окрім традиційної класифікації типів семантичних змін (у словотворі – семантичної деривації), Н.П.Тропіна пропонує розглядати також явища, пов'язані з утворенням нових слів, названі нею "маргінальними": семантичну конденсацію, словотвірну омонімію, гетерогенну деривацію і семантичне калькування [4, с. 140].

На рівні полісемії, беручи за основу погляди В.М.Русанівського, О.О.Тараненка, Н.П.Тропіної та Ю.Д.Шмельова (частково), можемо виділити такі типи змін лексичних значень слів: метафора, метонімія, звуження або розширення значення, що можуть супроводжуватися зменшенням або збільшенням кількості ЛЗС у структурі багатозначного слова, зникнення ЛЗС, його актуалізація або архаїзація. На рівні явищ, що межують з утворенням нового слова, услід за О.О.Тараненком і Н.П.Тропіною, розглядаємо такі зміни, як семантична конденсація та семантичне залозичення. На відміну від семантичних змін у багатозначних словах, де значення полісема так чи інакше мотивовані в межах одного слова, тип семантичної зміни в словах, які не мають подібного зв'язку, встановити набагато важче, адже семантичні зв'язки між омонімами максимально ослаблені.

У лексиці на позначення місця і простору сучасної української мови є всі виділені вище типи семантичних змін. Хоча під час порівняння семантичної структури таких слів у різних словниках (між виходом їх у світ минуло майже століття) відзначаємо досить неоднакову поширеність утворення ЛЗС відповідно до окремих типів змін.

У зв'язку з тим, що словники не часто фіксують яскраві образні назви тих чи інших об'єктів предметної дійсності, які виникають у повсякденному мовленні, метафора в назвах місця і простору на матеріалі означених лексикографічних праць представлена порівняно з іншими типами змін ЛЗС вужче. Проте в мовленні метафоричними назвами послуговуються значно частіше. Так *будинок* ми можемо називати *вулицом, свічкою, (панельною) коробкою*. Порівняймо ще такі приклади. СУМГ подає наступні значення слова *барліг*: 1) "*Лігво ведмедя*", 2) "*Лігво свині*"[2, Т. I, с. 30]. Унаслідок метафоричного перенесення за зовнішньою подібністю на основі спільної потенційної семи "*безлад*" слово набуло переносного значення, яке вже зафіксоване в СУМ: "...*неохайне, брудне житло*", а за подібністю призначення на основі потенційної семи "*для сну*" з'явилося значення "...*місце спання або схову*" [3, Т. I,

[107]. Унаслідок метафоризації за подібністю психологічних вражень від сприйняття на основі лексико-категоріальної семи 'місце помешкання' СУМ фіксує нове значення слова *дім* "з рідних місць" (*рідні місця, Батьківщина*) [3, Т. II, с. 306], якого не знаходимо у СУМГ [2, Т. I, с. 392].

Поширенішим типом семантичних змін у локусах є метонімія, адже перенесення значення за суміжністю відбувається в мові частіше, ніж трансформації на основі образності. Наведемо ряд прикладів метонімій. У СУМГ слово *стіни* вживається в прямому своєму значенні [2, Т. IV, с. 206], але в СУМ знаходимо і нове його значення "...який-небудь будинок, приміщення..." (перенесення з частини на ціле) [3, Т. IX, с. 115]. Слово *пошта* внаслідок метонімічного перенесення за суміжністю у просторі, крім значення "...поштова контора" (*установа, яка перевозить листи тощо*), набуває додаткового нового – "Приміщення, в якому розташовано цю установу"[2, Т. III, с. 397][3, Т. VII, с. 488], що вже подано в СУМ.

Ще розповсюдженішими змінами ЛЗС локусів є розширення або звуження значень. Розглянемо приклади цих семантичних явищ. Слова *плесо, держава, побеждає* та ін. розширили свої лексичні значення. Наприклад, *плесо* у СУМГ означає "Озеро за течією ріки... чисте, незаросле, з тихою течією" [2, Т. III, с. 194], а в СУМ – "Вільна від заростей, відносно глибока спокійна ділянка якої-небудь водоници" [3, Т. VI, с. 578] унаслідок втрати ряду диференційних сем. Слова *ділянка, площина (мат.)* та ін., навпаки, звужили свої ЛЗС через деталізацію додатковими диференційними і потенційними семами. Так, наприклад, *ділянка* у СУМГ означає "Частина, надія" [2, Т. I, с. 392], а у СУМ через звуження цього ЛЗС з'являється нове – "Частина фронту, що є місцем дії...військового з'єднання" [3, Т. II, с. 306].

У процесах актуалізації чи архаїзації ЛЗС локусів не стільки змінюється, скільки отримує додатковий стилістичний відтінок. До слів з актуалізованим значенням належать: *парафія, спархія, єпископія, паламарня, вертеп* та ін. Водночас великий масив слів перейшов до застарілої лексики (архаїзми, історизми): *високість, волясть, повіт, гамазей, вийтівщина* тощо.

На матеріалі даних словників виділяються також маргінальні явища при семантичній деривації: семантична конденсація (напр., *податкова "податкова"* (прикм., жін.р.) [2, Т. III, с. 238], *"податкова інспекція"* [3, Т. VI, с. 734 – 735], напр.: *Державна податкова інспекція у... районі м.Києва*), семантичне запозичення (напр., *містечко* у СУМГ – "...населений пункт" [2, Т. II, с. 432], у СУМ, крім цього значення, ще – "Група житлових або службових будинків, об'єднаних за своїм призначенням" [3, Т. IV, с. 749], напр.: *медичне містечко, студентське містечко, військове містечко* тощо).

Оскільки в словах лексичне значення може не тільки з'явитися, але і зникати, полісемічний спектр слова відповідно зменшується (напр., *місто, поверх, вулиця, заход* та ін. втратили одне або кілька ЛЗС) або збільшується (напр., *земля, площина, простір* тощо).

Зникання слів є причиною зникання у лексичній семантиці мови цілих ланок інформації, носіями якої були значення цих слів. Чимала кількість локусів вийшла з ужитку впродовж періоду між публікаціями СУМГ і СУМ (напр., *витолоч, виривих-віст, гниловід, гостинець, дневник, драчка, застум, паленина, палярня, пеньковщини, підмет, піскуваха, посадище*).

Отже, внаслідок зміни реалій навколишньої дійсності або зміни їх актуальності для людини багато просторових значень в українській мові зникло або змінювалося протягом століття. Ці ж причини зумовили зникнення великої кількості локусів або їх архаїзацію. Проте метафоризація, метонімізація, розширення, звуження значення, актуалізація, семантична конденсація, семантичне запозичення і далі активно використовуються мовцями. Це й поява нових реалій та ідей стали причинами потужного розвитку лексики на позначення місця і простору, просторової лексичної семантики в наші дні в українській мові. Динамічність різних типів семантичних змін – неоднакова, адже реалії, пов'язані з місцем і простором, переосмислюються нечасто, що позначається і на ЛЗС. З іншого боку, семантична стабільність локусів порушується із появою нових явищ та ідей, із появою потреби урізноманітнення мовлення або економії мовних ресурсів. Ця універсальна мовна суперечність є запорукою розвитку і неповторного багатства української мови і надалі.

1. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988;
2. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4-х т. – К., 1996 – 1997;
3. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980;
4. *Тропина Н.П.* Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование. – Херсон, 2003;
5. "Українська мова". Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000;
6. *Шмелев Д.Н.* Современный русский язык. Лексика. – М., 1977.

Ірина МЕЙЗЕРСЬКА,

Інститут української мови НАН України

ДО ПРОБЛЕМИ ЗНАЧЕННЯ ПЕРВИННИХ ПРИЙМЕННИКІВ ТА ПРИНЦИПІВ ЇХ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Проблема статусу прийменника в системі частин мови завжди була актуальною для українського мовознавства. Нового звучання вона набула в сучасній лінгвістиці у світлі функціонально-комунікативного підходу. Частини мови традиційно виділя-

ють за трьома основними критеріями: семантичним, синтаксичним та морфологічним. Ці критерії в повному обсязі притаманні повнозначним частинам мови і лягають в основу концепції так званої “чотирикомпонентної системи” частин мови [2; 6]. Використання цих критеріїв виносить прийменник за межі частин мови та обґрунтовує тезу про його морфемну природу [2].

Відсутність у прийменника денотата, тобто предметної співвіднесеності, викликає суперечки в питанні щодо його значення. Думки дослідників розходяться і часто є діаметрально протилежними: від заперечення наявності у прийменника будь-якого лексичного значення (ЛЗ) взагалі [11, с.40] до визнання за ним номінативної функції [3; 6]. Згідно з деякими дослідженнями семантики цих мовних одиниць, у них можна виділити два пласти значення: формально-граматичний, пов’язаний із службовою функцією прийменника і відмінкових закінчень, та власне лексичний [10, с.16], або ж загальний синтаксичний, що вказує на “актантну роль” денотата повнозначного слова, та лексичний, що виражає різні типи відношень [8, с.110].

Поширенішою є думка про те, що прийменники, будучи аналітичною синтаксичною морфемою, “передають семантику відношень між різними синтаксичними одиницями, яка характерна в межах морфологічного слова також і для синтетичних релятивних морфем, наприклад, відмінків” [2, с.16]. Наголошується, що особливістю усіх морфем, як аналітичних, так і синтетичних, є те, що вони виступають засобом вираження позамовної дійсності і не можуть самостійно виражати ці відношення, а лише в поєднанні з повнозначними словами та синтаксичними конструкціями [7, с.12]. Але ж і багато повнозначних полісемантичних слів не можуть самостійно, без контексту, виявити своє ЛЗ. На нашу думку, відсутність предметної співвіднесеності у прийменника не означає відсутності ЛЗ як такого. Адже мова відображає не лише об’єктивний предметний світ, але й абстрактні, недоступні для безпосереднього спостереження поняття та концепти. Природа значення прийменника відмінна від повнозначних слів і специфічна тим, що прийменник відображає відношення між предметами чи діями, станами чи ознаками, що виражаються повнозначними словами, допомагаючи у вербалізації просторових, часових та інших концептів, які слугують орієнтиром людини у дійсності. Справді, кожен з первинних прийменників має закріплене за ним основне, первісне значення. Наприклад: *в* (положення одного предмета всередині іншого), *на* (положення одного предмета на поверхні іншого), *над* (положення одного предмета вгорі стосовно іншого на певній відстані), *під* (положення одного предмета внизу стосовно іншого) і т.ін. Кожен з цих первинних прийменників характеризується широкою полісемією і, так само як багато повнозначних слів, реалізує свої похідні значення лише в межах певної синтаксичної конструкції.

Іншою специфічною особливістю прийменника є те, що він модифікує синтаксичну функцію повнозначного слова, переводячи “субстантив у прислівникову (адвербіальну) позицію” [2, с.54]. Таким чином, прийменник разом з відмінковою фор-

мою утворює синтаксично і семантично нерозкладну єдність, синтаксему [5]. Сама ця функціональна одиниця і є основним матеріалом для вивчення семантичної структури приємника та її лексикографічного опису.

Отже, приємник як несамостійна, службова частина мови виступає свого роду орієнтиром, називаючи “конкретні точки простору чи його зони в обраній системі відліку” [6, с.11]. Певною мірою можемо говорити і про номінативну функцію приємника, яка, за В.Г.Гаком, може бути характерною і для синтаксичних засобів. “якщо вони виступають у своїй значущій функції” [3, с.316]. З огляду на це ми пропонуємо все-таки відносити приємник до частин мови, які виконують службову функцію. Підтверджує частининомовний статус приємника і те, яку важливу роль він відіграє в мовній системі, багато в чому формуючи її структуру. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігаємо бурхливий розвиток приємникових конструкцій, розгалуження їхньої семантики та сфер функціонування. Таким чином приємник потроху перебирає на себе роль відмінкових закінчень, що дає підстави говорити про посилення аналітичного компонента української мови. Але все вище сказане зовсім не перекреслює розуміння приємника як аналітичної синтаксичної морфеми. Специфіка приємника полягає в тому, що, говорячи про його морфемну природу, ми маємо на увазі не відсутність у нього лексичного значення, а його формальну та функціональну невіддільність від відмінкової форми іменника, з яким вони утворюють єдину з семантичного та функціонального погляду одиницю – синтаксему. В такому разі ми можемо говорити про приємник як про службову частину мови, що виконує функцію аналітичної синтаксичної морфеми.

Складність зв'язків, що передаються за допомогою приємників і виражаються приємниковими конструкціями, а також їх важливість у нашому мовленні зумовлюють необхідність розробки чітких принципів їх лексикографування у світли функціонально-комунікативного підходу. Це означає не лише виділення та опис різних типів відношень (які прекрасно проілюстровані в тлумачних словниках української мови, перш за все у “Словнику української мови” в 11-ти томах), але й поглиблений опис функціонування приємникових конструкцій. Необхідно експлікувати іманентні закони та правила, за якими вживаються приємники в сучасній українській мові, тобто їх сполучуваність і функції. Адже функція лексичної одиниці – це її “конструктивні можливості як частини цілого в побудові мовлення” [4, с.15]. Детальна розробка сполучуваності здатна дати відповідь на багато питань, пов'язаних із “явищами словозміни іменників і напряму руху відмінкової системи” [2, с.3].

Необхідним завданням постає розробка лексикографічних типів приємників за певними ознаками (місця/напряму, статичності/динамічності тощо) з обов'язковою вказівкою на їхні дистрибутивні значення у певних функціях. Наприклад, приємники *в* та *на* в своєму первісному значенні здатні виконувати дві основні функції: локатива з місцевим відмінком (в домі, в сумці, на полиці, на екрані) та ди-

ректива із знахідним відмінком [8] (в місто, в коридор, на стіл, на автобус). Ці функції впливають на граматичний аспект вживання прийменника, зумовлюючи вибір відмінка, і тому повинні, на нашу думку, відзначатися у словниковій статті за допомогою спеціальних позначок (наприклад: *лок.*, *дир.*). Функція прийменника зумовлює і його семантику. Так, функція локатива прийменників *в* та *на* реалізує семи місця знаходження, статичності, тоді як функція директива – семи напрямів руху чи спрямування дії, динамічності.

Необхідною при розробці сполучуваності є граматична характеристика лексичних одиниць, поряд з якими виступає прийменниково-відмінкова сполука. Наприклад, у сполученнях типу *сидіти на стільці, лежати на ліжку, перебувати в центрі* іменслово може бути лише недоконаного виду і тому при наведенні в словнику як ілюстрацій повинні супроводжуватися позначкою *недок.* Введення усіх цих параметрів сприяє реалізації принципу інтегральності, тобто тісного взаємозв'язку та взаємодії лексики та граматики [1; 5].

Для більш ефективної семантизації значень прийменника пропонуємо, де це можливо, подавати синоніми та антоніми. Це дозволить чіткіше усвідомити парадигматичні відношення аналізованої лексичної одиниці та розширити можливості користувача щодо її вживання. Цими ж міркуваннями зумовлюємо і доцільність подання ілюстративного матеріалу у формі лаконічних словосполучень, що дозволить навести велику кількість різноманітних слововживань, чітко та компактно ілюструючи сполучуваність. Пропонуємо фрагмент розробки прийменника *на* згідно з переробленими нами принципами (поділ на значення та їх тлумачення подаємо за "Словником української мови" в 11-ти томах).

НА прийм. Уживається із знах і місц. відмінками.

1. із *знах. в.* Уживається при позначенні предмета, на який з метою розміщення спрямовується дія (*дир.*). Ант.: під. *Покласти книгу на стіл, сісти на стілець, пересісти зі стільця на диван, лягти на ліжку, приклеїти марку на конверт, пролити чай на скатертину, новісити оголошення на стіну, залізити на дерево, власти на підлогу.*

2. із *місц. в.* Уживається на позначення предмета, на якому розгашовується, міститься хто-, що-небудь (*лок.*). Ант.: під. *Сидіти (недок.) на стільці, лежати (недок.) на ліжку, вити гніздо на дереві, знаходиться на краю стола, прочитати на фіші, будинок на горі, хмари на небі, тріщина на склі, рум'янець на щоках, подряпина на руці, радість на обличчі, пляма на сорочці.*

3. із *знах. в.* Уживається при позначенні особи, предмета, на які щось надягається, накладається (*дир.*) Ант.: з. *Надіти куртку на дитину, натягнути рукавиці на руки, надіти каблучку на палець, накласти шви (нов'язку) на рану, накинути хустку на плечі.*

4. із *місц. в.* Уживається при позначенні особи, предмета, які одягнені у щось, покриті чимось (*лок.*). *Бути (недок.) (про одягу) на комусь, виглядати (недок.) на фігурі, шляпа на голові, шарф на шиї, чоботи на ногах, каблучка на пальці.*

1. *Адресин Ю.Д.* О Московской семантической школе // Вопросы языкознания № 1. М., 2008; 2. *Виноградский Л.Р.* Приименникова система української мови. – К., 1980; 3. *Гук В.Г.* Типология лингвистических номинаций // Языковые преобразования. М., 1998; 4. *Золотова Г.А.* О возможностях грамматической науки // Вопросы языкознания. № 3. М., 2006; 5. *Золотова Г.А.* Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988; 6. *Кубрякова Е.С.* Части речи в ономастологическом освещении. – М., 1978; 7. *Куцова Р.А.* Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови. – Дис.... канд. філол. наук. – Х., 1997; 8. *Селиверстова О.Н.* Взаимодействие лексической и синтаксической семантики в значении предлогов // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М., 2002; 9. Словарь структурных слов русского языка. – М., 1997; 10. *Смирницкий А.И.* Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М., 1955; 11. *Суник О.П.* Вопросы общей теории частей речи. – Л., 1968.

Галина МІНЧАК,
Київський національний
лінгвістичний університет

КОНОТАЦІЯ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ІДЕОЛОГІЧНО ЗАБАРВЛЕНИХ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

Виходячи зі структурного підходу до лексичного значення, у загальному вигляді семантика ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (далі – ІЗНО) представлена двома макрокомпонентами – денотативним і конотативним, які визначають їхню основну семантичну специфіку, та мікрокомпонентами – семами, що, за визначенням М. П. Кочергана, є атомами, “з яких по-різному комбінуються в різних мовах значення” [8, с. 5]. Слід відзначити, що існує деяка термінологічна двозначність: під компонентами одні автори розуміють денотативний, конотативний, граматичний, стилістичний і т. ін., тобто макрокомпоненти, а інші – складники кожного з цих компонентів, тобто мікрокомпоненти. Останнім часом низкою вчених, передусім В. М. Телією [18], Ю. П. Солодубом [15], І. В. Арнольд [1], висувається гіпотеза, що повна семантична структура знакового утворення поділяється на кілька макрокомпонентів, або блоків, кожен з яких має свою структуру. Далі компоненти ми будемо іменувати макрокомпонентами, а їхні складники – мікрокомпонентами. Дво-, а не трикомпонентність семантичної структури ІЗНО зумовлена тим, що вони є здебіль-

ного абстрактними одиницями. Якщо розглядати їх під кутом “семантичного трикутника” Огдена і Річарса (денотат – сигніфікат – номінант), потрібно врахувати, що в цьому випадку денотат включає сигніфікат.)

Денотативний макрокомпонент значення як логіко-інформативний зміст мовної одиниці мовознавцями докладно вивчений і не викликає суттєвих дискусій. Конотативному макрокомпоненту значення, з яким традиційно пов’язують “семантичні чи стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення, служать для вираження різних експресивних, емоційно-оцінних забарвлень” [4, с. 110], теж присвячено низку досліджень (від монографій до окремих повідомлень), особливо наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Причина такого зацікавлення – в антропоцентризмі сучасного підходу до лінгвістичних досліджень, в увазі до актуалізації мовленнєвих смислів слова та впливу національного чинника на мовні явища. Однак проблема конотативної і досі не знайшла однозначного вирішення.

Одним з дискусійних питань у вивченні конотації як лінгвістичного поняття залишається положення про її семантичний статус. Так, К. Ердманн, у працях якого термін *конотація* вперше функціонує як мовознавчий, доходить висновку, що додатковий зміст (*Nebensinn*) і почуттєва цінність (*Gefühlswert*), інакше – конотація, належать до значення слова такою самою мірою, як і той поняттєвий зміст, що це слово виражає [22, с. 103-107]. Не відмежовують конотації від значення і психолінгвісти. Наприклад, Л. Блумфільд, трактуючи конотацію згідно з біхевіористською теорією, представляє її як “сукупність елементів значення, які додатково можуть нести інформацію про суттєві ознаки і властивості об’єкта” [3, с. 156-164]. На сучасному етапі психолінгвістичного вивчення конотації її зв’язок із значенням підкреслює В. А. Маслова [10, с. 39]. Але емоційно-оцінне й експресивне забарвлення розглядалися і як екстрапонаттєві явища, що мають суб’єктивний характер і не входять до семантики слова. Традиційно в такому випадку цитують радянського мовознавця В. А. Звегінцева здебільшого з метою спростування наведеної думки. Як стверджує В. І. Шаховський, “на зміну загальновідомому звегінцевському “це не мова” приходять усвідомлення того, що Ш. Баллі в багатьох випадках мав рацію, проголошуючи пріоритет афективного в мові” [21, с. 3]. “Тепер видається дивним питання, чи експресивно-стилістичне “забарвлення” слова включати до його семантики. Розвиток вчення про конотативну сферу значення дозволило відповісти на це питання ствердно” [19, с. 80]. Справді, на сучасному етапі ономазіологи і семасіологи, певною мірою й стилісти, тлумачать конотацію як елемент семантичної структури значення слова. Але по-різному визначають її місце в цій структурі: від малозначущості, другорядності порівняно з денотацією (М. П. Румлянський, М. Н. Кожина, О. С. Сапожникова, Г. Д. Томахін, К. А. Долінін, М. В. Лебедев та ін.) до формування цілого вчення про конотативний макрокомпонент у значенні слова (Й. А. Стернін, Н. Я. Сердобінцев, Н. М. Бердова, Е. В. Кузнецова, З. Д. Попова, Л. М. Васильєв,

Л. М. Пеллепеченко, Ю. П. Солодуб, І. Ф. Штерн, Л. В. Мельник, Н. І. Бойко тощо), найповніше висвітлення якого представлено в праці В. М. Телії. Уже в самій назві монографії цієї російської дослідниці – “Коннотативный аспект семантики номинативных единиц” – відображений той факт, що функції номінації та конотації можуть співіснувати в семантиці слова й інших номинативних засобах мови. “Цей макрокомпонент (конотативний. – Г. М.) також об’єктивізується в лексичному значенні (якщо відмежуватися від особливостей оказіонального слововживання), але предметом об’єктивації і позначення тут слугує не світ, а ставлення, що відображає ту чи іншу форму емотивної реакції об’єкта на позначуване” [17, с. 17].

Додатковість, другорядність конотації відстоюють здебільшого стилісти, які ототожнюють поняття конотативного і стилістичного значень. “Інколи за визначеннями складаються враження, що це (стилістичне значення. – Г. М.) ще один термін-синонім для емоційно-оцінного елемента значення” [9, с. 25]. Думка про малозначущість конотативного макрокомпонента є не зовсім правильною, оскільки в лексичній системі мови існують одиниці, в яких конотативний компонент є або єдиним (наприклад, у вигуках, у тому числі й ідеологічно маркованих на зразок *ура*, *ганьба*, *слава*), або основним компонентом значення слова. Зауважимо, що в мовознавстві основним уважається таке значення слова, яке: 1) об’єднує в єдине ціле решту значень слова (парадигматичний підхід); 2) не залежить від контексту (синтагматичний підхід); 3) є найбільш частотним (“статистичний” підхід) [7, с. 5]. Так, конотативне значення є доміантним у конотонімах (пор.: *Переяславська рада*, *Полтавська битва*, *Кремль* і *Центральна Рада*, *Крути*, *Січ*), а також пейоративах, фразеологізмах. Крім того, конотативний макрокомпонент превалює і в усіх ІЗНО, що належать здебільшого до абстрактних лексем, у яких слабший, розмитіший денотат і внаслідок цього яскравіший конотат. Саме в абстрактних словах є можливість зафіксувати суб’єктивні моменти пізнання, інколи навіть спотворивши дійсність. Наприклад, у слові *щасття* (часто вживане в радянському дискурсі) денотат відсутній, а десигнат являє собою досить аморфне утворення – лише деякий розмитий набір властивостей, про наявність яких можуть вестися довгі суперечки, що експериментально не перевіряються.

Як справедливо зауважує В. М. Русанівський, “зміна суспільної оцінки денотата веде до того, що конотативне значення може ставати основним” [13, с. 54]. Переконливими прикладами виступають різного виду слова-радянізми (*п’ятирічка*, *прогрес*, *визволення* тощо), особливо, коли вони стають складниками так званих ідеологічних оксюморонів, у яких оцінні конотеми не узгоджуються. Так, в оксюмороні *визвольні розстріли* фіксується яскраве оцінне зрушення, тобто зійшлися контрарні конотативні семи: *визвольний* включає в себе компоненти позитивної оцінки, тоді як *розстріли* має негативні оцінки. Пор. ще: *творча несвобода*, *добровільне заслання*, *збридли опіка адміністративно-командної системи*, *лиха ласка тоталітарної системи*. Алогізм цих номінацій, як стверджує Б. Ю. Норман, “зайвий раз показує, що поси-

лення ідеологічного компонента в семантиці відбувається здебільшого на конвенційно-оцінній, умовно вибраній лексичній основі” [11, с. 39].

Таким чином, конотативний макрокомпонент, як і денотативний, може належати ядерній частині значення слова. Звичайно, що в нейтральних номінаціях домінуючим є денотативний макрокомпонент значення, конотативний – переважно знаходиться на периферії. Але це не означає малозначущості останнього, бо саме периферійні семи конотативного макрокомпонента “доповнюють ядро і значною мірою зумовлюють семантичний розвиток слова та його комунікативне варіювання” [16, с. 39]. Денотатами конотативних значень у реальній дійсності можуть бути внутрішній світ мовця, будь-які ознаки предмета, про який ідеться, певні ситуації та повідомлення.

Денотативний або конотативний характер ядра і периферії лексичного значення слова визначається і його вживанням у тому чи іншому стилі. Скажімо, у текстах наукового стилю превалюватимуть слова з ядерним денотативним макрокомпонентом, а в публіцистичних текстах – переважно з ядерним конотативним макрокомпонентом.

Виходячи з наведених міркувань, видається дискусійною думка А. В. Філіпцова [20], О. Є. Голод [6] про автономність конотації і денотації. По-перше, “якщо конотат протилежний денотату й об’єднує оцінні, емоційні, експресивно-стилістичні ознаки, то як розмежувати денотат і конотат у словах, що є оцінними та емоційними саме в денотаті (*добряк, злидень, базикало*)” [14, с. 21]. Це зауваження стосується й ідеологізованих суспільно-політичних термінів, у яких денотат поглинутий конотатом (*матеріалізм, формаційний редукаціонізм, націоналізм*). По-друге, денотативний і конотативний макрокомпоненти є складниками семантичної структури значення, а будь-яка структура завжди передбачає взаємозв’язок і взаємозалежність своїх компонентів. Про це свідчить і явище перехідності макрокомпонентів значення, що ґрунтовно описане в докторській дисертації Л. М. Пелепейченко [12]. З одного боку, денотація є тим семантичним місцем, на якому зароджуються і закріплюються конотації, визначається тип конотативної оцінки. З іншого боку, конотативне значення може впливати на денотативне, змінюючи його. Так, за В. І. Говердовським, “слова *західний* і *американський* самі по собі, поза сполученнями, виключно денотативні. З додаванням до них префікса *про-* їхня денотативна співвіднесеність змінюється: у них уже такий денотат, який безпосередньо не стосується ні до “західного”, ні до “американського”. Така переорієнтація супроводжується конотативністю, тобто “включається” менш частіше “друге” прочитання: ідеологічне. Виникає конотація ідеологічності” [5, с. 75].

Отже, конотація не нашаровується на основний зміст, як це тлумачиться у відомому визначенні конотації О. С. Ахманової (“додатковий зміст слова (чи вислову), його супровідні семантичні відтінки, які накладаються на його основне значення,

служують вираженням різного роду експресивно-емоційно-оцінних обертонів і можуть надавати висловленню урочистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо" [2, с. 203]), а перебуває у складній єдності з ним.

1. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. статей. СПб., 1999;
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966;
3. Блумфилд Л. Язык. – М., 1968;
4. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985;
5. Говердовский В. И. О предпосылках создания коннотационного словаря // Теоретические проблемы семантики и ее отражение в одноязычной лексикографии. – Кишинев, 1982. – С. 211-214;
6. Голод О. Є. До питання лексичної конотації // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 38-44;
7. Капатрук М. Д. Методи виділення основного значення слова // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 75-77;
8. Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. – 1996. – № 2-3. – С. 3-12;
9. Лисиченко Л. А., Загребельна Л. С. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий наук. збірник. – К., 1985. – Вип. 13. – С. 25-32;
10. Маслова В. А. Роль коннотации в отображении национальной языковой картины мира // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тезисы докл. Междунар. науч. конф.: В 2-х частях. – Минск, 1994. – Ч. 1. – С. 39-40;
11. Норманн Б. Ю. К семантической эволюции некоторых русских слов (об идеологическом компоненте значения) // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С. 37-43;
12. Пеленейченко Л. М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: Автореф. дис... докт. філол. наук: 10.02.02. – К., 1996;
13. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988;
14. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999;
15. Солодуб Ю. П. Структура лексического значения // Филологические науки. – 1997. – № 2. – С. 54-66;
16. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985;
17. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986;
18. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991. – С. 36-66;
19. Тулина Т. А. Роль коннотативного компонента в обеспечении семантической связанности слов // Системные семантические связи языковых единиц: Сб. науч. трудов. – М., 1992. – С. 79-86;
20. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 57-63;
21. Шаховский В. И. О лингвистике эмоций // Язык и эмоции: Сб. науч. трудов. – Волгоград, 1995.;
22. Erdmann K. O. Die Bedeutung des Wortes. – Leipzig, 1922.

ДО ПИТАННЯ ВИРОБЛЕННЯ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ РИМОГРАФІЇ

Словник рим незалежно від підходу укладача до принципів його укладання завжди стоїть особно серед інших словників, адже реєстровою одиницею, на відміну від решти лексикографічних праць, є не слово чи сполучення слів, а звуковий комплекс, позначений буквосполученням. Словники рим, або римарії, за своєю макро- та мікρο-структурою не лише відрізняються від інших словників, а й різняться між собою. Можна констатувати, що не існує єдиних правил, або засад, укладання римаріїв.

Виходячи з вищесказаного, вважаємо за доцільне поставити питання про актуальність розроблення засад укладання словників рим і накреслити основні проблеми цієї галузі лексикографії.

Перш за все, це впорядкування і подекуди розроблення лінгвістичного термінологічного апарату, яким послуговується укладач словника рим. За аналогією до вже ustalених термінів *лексикографія*, *термінографія*, *фразеографія* можна запропонувати термін *римографія*. Серед основних термінів римографії назвемо такі:

- *рима* – співзвучність закінчень двох або більше слів у віршових рядках (як у середині, так і на їх кінці);
- *римокомпоненти* – звукові комплекси, що є співзвучними частинами слів, які римується, починаючи від наголошеного голосного або опорного приголосного у відкритих односкладових римокомпонентах (ога: *небога* – *підлога* – *якомога*; та: *мста* – *тіснота* – *пальтá* – *густа*, ас: *згас* – *час*);
- *римовий індекс* – основний матеріальний носій рими, базовий комплекс звуків, основна римоутворювальна частина римокомпонента, що є сполученням наголошеного голосного римокомпонента з наступним / наступними приголосним / приголосними або з попереднім приголосним, якщо римокомпонент являє собою кінцевий відкритий склад з опорним приголосним; він може збігатися з римокомпонентом (*репліка* – *тепла* – *причепливо*: римокомпоненти епліка, епла, епливо; римовий індекс епл; *моє* – *відстає*: римокомпонент є, римовий індекс є).

Отже, об'єктом словникування у римарії є слово (*римове слово*), яке може створити мінімум *римову пару* з іншим словом, максимум – *римове гніздо*. Реєстровими одиницями, проте, є не слова, а римокомпоненти або римові індекси – саме вони визначають макроструктуру словника рим.

Система посилань у словнику рим залежить, як правило, від погляду укладача на риму в плані її точності – неточності. По суті, немає фонетично обгрунтованої теорії рими, тобто теорії про те, які звукові комплекси є чи можуть бути співзвучними,

а які – ні. Наприклад, “Словник українських рим” А. Бурячка та І. Гурина у статті асу дає посиланнями на аступ та асо [4, с. 75], звідки, у свою чергу, чигаг відсилається до асом, асок, аса [4, с. 73]. На практиці ж таких співзвуч, тобто рим, може утворюватися набагато більше: часу – пасерб, часу – наступ, часу – назву, часу – не печалься: Те, що любові нема – не печалься просто буває зима час від часу [6, с. 68]. Таким чином, актуальним є розроблення лінгвістичної теорії рими.

Як відомо, рима – категорія національно-культурно й історично залежна, і укладач римарія повинен враховувати різні погляди на риму: науково-теоретичний (літературознавчий та мовознавчий), практичний (використання її в художніх творах – не лише поетичних, а й прозових, наприклад, у прислів'ях, примовках тощо), філософсько-естетичний (осмислення рими як категорії вічного та естетичного). У зв'язку з цим хочеться процитувати рядки Д. Чердниченка, які ставлять проблему якраз нематеріальної, духовної, трансцендентної основи рими: “Написав Один гарний поет Та й гарного вірша. Лише в одному рядку Місце на риму Зоставив – Для читача. Хай, мовляв, Всі читатимуть та й прибиратимуть Риму – Зануду незриму. Чия буде точна, Оту віп прийме Як свою. Облетів гарний вірш Увесь білий світ Та й до автора Повернувся – Роздався, Роздувся, Розбух – Рим на те місце єдине У нього Повний мішок. Із золота й срібла, Із шовку й кришталю, З наради й педради, З базару і новосілля... Ладнав, Приміряв той поет, А жодна не влезить... Коли це забилася пташка В поетову шибку: – Погана вість... Вашого друга не стало... Впала сльоза на те місце І римою стала” [8, с. 6 – 7]. Або ж роздуми поета Д. Білоуса над естетичною природою рими: “Хороша рима та, яка не кричить, не заявляє про себе, а скромно служить змістові, загальному звучанню. І при цьому – свіжа, не збита. Погана – та, яка видається в рядку штучним доважком, ніби аж повисає” [3, с. 141].

Перед римографом неминуче постає дилема: з яких джерел має формуватися база даних римарія – чи то із загальномовних словників, чи то із поетичних творів. По суті, на практиці така проблема може видатися штучною, адже римограф має перед собою конкретну мету. Наприклад, інвентаризувати рими певного автора для подальшого їх вивчення.

Римарії такого типу доволі поширені у світовій римографії: словники рим Данте і Петрарки, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Цветаєвої, С. Трембецького, А. Мицкевича тощо, з українських – опублікований словник рим Є. Гребінки та рукописні – І. Котляревського, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, Л. Глібова, Лесі Українки та ін. Словники рим одного автора адресуються, у першу чергу, дослідникам-літературознавцям. Вони (словники) фіксують реально існуючі римові пари/гнізда, куди входять і літературні римові слова, і нелітературні, притаманні ідіолоктові письменника.

Словники рим, покликані надавати допомогу поетам та перекладачам, містять як римові пари/гнізда, апробовані поетичною практикою, так і потенційні, різноджерель-

ного походження. Перш за все, базою цього типу римаріїв стають інверсовані версії загальномовних словників, а також мовний матеріал, зібраний з різних джерел.

Наповнюючи статтю, укладач змушений розв'язувати проблему широти охоплення лексичного матеріалу. У першу чергу, це стосується самої кількості лексем – це питання знайоме всім лексикографам: за якими критеріями слід “просіювати” весь мовний матеріал? Наскільки широко включати неологічну, діалектну, розмовну, просторічну, жаргонну лексику? Чи фіксувати ненормативні одиниці? Як бути із власними назвами та абрєвіатурами?

Щодо власних назв та абрєвіатур, то відомо, що поети нерідко вдаються до них у пошуках оригінальної рими, тому оніми й абрєвіатури обов'язково мають включатися в корпус словника рим. Щодо діалектної, жаргонної та іншої лексики, то вона також потрапляє в римарії, щоправда, непослідовно – і коли говорити про словник А. Бурячка та І. Гуріна, в основному це лише та, що зафіксована загальномовними словниками.

А як бути з лайливою, вульгарною та непристойною лексикою? Вважаємо, слід дотримуватися сучасної лексикографічної тенденції – не виступати в ролі охоронця лексичної невинності користувача, указуючи, що з лексичного фонду мовець мусить шати, а чого йому знати не варто, і фіксувати фактичний лексичний матеріал [1, с. 42]. Вульгарна, лайлива та непристойна лексика, хоч це і може видатися дивним, але є і в поетичних творах (ідеться, зокрема, в основному про постмодерністську, провокативну, іронічну, протестну поезію 90-х років ХХ ст.): *Активістці УНСО в Конотоні Надавали ментяри по жопі. Вона ніжками тупа: То не жопа, а дупа! Тож ганьба вам, менти в Конотоні!* [7, с. 110].

Римографа не повинна вводити в оману двоякість поняття *поетичний*: “який стосується поезії” (основне значення) та “сповнений ліризму, краси, задушевності; піднесений”, що є лише відтінком одного зі значень цього слова.

З другого боку, через це так би мовити узаконення є небезпека спровокувати появу цензурних віршів. Тут слід виходити з позиції: включати лексику такого ґатунку лише в разі її задокументованого вживання. Тож ми підходимо до наступного засадничого положення: добір джерел, на яких базуватиметься римарії, і паспортизація римових слів.

База даних, над якою працюємо ми, створюється на основі близько сорока поетичних збірок, видання яких обмежується хронологічними рамками – друга половина 80-х років ХХ ст. – початок ХХІ ст. Паспортизація, очевидно, вимагають лише слова, які творять оригінальні рими (власні назви, авторські неологізми: *лонушезний – широчезний, бувсь – забуєсь*; діалектна, просторічна, жаргонна лексика, варваризми та макаронізми: *зі мнов* (діал.) – *немов, мебля* (прост.) – *небо, западло* (жарг.) – *повезло, why – Уругвай, клоки* (від англ. “clock”) – *кроки*, а також сполучення слів, які творять складену риму (що у словниках рим або не відбивається зовсім, або подається в мізерній кількості): *А вода як вино Китить на камені Доля*

тяжка мені [6, с. 54]; *Будуть довго в вічу вони – клени, сосни старі. І у вухах печуване лісове потурі* [2, с. 67].

І останнє, але чи не найважливіше для римографа: риму утворюють не букви, а звуки, тож слід виробити систему розміщення римокомпонентів (римових індексів). Або це буде алфавітний, як у згадуваному вже словнику А. Бурячка та І. Гурина, де римокомпоненти розташовані за алфавітом на 6 голосних, або як у словнику С. Караванського [4] – за власним, авторським, звуковим алфавітом. Алфавіт С. Караванського відрізняється не лише порядком одиниць, а й кількістю звуків: зокрема, у ньому 5 голосних (*i* та *u* ототожуються), а до приголосних звуків зараховується і звукосполучення *щ*. Як зібрання та наукове опрацювання слів, що римується, працю С. Караванського можна високо оцінити. Проте укладач римарія повинен мати на оці перш за все можливість практичного використання словника і орієнтуватися не лише на користувача з вищою філологічною освітою, який, до того ж, має вивчити авторську теорію римографії, а й на пересічного користувача.

1. Берков В. Двужычная лексикографія: Учебник. – М., 2004; 2. Білоус Д. Пернате царство. – К., 2003; 3. Білоус Д. Про риму // Поезія. – 1986. – № 2. – С. 138 – 145; 4. Бурячок А., Гурин І. Словник українських рим. – К., 1979; 5. Караванський С. Словник рим української мови. – Львів, 2004; 6. Мамчиц О. Перекотиболо: Поезії. – К., 2004; 7. Позаяк Ю. Шедеври. – Львів, 2004; 8. Чередишченко Д. П'ятерик: Притчі ХХ сторіччя. – К.: Задруга, 2005.

Анатолій МОЙСІЄНКО,

Інститут філології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПИШНИЙ ЯР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ

«Це пишний яр, а не сумне провалля». Ці слова з поезії Максима Рильського “Мова” можуть слугувати своєрідною перифразою до “Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка. Вітчизняна лексикографія, що до цього знала словники Лаврентія Зизанія і Памва Беринди XVI – XVII ст., укладені переважно на основі книжної української мови, словник живої народної мови “Енсїди” Івана Котляревського (XVIII ст.), численні словники, починаючи від “Грамматики...” Олексія Павлов-

ського (1818 р.) і до таких поважних праць, як двотомні “Малоруско-німецький словар” Євгена Желехівського та Софрона Недільського, “Русско-малоросійській словар” Євгена Тимченка, чотиритомний “Словарь російсько-український” М. Уманця і А. Спійки, які побачили світ наприкінці XIX ст., отримала нарешті видання, що за обсягом і науковою обробкою лексичного матеріалу не мало собі рівних. Як напише пізніше в передньому слові до третього видання Грінченкового словника акад. С. Сфремов, це був в “Україні перший словник української мови, про який мріяло й якого домагалось і коло якого працювало багато поколінь української інтелігенції попереду” [3, с.V]. Справді, виходу в світ словника за редакцією Б. Грінченка передувала протягом кількох десятиліть праця багатьох учених, ентузіастів української справи. У передмові до видання Б. Грінченко скрупульозно описує історію українського словникарства, а також історію постання цієї лексикографічної праці – від замітки П. Куліша про наміри видання українського словника, опублікованої в першій книзі “Основи” за 1861 рік, до багатої праці на цьому поприщі, що з середини шістдесятих років велася численними подвижниками української справи під орудою редакції “Київської старини”.

На різних етапах організації матеріалу і підготовки словника до друку брали участь такі видатні представники української культури, науки, освіти, як П. Житецький, К. Михальчук, В. Науменко, Є. Тимченко, В. Антонович, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, П. Чубинський, І. Нечуй-Левицький, І. Манжура, О. Русов та ін.

На заключному етапі (з 1902 року) Б. Грінченко безпосередньо очолює роботу над словником як редактор-упорядник. Повністю був опрацьований матеріал, переданий редакцією “Київської старини”, залучено значний новий матеріал з літературних і фольклорних джерел, з українських словників, безпосередньо записаний з народних уст численними кореспондентами в різних місцевостях України, а також власні записи упорядника та його дружини Марії Миколаївни. “Незважаючи на те, – писав А. Погрібний, – що зрадагований Б. Грінченком словник містить у собі працю не лише його одного, а й багатьох інших осіб, прізвище стоїть на обкладинці словника цілком заслужено. Беручись до словника, зізнавався він у листі до Д. Ткаченка від 4.VI.1902 року, “думав я, що се справді буде редакування, одилк зараз же виявилось, що се буде складання нового словаря з того матеріалу, який дала “К[иевская] Стар[ина], та з свого...” [6, с. 92]. Красномовно характеризують обсяг вкладеної Б. Грінченком праці його помітки на полях словника, як-от: “З початку літери *Б* ... все написано наново”, “На *Д* додатків до 500 слів”, “*Е*... маю одне слово “еге”, “*Є* – було 11 слів”, “Літери *Ф* не було взагалі”. Б. Грінченко з великим ентузіазмом і патріотизмом віддається словникарській справі. Консультується з видатними українськими мовознавцями П. Житецьким, К. Михальчуком. “Роблю як ніколи попереду. Бо інакше не можна”, – писав він в одному з листів до

В. Гнатюка. І хоч редакцією “Київської старини” перед упорядником були висунути певні обмеження, була поставлена невідмінна умова, щоб при використанні друкованих видань бралися лише вибірки зі збірок українських етнографічних матеріалів, із надрукованого українською мовою від Котляревського і по 1870 рік включно, з публікацій українських письменників 19 ст., які розпочали свою діяльність не пізніше 1870 року, тощо, Б. Грінченкові вдалося зробити все для того, щоб словник явив справжню скарбницю нашого слова, яка і нині не перестає жити українську мовотворчість. Російська академія наук удостоїла словник престижної премії М. Костомарова. Акад. О. Шахматов писав, що “в особі Б. Д. Грінченка малоросійська лексикологія має досвідченого і відмінно підготованого працівника. Втім, про це ж іще з більшою доказовою силою свідчить кожна сторінка самого словника”. І, незважаючи на окремі “упущення й недоліки в цій прекрасній праці”, вона, за словами О. Шахматова, є “кращим малоросійським словником порівняно з усіма досі відомими. Безпосереднє знайомство із джерелами, велика кількість матеріалу, взятого як із них, так і з живих народних говірок, ретельна обробка кожного слова, супроводжуваного поясненням його значення, посиланнями на джерела і прикладами – все це виділяє розгляданий Словарь української мови з усіх попередніх лексикологічних праць цієї мови” [4, с. 194-195].

І сьогодні Грінченків словник залишається настільною книгою філолога і не лише філолога, без нього не обходяться укладачі новітніх словників. На жаль, з тих чи тих причин, головно ідеологічних, багато слів Грінченкової лексикографічної праці не ввійшли до українських словників радянського періоду; зокрема, це стосувалося лексичних одиниць на позначення обрядово-звичаєвих, релігійних понять, окремих слів ремісничої сфери, повсякденного, розмовно-побутового вжитку тощо. Так, наприклад, у шеститомному “Українсько-російському словникові” (1953 – 1963 рр.) вже не знаходимо слів *домовини*, *алідуя*, *відцедрувати*, *гайдамацтво* тощо; вони лише згодом увійдуть до одинадцятитомного тлумачного “Словника української мови”. Хоч і в останньому відсутні такі різної тематики лексичні одиниці, як *відводини*, *виколядувати*, *бляхарство*, *бакалійниця*, *бездітниця*, *безбородько*, *братица*, *любєць*, *босакá*, *архимандричий* та ін., які фіксує словник Грінченка, причому ряд із них у останньому подано з посиланням на тогочасну художню літературу, фольклорні джерела, пор.: *архимандричий*, *Вейшов архимандрит. На його грудях заблищав архимандричий хрест* (І. Нечуй-Левицький), *босакá: Як ось летить иколяр один – невеличкий, обдертий і босака* (А. Свидницький), *братица: Що ж, братица, – кажуть інші, – рушаймо панським добром ділитись* (П. Куліш), *любєць* (любисток): *Чи ти, моя мати, в любові не купала, що ти, моя мати, долі не вгадала* (П. Чубинський), *любєць* (коханий): *Ой як любця не любить, коли очки чорні!* (Я. Головацький).

Надзвичайно цікаві лексичні паралелі подає Грінченків словник. Варіанти (фонетичні, морфологічні видозміни) слова переважно фіксуються в окремих статтях.

Проте тлумачення головним чином дається до того слова, яке є найбільш поширеним, а відповідно перед словом рідше вживаним, що характеризується певною відомістю порівняно з першим, ставиться або знак рівняння (=), або позначка *См.* (*смотри*): Верзкати = Верзякати; Гафтар = Гаптар; Гарапа, Гарапій = Гарапник; Лазука = Галузка; Лагун = Мазниця; Лагоминєць *См.* Лигомиєць. Хоч: знічев'я = шечев'я. Загалом же, зазначав М. Пилинський, у Грінченковому словнику маємо чітку тенденцію до нормалізації лексичного складу української мови, "вибір основної форми слова.. в багатьох випадках був правильний навіть з погляду сучасної норми української літературної мови" [5, с. 41].

У багатьох випадках при фіксації менш уживаного слова наводиться ілюстративний матеріал з художньої літератури, фольклорних текстів. Так, наприклад, слово *бора* пояснено через вказівку на *борвій*. Але ілюстративний матеріал подано до слова *бора*, тим самим привертаючи увагу читача до останнього як до такого, що має вже фіксоване слововживання, пор.: Бора = борвій: *Величні й моря береги, коли їх бори не колишуть* (Я. Щоголів).

Уважний дослідник і сьогодні в Грінченковому словнику знайде немало слів рідної семантичної і стилістичної сфери, що отримують актуалізацію в сучасному суспільному житті.

Не випадково, що до словника неодноразово зверталися і звертаються нові дослідники нашого слова, відомі культурні діячі, письменники. "Багато відтоді води пішло, – писав Олесь Гончар, – зміни у світі сталися грандіозні, епоха народила тисячі й тисячі нових понять, нових слів, що їх годі було б шукати в словнику Борися Грінченка. Нове життя нового прагне слова, – цілком, зрештою, природний процес розвитку, та все ж, вслухаючись у розбурханий багатоголосий гомін нової доби, ми віддаємо належне і славному нашому ветеранові – словникові, що й нині всюди шанований як словник Грінченків, той, що з синівською сумлінністю, з дивовижною, як на годині можливістю, повнотою зібрав усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови" [2, с. 561].

Найвеличнішою лексикографічною працею називав Грінченків словник Максим Гильський. Джерельна база словника часто слугувала постові не лише в праці над власними поетичними творами, а й в літературно-критичних студіях, у дискусіях з тих чи тих питань літературного процесу. "Суцят біда в нас з наголосами, – писав він. – Чомусь узяли собі в голову наші поети, що слово "завжди" має наголос на останньому складі – "завжди", і коли їм треба наголосу на першому складі, то вони соромливо уникають нормального "завжди".. і вдаються до "спасенного", на їх думку, "завше" [7, с. 65], і тут же покликається на джерела, першочергово на Грінченків словник, де подано подвійний наголос – завжди і завжди.

З надзвичайним пістетом неодноразово говорив про Грінченків словник І. Антоненко-Давидович, називаючи його своєю настільною книжкою. Він так роз-

повідав про призбирування нових слів: “Почуте з народних уст слово записую, а до ма звіряю з словником Грінченка”; наприклад, “прибутна вода” є в словнику; замість “забережниці” є “забережень”, але в тому ж значенні, а от “ненатленної”, в розумінні “похотливая”, “ненасытная”, нема“ [1, с. 292, 293]. І слово тут же поповнювало мовну скарбничку майстра.

Авторитет Грінченкового словника був непохитний навіть за доби тоталітаризму. Словник ставав важливим чинником відстоювання української ідентичності, національно-культурних пріоритетів. Згадаймо хоч би поетичну публікацію, присвячену Словникові, у книжці Дмитра Павличка “Гранослов” (1968):

*А тобі,
Валуєва
скретинілий онуче,
Ляпас відважую
брилою
цього тому.
Чи довго
душа твоя,
мов гад, покручена
Буде вповзати
до нашого дому?
На мову мою
вже сукали колючі дроти,
Будували
каземати і крематорій...
А сьогодні
ласкаво
закидаєш ти
На неї
петлю шовкових теорій.
Мовляв,
нам зливатися,
браття,
пора!
Чим, — питаю, — водою чи кров'ю?
Чи Волзі
потрібні
води Дніпра?
Чи калинова кров*

заспіва
під березовою корою?
Роздавлять тебе
мої діти
і друзі –
Посварити з Москвою
нас
не старайся.
Комунізму не буде
без Росії і Грузії,
Комунізму не буде
без Шевченка і Райніса.

Якщо під комунізмом розуміти всі багатства, і насамперед духовні, вироблені людством за свою історію, то ці рядки, безсумнівно, лишаються актуальними і сьогодні. Пишним яром української мови, української словесності і через століття погас перед нами Грінченків “Словарь української мови”.

1. Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька. – К., 1969; 2. Гончар О. Твори в шести томах. – К.: Дніпро, 1979 – Т. 6; 3. Єфремов С. Як повстав Грінченків словник // Словник української мови. – К.: Горно, 1928; 4. Киевская Старина. – 1906. – Кн. 5-6; 5. Пилинський М.М. Деякі уваги до реєстру “Словаря української мови” за редакцією Грінченка // Дослідження з мовознавства. – К., 1963; 6. Погрібний А. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К., 1988; 7. Рильський М. Ясна зброя. – К., 1971.

Марина НАВАЛЬНА,
Перяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет

ЖАРГОНІЗМИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Для мови українських засобів масової інформації початку ХХІ ст. характерним є живання жаргонної лексики, яку фахівці вважають одним із найдискусійніших явищ мовленнєвої культури. Складно знайти інший лінгвістичний феномен, з приводу якого так би протилежно розходилися думки дослідників щодо внутрішньомовного ракурсу співвіднесення жаргонної лексики з літературним стандартом, розмо-

вною мовою, територіальними діалектами, міським субетнолектом та ін. За всієї неоднозначності термінів жаргонології Л.Ставицька вважає, що ця система “зосереджується на вивченні жаргонних субкодів, групових та професійних, що формуються в малих соціальних групах, згодом інтегруються у ширші людські спільноти”, і врешті-решт, стають органічними в системі кожної розвиненої національної мови [7, с.55]. Складність у вивченні жаргонізмів зумовлена тим, що стерті демаркаційні межі між різними лексичними групами ненормативної лексики, що немає в українстиці великого тлумачного словника жаргонізмів, крім невеликих лексикографічних праць, де описані певні групи слів [4; 5; 8]. Крок уперед у вивченні жаргонізмів здійснили російські мовознавці [2; 3], але їхні дослідження не розв’язали всіх дискусійних питань жаргонології.

У пропонованій статті спробуємо проаналізувати використання найуживаніших жаргонізмів у мові української періодики початку ХХІ ст., у публікаціях різної тематики в газетах різних форм власності. Ця стаття, зрозуміла річ, не вичерпає комплексу тих проблем, які постають у вивченні жаргонної лексики, а кожен з аспектів, порушених у ній, заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

У зв’язку з активізацією в суспільстві операцій з грошми в мові українських друкованих засобів масової інформації часто використовують жаргонні одиниці позначення поняття “гроші”. Такі жаргонізми поділяємо на три групи: 1) ті, що означають родове поняття “гроші” (*бабки, бабло* – гроші); 2) ті, що називають якусь національну валюту (*бакси* – долари; *дерев’яні* – гроші в національній валюті; *зелені* – долари); 3) ті, що визначають певну суму грошей (*лимон* – мільйон; *штука, кусок* – тисяча). Напр.: “Нас розводять значно серйозніше, причому на значно більші *“бабки”*, а ми лише їх політичних опонентів ласмо” (“Сільські вісті”, 2.03.2006 р.); “Там, здається, чітко і ясно написано про *“бабло”* – гроші за політичну рекламу” (“Волинь”, 10.04.2005 р.); “Вам потрібні гроші: євро чи бакси?” (“Україна молода”, 13.06.2007 р.); “З появою євро романтичний дует *дерев’яних і долара* починає *фальшивити*” (“Високий замок”, 9.08.2007 р.); “А для кого у світі батьківщина, це коли багато *“зелених”*?” (“Україна молода”, 6.06.2007 р.); “Окрім вже згаданої *“хатинки”* вартістю майже у півтора *“лимона”*, фірма ще подарує новенький автомобіль...” (“Товариш”, 5-11.05.2006 р.); “Більше *штуки* чого? Баксів? Євро? Гривень? Песето?” (“Голос України”, 5.06.2007 р.); “Тільки дурно гроші витрачаєте... А кусок винні?” (“Дзеркало тижня”, 2.08.2006 р.).

Основною функцією таких жаргонних одиниць є здебільшого негативна, часом іронічна, фамільярна характеристика поведінки тих осіб, які мають справу з грошми, хто незаконними шляхами привласнює кошти, багатіє за чийсь рахунок або ж без потреби, не задумуючись, витрачає гроші, без вагань розлучається зі своїми надбаннями тощо.

До мови українських засобів масової інформації широко проникають і ті мовні одиниці, що мають статус загальнокримінального жаргону. Джерелом їхнього попов-

нення є не так тюремні заклади, як представники соціальних груп українського суспільства, які порушують закони. Така тенденція поповнення мови жаргонними одиницями триває вже протягом багатьох років. Про потужне розгортання жаргонного лексикону в побуті росіян писав Б.О.Ларін ще в 20-х роках минулого століття [1]. На сучасному етапі активізовано вживання кримінальних жаргонізмів в українській пресі, серед яких – *пахан* “ватажок злочинного угруповання”; *авторитет* “лідер об’єднання, групи, що має кримінальний характер”. Пор.: “Щоразу, слухаючи чергову “відвертість” керівників держави, чимало яких чомусь часто послуговуються мовою тих самих “паханів”, постає питання: а чи за свою справу вони взялися?” (“Голос України”, 12.07.2005 р.); “Авторитетів” теж замовляють. ...вбивство джанкойського “авторитета” Леоніда Гридасова...” (“Народна армія”, 30.08.2005 р.).

Журналісти постійно виносять на шпальти газет жаргонізми, які використовують не тільки представники злочинських чи кримінальних середовищ, але й працівники правоохоронних органів. Такі лексеми є експресивними, здебільшого лаконічними, мають нейтральні відповідники і побутують в усному мовленні. Пор.: *бомбонутти* – “пограбування”; *висяк* – “нерозкриті кримінальні справи”; *домушник* – “той, хто грабує житло людей”; *гастролі* – “вийзд громадян на грабїж, розбїй топо; переважно в їдїшї мїсця”; *мотити* – “вїдбувати термін покарання за ґратами”; *прослушка* – “пристрїй для таємного запису окремих розмов у певних мїсцях”; *травичка* – “наркотичний засїб рослинного походження”; *фенї* – “сутнїсть справи”. Напр.: “Рїк тому “бомбонутли” наше житло” (“Голос України”, 14.09.2005 р.); “У спадок нинїшньому мїлицейському керївництву Криму залишилося 733 “висяки” – нерозкритї з 1991 року вбивства...” (“Народна армія”, 30.08.2005 р.); “Домушникїв так ї не знайшли. За “почерком” гадають, що це наркомани” (“Голос України”, 14.09.2005 р.); “Грабїжники вирїшили вїїхати “на гастролі” в сусїдне мїстечко” (“Газета по-українськи”, 18.04.2006 р.); “Поки справжня Перїс “мотає” термін, її воскова фігура в Музеї мадам Тюссо в Нью-Йорку змїнила гардероб” (“Високий замок”, 6.06.2007 р.); “Травичку” хлопцї з собою не братимуть” (“Україна молода”, 6.05.2006 р.); “...Луценко не один, хто скаржиться на “прослушку” Турчиновї...” (“Народне слово”, 10.03.2006 р.); “Не знаєш фенї, то ї мовчи! – роздратовано обриває екслідчий натякання студента” (“Молодь України”, 23-29.03.2006 р.).

Деякі жаргонні одиницї використовують тільки в публікацїях на професїйнї темї. Зокрема, лексему *начинка* “вибухова речовина в серединї чоґось” уживають саперї, а слово *пальова* “надбавка до заробїтної плати за роботу в бойових, екстремальних та їнших умовах” – тї, хто отримує таку зарплату. Напр.: “...саперї вирїшили оперативнo знешкодити портфель з “начинкою”” (“Голос України”, 26.07.2005 р.); “А з останнїми змїнами до бюджету Мїнфїн скасував 80% “пальнової” надбавки учасникам подїї...” (“Народна”, 26.11.2005 р.).

Деякі жаргонні номїнацїї їз середовища окремо взятої соцїальної чи професїйної групи зґодом стають зрозумїлими для баґаьох споживачїв інформацїї, але не завжди

ці номінації можна вважати загальноновживаними. Досить широку сферу використання мають такі жаргонізми, як *грачувати* – “незаконно таксувати”; *липа* – “про що-небудь фальшиве, підроблене”. Напр.: “Про хлопця відомо, що, будучи молодим, він працював водієм в інституті Ліхтера і при цьому *грачував* на службовій “Волзі” (“Дзеркало тижня”, 29.04.2006 р.); “Особливо буйно процвіла дисертаційна *липа* у запорізькому “медуні” в останні роки...” (“Дзеркало тижня”, 29.04.2006 р.).

Окрему групу становлять жаргонізми, які використовують різні соціальні групи, пов’язані з шахрайською, брехливою поведінкою, з процесами, що є вигідними для одних і не вигідними для інших. До цієї групи належать слова *кидала* “той, хто чинить шахрайство”; *косити* “удавати хворого чи неосудного, переважно, щоб уникнути призову до армії чи карної відповідальності за скоєний злочин”; *махнути* “вигідно обміняти, нерідко нечесним шляхом”. Напр.: “Знайомого студента однокурсники називають університетським *кидалою*” (“Україна молода”, 19.04.2006 р.); “Замість *косити*” – нинішні призовники рвуться до війська за власним бажанням...” (“Голос України”, 16.09.2005 р.); “*Махнули*” “Сільгосптехніку” на ...ивейну машинку” (“Голос України”, 16.09.2005 р.).

Активно вживані в сучасній українській періодиці жаргонні одиниці, створені в пострадянський період. Це – *совок* “радянська людина, духовно скалічена тоталітарною системою”; *гебе* – “комітет державної безпеки” та ін. Напр.: “А то в нас ще свідомість *совка*” – працюємо ми добре, медицина в нас гарна, а про персонал ми не думаємо...” (“Народна”, 26.11.2005 р.); “Ігор Галагін дослідив унікальні документи спецслужб про те, як *гебе* СРСР та комуністичної Польщі нищили підпілля...” (“Україна молода”, 16.06.2006 р.).

Мовна практика молоді вносить до жаргонології нові експресивні одиниці. Одні з них уже відомі споживачам інформації, зокрема: *кльовий* “гарний, професійний, який вирізняється серед інших”; *комп* “комп’ютер”; *понти* “предмети, явища, поведінка тощо, які вирізняються із загалу прийнятих правил, норм і т.ін.”; *файдопунтий* “такий, що виходить за межі звичного”, інші з’являються в молодіжному середовищі під впливом соціальних чинників. Таким є жаргонізм *розподільник*, який створили студенти-медики тоді, коли міністр охорони здоров’я виступив з ініціативою розподіляти на роботу вилусників вищих медичних закладів у сільську місцевість. Пор.: “У Білорусі мільйон *кльових* колективів” (“Україна молода”, 6.05.2006 р.); “Витворювати прозовий світ, клацаючи кістляшками *контра*...” (“Україна молода”, 6.06.2006 р.); “Гаррі Поттер... не любить зайвих *понтів*” (“Україна молода”, 7.06.2007 р.); “У Світлани Поваляєвої та *файдопунта* субстанція, хоч-не-хоч, а таки вирулює...” (“Україна молода”, 13.04.2006 р.); “Медики пойдуть на село (заголовок статті). Теоретично *розподільників* має захопити такий факт: лікар, який відпрацював у провінції, має переваги при вступі на клінічну ординатуру...” (“Газета по-українськи”, 18.04.2006 р.).

Нерідко молодіжні жаргонізми розширюють сферу свого вживання. Ними називають поняття поза межами молодіжного середовища. Такими є лексеми *прикол* "жарт, розіграш, дотепний вислів", *чувак* "молодий чоловік", які останнім часом використовують у публікаціях на суспільно-політичну тематику. Напр.: "*Найбільший прикол у тому, що ТРК "Україна" донедавна вважали надблизькою до пана Януковича, його надійним стовпом*" ("Україна молода", 15.04.2006 р.); "*Зірки в агітаційно-пісенному передвиборчому турне по країні проводимуть під гаслом "Голосуйте за цього чувака!"*" ("Київський регіон", 28.12.2005–3.01.2006 р.).

Розширило значення та сферу свого використання і жаргонне слово *поляна*. Якщо спочатку воно означало "виставляти могорич на природі, переважно на поляні в лісі тощо", то нині має значно ширше значення – "виставляти могорич за якусь послугу", тобто вже без конкретизації, де саме: на природі, у ресторані тощо. Напр.: "*Після прильоту до Москви депутат наклав одну "поляну", до Києва – іншу*" ("Галета по-українськи", 20.04.2006 р.).

Дослідники жаргонізмів виділяють так звані ключові слова [6, с.120], які означають вища, поняття, що перебувають у фокусі соціальної уваги і нерідкого згадування в засобах масової інформації. Окрему групу ключових слів становлять ті, що є кальками з російської мови або лексемами, оформленими відповідно до російської орфоєпії. Це – *беспредел* "свавілья, всюдозволність", *беспредельщик* "той, хто чинить свавілья" [8, с.44]; *крутий* "надзвичайний, крайній у вияві своїх якостей, поглядів і т.ін."; *розборка, розбірка* "ігнорування стосунків, розв'язання конфліктів у кримінальному середовищі" [8, с.228]. Крім жаргонізму *крутий*, в українській періодиці останнім часом уживають і *крутелик*, яким іронічно називають того, хто досягнув чогось за рахунок інших, не маючи на те здібностей, чи успішного бізнесмена, який відзначається зухвалою поведінкою [8, с.152]. Напр.: "*Передвиборчий "беспредел" розпочався. Голову партії не впустили до міської виборчої комісії*" ("Наша Київщина", 9.02.2006 р.); "*Єдина їхня провина: вони відмовилися ділитися своїми статками з "беспредельщиками" в погонах*" ("Без цензури", 16.22.02.2006 р.); "*Перед деякими "крутими" готелями Хургади є свої невеличкі рифи*" ("Високий замок", 4.2005 р.); "*Крутеликів" на солідних іномарках не видно: знають про операцію ДАІ*" ("Молода Галичина", 1.08.2002 р.); "*...я [Литвин] не прихильник того, щоб в політичні "розбірки" втягувати дітей*" ("Народна", 28.10.2005 р.); "*Так, криміналітет справді мав у Криму політичне прикриття, багато бандитів були депутатами. Але це не врятувало їх від "розборок"*" ("Народна", 14.10.2005 р.).

Буквальним перекладом російського жаргонізму *крыша* є українська жаргонна одиниця *дах*, яку вживають зі значенням "прикриття від рекету, мафії; зв'язки у влади та правоохоронних структурах" [8, с.95]. Напр.: "*...є надійний "дах" підприємства в особі народного депутата...*" ("Наша Київщина", 24.02.2006 р.).

Значення "даремно отримувати щось" має ключове слово *шара* "шанс, можливість" [8, с.297], яке вживають різні соціальні групи людей. Напр.: "*Чому на шару*

отримали приміщення.” (“Народна трибуна”, 29.04.2006 р.); “Етуди передвиборчої шари” (анотований стаття) (“Молодь України”, 30.03.2006 р.).

Досить популярними жаргонними лексемами в мові сучасних українських мас-медиа виступають *братва, братки* “товариші, приятелі; спільники одного злочину”[8, с.56]. Напр.: “У Кермі з 50 депутатів міськради деякі були... *“братками”*” (“Народна”, 14.10.2005 р.).

Отже, для мови української преси початку ХХІ ст. характерна тенденція до дедалі ширшого використання жаргонізмів. Їх уживають для посилення експресивно-емоційного забарвлення інформації, для надання газетним текстам негативного оцінного характеру. Найширше журналісти послуговуються кримінальним та молодіжним жаргоном. Ключові слова цих жаргонних підсистем є здебільшого кальками відповідних російських ключових слів або лексемами, оформленими відповідно до російської орфоєнії.

1. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города // Русская речь. – Л., 1928. – Ч.III. – С.61–74; 2. Митрофанов Е.В., Никитина Т.Г. Молодежный сленг: Опыт словаря. – М., 1994; 3. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона. – СПб.: Норинт, 2000; 4. Перший словник українського молодіжного сленгу / Укл. Світлана Пиркало. – К., 1998; 5. Словник жаргону злочинців / Упорядн., передмова О.І.Поповченка. – К., 1996; 6. Соболева И.А. Сниженные (внелитературные) языковые средства в современном публицистическом дискурсе: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Луганский гос.пед. ун-т имени Т.Шевченко. – Луганск. – 2001; 7. Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: Соціолінгвістичний аспект // Українська мова. – 2001. – №1. – С.55–68; 8. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.

Надія НЕРОВНЯ,
Інститут української мови НАН України

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ І ФРАЗЕОГРАФІЇ ТА ЇХ СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ

Фразеологія як стійкі колоритні вислови з давніх-давен функціонує в різних мовах. Стійкі висловлювання українців зафіксовані вже в писемних джерелах далекого минулого. Це фразеологізми, прислів'я і приказки, примовки, приповідки, крилаті слова (вирази), інші сполучення слів.

Як вважають лінгвісти, прислів'я – широковживане судження у вигляді речення, котре має повчальний зміст, передаючи якусь життєву закономірність, правило пощо; а приказка – здебільшого лаконічне висловлення стосовно кого-, чого-небудь, без будь-яких закономірностей, правил, повчань. “Приказка – головним чином засіб показу, прислів'я – засіб доказу, обґрунтування”, – зазначала дослідниця фразеології української мови Л. Г. Скрипник [5, с. 32].

Прімовка (або примівка) – короткий жартівливий, переважно римований вислів, що вставляється в розмову відповідно до ситуації або в якийсь текст [7, с. 678]. Приповідка (в діалектах – приповідка, пріповідь) – жартівливий вислів, переважно у шпорованій формі [7, с. 714]. Примовками і приповідками також називають приказки.

Крилаті вирази (слова) – це влучні висловлювання видатних людей, здебільшого письменників, філософів, політичних діячів. На відміну від прислів'їв і приказок та інших типів фразеологічних одиниць, що давно стали безіменними витворами, крилаті вислови зберігають більш чи менш прозора зв'язок із першоджерелом виникнення (літературним чи конкретно-історичним), носять “печатку авторства” [5, с. 44]. До речі, виявляється, термін “крилаті слова” вживав у своїх творах ще Гомер.

Але найголовнішим є те, що до фразеології входять власне фразеологізми – специфічні мовні конструкції, в яких слова втратили свої значення і спільно набули нове значення, співвідносне зі словом, тобто семантично (до певної міри) і функціонально фразеологізми є такими, як і слова. Ні прислів'я, ні приказки та примовки і всі інші стійкі сполучення не співвідносяться зі словами, тому що в їх складі слова не втрачають своїх значень (прямих, рідше переносних) і спільно не утворюють одного нового значення, як це має місце у фразеологізмах.

Порівнюючи прислів'я і фразеологізми, щоб нерідко й нині не розрізняють, намагаючи всі стійкі сполучення слів фразеологізмами, Л. Г. Скрипник понад три десятиліття тому писала: “Прислів'я – обов'язково граматично й інтонаційно оформлене судження і як таке співвідноситься не з словом, в основі якого лежить певне поняття, а з реченням” [5, с. 25]. Варто наголосити, що в прислів'ях і приказках слова вжиті у своїх значеннях, а якщо частина прислів'я чи приказки є фразеологізмом, вона має таке значення, як одне слово. Наприклад: подивився мов кислицю з'їв – подивився незадоволено (або неприязно, скривившись і т. ін.).

Співвідносність фразеологізмів зі словом (коли в мові немає такого слова, – все одно належність ФО до якоїсь частини мови, відповідаючи, як і слова, на запитання) – це особливість, котра відрізняє їх від згадуваних і подібних утворень. А те, що відрізняє конкретне щось від інших, немовби зливається з ним, – про цю закономірність стосовно мови так писав Ф. де Соссюр: “У мові, як у будь-якій семіологічній системі, те, чим знак відрізняється, і є всім тим, що його створює” [10, с. 199–200].

Фразеологізми не просто є висловленнями, сполученнями слів, а як назви по- нять поряд зі словами входять до словникового складу мови та словникового фонду

мовців, є семантичними мовними одиницями. Отож, фразеологізми належать до фразеології, але тільки вони, як і слова, є одиницями мови, чим різняться від усіх словосполучень і речень, що складають фразеологію.

Слово “фразеологія” у словнику В. І. Даля вміщене у статті “фраза” і має тако тлумачення: особливість мовленнєвих зворотів мови та вчення про це [2, с. 538]. (Як видається, мало б бути: особливі мовленнєві звороти мови, а не їх особливість...). Похідних слів від лексеми “фразеологія” тут ще нема. У словнику С. І. Ожегова слово “фразеологія” подано з двома значеннями: 1) сукупність стійких зворотів мовлення й висловів, властивих даній мові; 2) красиві, пишномовні фрази, що прикривають бідність або брехливість змісту (*книжн., несхв.*); наведено і прикметник “фразеологічний” [3, с. 843]. Згодом у словниках іншомовних слів та загальномовних з’являється й термін “фразеологізм”, хоч функціонували фразеологізми в мові завжди, утворюючись здебільшого з образних висловів, підхоплених мовцями й широко вживаних, стаючи одиницями мови.

Як свідчать сучасні словники, зокрема “Словник української мови”, т. X, слово “фразеологія” має три основні значення: 1) сукупність зворотів і висловів (словосполучень, речень), фразеологізмів, властивих тій чи іншій мові; 2) розділ мовознавства, що вивчає усталені звороти мови, фразеологізми; 3) те саме, що фраза 3, тобто пишномовний нещирий вислів, позбавлений внутрішнього змісту, або такий, що прикриває брехливість твердження, непорядність учинку тощо [8, с. 638-639]. До першого значення є ще відтінок значення: сукупність прийомів словесного вираження, властивих певному періодові якоїсь мови, якійсь особі й т. ін. [8, с. 638].

Збирачі фольклору й подвижники, які створювали справданна фольклористичні та словникарські праці, звертали увагу на ці особливі сполучення слів і годі, коли вони не мали ще назви, їхні значення були зрозумілі, фразеологізми використовувались у мовленні, траплялося, дещо змінювались їх функціональні форми відповідно до словесного оточення, що сприяло виникненню фразеологічних варіантів.

Уже в перших лексикографічних працях є фразеологічні вкраплення на позначення тих чи інших понять. Початком української лексикографії має вважатися, – як писав Б. Д. Грінченко, – видана в 1596 р. книжка Лаврентія Зизанія Тустановського “Наука для читання й розуміння письма словенського...”, в якій був уміщений “Лексис. Сірчч реченія... словенські”, перекладені українською мовою [6, с. IX]. (Слід зазначити, що написання багатьох слів у таких виданнях і їх звучання дещо, звичайно, відрізнялися від нинішнього). Значно повнішою була книжка “Лексикон словенороський” Памви Беринди (1627 р.). У ній вміщені поряд із лексичними одиницями і фразеологізми. Напр.: впала тая мисль, збираюся з розумом, зводжу в позор, з гарячки, (зостались) як бубон, ні сєє ні тєє, одним присідом, оскомини набиваю, тяжкість на серці й т. ін. Створюючи “Лексикон...”, Памва Беринда, як зазначали дослідники, брав до уваги і словарик Лаврентія Зизанія, а також матеріали Максима Святогорця, Мануїла Ритора та ін. [6, с. X].

Важливим словником, створеним також у XVII ст., є “Синоніма словенороська” невідомого автора. У ній українські слова і сполучення слів пояснені, як зазначено, слов’янськими, церковними. Серед слів такі, напр., фразеологізми: без жарту, без розсудку, без ума, бистрого ока, в добрий час, високий розум, високої мислі, во істигу, доброє здоровіє, до шкоди (приводжу), жодною мірою, з мертвих встане, ласку показую, міри не маючий, оскомини набиваю тощо.

У праці Климентія Зіновієва “Вірші. Приповісті посполиті” подано фразеологіями, які нині широко використовуються в мові. Напр.: аж волоси в’януть, без ножа ріже, без числа (людей), виварив (з нього) воду, (все теє буде) в ладу як у меду, в ложці води (хотів) утопити, закрутив веремію, залив за шкуру сала, з гряззю змішав, низом дивиться, з рук падає (все), ні в тин ні в ворота, обоє рябоє, огнем та мечем, пороху не дасть упасти, пошився у дурні, приший кобилі хвіст, (у п’яного) і кози в юлоті, у сірого очей позичив, ускочив у гречку й т. ін. Варто звернути увагу на те, що фразеологізми, зокрема змінювані дієслівні, наведено тут (і в попередніх працях) не у вихідній формі, а так, як їх здебільшого використовували в реченнях.

У додатку “Короткий малоросійський словар” до “Граматики...” О. Павловського (1818 р.), в якому вміщені пояснення, як перелічено, деяких фраз, прислів’їв, приказок, фразеологізми (ймовірно, ці вислови тут названі фразами) подано з тлумаченнями російською мовою, точніше – з російськомовними відповідниками. Напр., такі одиниці: баглаї бити, байдики бити, драда, дропака дати тощо. Тут уже спостерігається вживання вихідної форми (з інфінітивом) тих дієслівних фразеологізмів, які змінюються за особами. Наведено й деякі синонімічні ряди. Високо оцінював словник О. Павловського відомий лексикограф П. Й. Горєцький, він назвав його першою важливою спробою “збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови” [1, с. 46].

У “Словарі...”, укладеному в 30–40-х роках XIX ст. П. Білецьким-Носенком, фразеологізми подано у статтях із рєстровим словом, яке виступає компонентом ФО. У книзі М. Закревського “Старосвітський бандуриста” (1860 р.) вміщено, як зазначалося в заголовку окремої частини, малоросійські прислів’я, приказки, приповідки, загадки. Серед них є і фразеологізми, напр.: бісика пускати, дуба дати, зашморгом дивиться, на ладан дише і т. ін. У “Словарі малоросійських ідіомів” М. Закревського (1861 р.) є вже намагання не лише подавати тлумачення фразеологізмів, зокрема ідіом, у вигляді співвідносних слів, а й у дужках вставляти деякі пояснення, що уточнюють тлумачення, та наводити приклади-ілюстрації у вигляді речень із фразеологізмами в них. Прислів’я і приказки тут використовуються як ілюстративний матеріал.

Вихід книги “Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис” (1864 р.) був знаковою подією в історії української фразеології і фразеографії. У книзі крім приказок і прислів’їв вміщено фразеологізми й інші стійкі утворення, записувані упродовж тривалого часу О. Марковичем та іншими збирачами народних висловів, а також ті, що були зафік-

совані у творах Т. Шевченка і Г. Квітки-Основ'яненка й попередніх різних публікаціях. Матеріал книги відповідно упорядкований і пронумерований. Широко представлені в книзі варіанти висловлень.

У XVII–XIX ст. на Україні було видано багато різних словників і словнички (тоді їх називали словарями й словариками, крім яких були і словниці). У всіх цих працях разом із лексичними матеріалами подавали і фразеологію української мови. Слід зазначити, що в послідовному наведенні її у словниках спостерігається поступ, який характеризує розвиток словникарської справи в ті далекі часи.

На жаль, фразеологія як сукупність різного характеру висловів тоді ще не була вивчена й розроблена, авторам словників було важко розібратися в ній, відокремити один тип сполучень слів від інших, дібрати до фразеологізмів потрібні лексичні відповідники тощо, тому у словниках уміщували здебільшого невелику кількість ФО.

Роблячи огляд української лексикографії кінця XIX ст. – початку XX ст. і звертаючи увагу на подання в ній фразеології, Б. Грінченко так писав стосовно того чи іншого словника, напр.: фразеологія бідна, прикладів нема [6, с. XVIII] (про “Малоросійсько-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського, 1886 р.); відсутність у багатьох місцях перекладу російської фразеології [6, с. XIX] (про “Словар російсько-український” М. Уманця й А. Спілки, 1898 р.); російська фразеологія і малоросійськими поясненнями далека від бажаної повноти [6, с. XX] (“Російськомалоросійський словар” Є. Тимченка, 1897–1899 р.); без будь-яких прикладів і фразеології [6, с. XX] (про українську частину у складі “Російсько-німецького словаря” О. Поповича, 1904 р.).

На кінець XIX ст. була підготовлена І. Я. Франком вагома праця про народні приповідки. Звичайно, й тут не обійшлося без фразеологізмів. Та й приповідки – також фразеологія. Л. Г. Скрипник писала, що першим тлумачним фразеологічним словником української мови з повним правом можна вважати збірку народної фразеології “Галицько-руські народні приповідки” І. Франка [5, с. 239], видану на початку XX ст.

Чотиритомний “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка – це вже перший великий, багатотомний словник, у якому вміщено українську лексику і фразеологію. Б. Грінченко в передмові словника писав: “Нами ж було взято на себе роботу над словарем живої народної і літературної (починаючи з Котляревського) мови” [6, с. XXIII]. Щодо фразеології редактованої ним праці Борис Дмитрович зазначав: не вистачає потрібного матеріалу, цим і пояснюється те, що, незважаючи на всі наші старання про якомога повну українську фразеологію, багато лишилося не внесеним до словаря [6, с. XXXII]. Фразеологізми у словнику подано у вихідних формах, з наголосами на словах-компонентах, зверталась увага на порядок їх розташування. До фразеологізмів наведено російськомовні слова-відповідники або сполучення слів як тлумачення чи відповідні фразеологічні одиниці російської мови. Розміщені фразеологізми у словнику поряд з іншими висловами, прислів'ями й т. ін.

Словник за редакцією Б. Грінченка був передусім потрібним взірцем, відправною точкою для укладачів, які пізніше створювали словники з уміщенням у них фразеологічного матеріалу, зокрема перекладні й 11-томний тлумачний “Словник української мови”, на що й сподівався визначний український лексикограф, коли писав: “Ми вважаємо свою працю першою сходинкою на шляху створення наукового українського словаря і, розуміючи чималі його недоліки, все ж наважусь виусунити його у світ, щоб дати точку опори подальшій роботі у тому ж напрямі. Київ. 11 листопада 1904 р. Б. Грінченко” [6, с. XXXIII].

Значною подією в розвитку української лексикографії (а також фразеографії) було видання академічного 6-томного “Українсько-російського словника” (1953–1963 р.), який поглиблював і продовжував працю за редакцією Б. Грінченка. У ньому й однотомному УРСі фразеологізми розміщували у словникових статтях на реєстрове слово, що входило як компонент до складу фразеологізму. “Ідіоми та фразеологізми, не пов’язані з конкретним значенням даного слова, подаються за ромбом (◊)”, – починалося в передмові словника [11, с. 6]. На жаль, недостатньо опрацьована на той час українська (і в інших мовах) фразеологія не могла задовольнити укладачів словника в найважливішому для них питанні – відокремленні фразеологізмів від решти фразеологічного та іншого матеріалу. Тому трапляється, що з ромбом подано нефразеологізми або фразеологізми разом з іншими сполученнями слів і т. ін. І все ж словник цінний насамперед тим, що вмістив не лише максимум зібраної на той час у картотеці лексики, а й значну кількість фразеологізмів української мови.

Використано українську фразеологію і в академічному 3-томному “Російсько-українському словнику” (1968 р.). У передмові словника зазначено: фразеологічні обороти та ілюстративні словосполучення розташовані за відгінками значень російського слова... [4, с. XVIII]. Фразеологізми російської мови (а разом з ними й українські відповідники) наведено в словнику серед ілюстративних словосполучень.

Вийшли друком перекладні фразеологічні праці – іномовно-українські й українсько-іномовні. І. Вирган і М. Пилинська створили “Російсько-український фразеологічний словник” (друкувався в ж. “Прапор” з 1958 р.). Вважаючи за потрібне допомогти перекладачам, школі, іншим користувачам словника, укладачі внесли до нього не лише фразеологізми, а й окремі слова, сполучувальні можливості яких в українській мові та їхніх відповідників у російській мові не збігаються. Є тут і деякі прислів’я та приказки з адекватними українськими висловами.

Світ побачив “Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник” І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (1971 р.), в якому разом із широковживаними фразеологізмами є також прислів’я, приказки, крилаті вирази.

Було видано “Англо-український фразеологічний словник” (1969 р.), укладач К. Т. Баранцев, “Фразеологічний словник німецької мови” (1964 р.) з поданням у ньому відповідних за значенням українських фразеологізмів, інші словники.

Нарешті з'явився тлумачний “Фразеологічний словник” (1966 р.), у якому вміщені українські фразеологізми, що в основному функціонально співвідносяться зі словом. Укладач Н. О. Батюк. Співвідносні з фразеологізмом слова подано в тлумаченнях або як тлумачення. Словникові статті розташовані з урахуванням алфавітного порядку перших слів фразеологічних одиниць. На підтвердження значень фразеологізмів наведено приклади-ілюстрації, переважно з художньої літератури.

Під час укладання академічного “Словника української мови” тлумачного типу, який вийшов у світ в 1970–1980 р., лексикографами було переглянуто всі картки, що були на той час у лексичній картотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України, тобто близько 6 млн. карток із текстами, котрі містять лексичний та фразеологічний матеріал. Місце різних сполучень слів у статтях словника – після тлумачення реєстрового слова та прикладів-ілюстрацій. Спочатку наведено стійкі словосполучення, що не є фразеологізмами, за ними – термінологічні вирази, у кінці – фразеологізми за ромбом (все подано з абзаців, набрано н/ж шрифтом, з наголосами). Прислів'я і приказки, а також примовки тощо використовувалися в СУМі як приклади-ілюстрації на підтвердження значень реєстрових слів. Окремими недоліками можна вважати те, що деякі сполучення слів, подані як фразеологізми, насправді є не фразеологізмами, а авторськими образними висловами, інші не позначають назв понять, а є судженнями, грапляються фразеологізми з неточним визначенням меж одиниць (у їх складі є зайві слова), з неправильним називанням вихідної форми тощо. І все ж у словнику представлено великі фразеологічні скарби української мови.

Розвиток фразеології різних мов як учення про фразеологізми й інші стійкі сполучення слів, виділення фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну, вивчення фразеологічних запасів у словниковому складі мов сприяли утвердженню нових підходів стосовно досліджень і фіксування цього унікального в кожній мові матеріалу. Було зрозуміло, що такі мовно-мовленнєві утворення, які складають фразеологію, синтезувати вже не можна. На матеріалі багатьох мов, зокрема української, російської, білоруської та ін., видають окремо збірники народних прислів'їв і приказок, крилатих виразів, фразеологічні словники.

У 1968 р. Г. М. Удовиченко видав “Словник українських ідіом”, а в 1984 р. – “Фразеологічний словник української мови” в 2 т. Вихід кожної фразеографічної праці був новим кроком уперед у зібранні фразеологічного матеріалу, його інтерпретації, ілюструванні й т. ін. Значною подією в українській фразеографії став вихід у світ “Словника фразеологічних синонімів” (1988 р.), який уклали М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський.

До видання академічного “Фразеологічного словника української мови” було підготовлено спеціальну фразеологічну картотеку, адже значення фразеологізмів, як і слів, можна визначити лише в контекстах, у сполученні з іншими словами речень. “Фразеологічний словник української мови” у 2-х книгах вийшов у світ в 1993 р., друге видання – в 1999 р. Цей словник, що вмістив не лише фразеологізми, назавжди залишиться

исрию великою фразеографічною працею в українській лінгвістиці, у статтях якої зафіксовано численні варіанти фразеологізмів, деривати, фразеологічні синоніми (слід зазначити, що словникові матеріали були укладені ще до виходу згадуваного “Словника фразеологічних синонімів”). У “Словнику фразеологізмів української мови” (2003 р.), котрий планувався як дещо скорочений варіант попередньої праці, деяких фразеологізмів не виявилось; трапляються окремі недогляди, що потребують усунення.

Словники майбутнього – це вже інші словники. Вони мають надавати більше інформації і займати значно менший аркушат у паперовому виконанні та невеликий обсяг – у комп’ютерному, для одержання інформації людина має затратити мінімум часу, тому що інформація – це не дія, а лише підготовка чи пошгох до дії.

Щоб українці могли вправно користувалися своєю мовою, їм необхідно мати відповідні довідники, словники, іншу літературу.

Фразеологічний словник як сукупність фразеологізмів української мови – того унікального, неповторного, особливого, притаманного лише нашій мові, – потрібен усюмо народів України і передусім школі. Слід виробити нові, ефективні підходи щодо створення на нових засадах таких важливих праць.

Має бути застосована чітка методика відокремлення фразеологізмів від нефразеологізованих сполучень слів. Слід подавати фразеологізми у словниках відповідно до універсалій і стандартів, це стосується як кількості фразеологічного матеріалу в мові, так і оформлення всіх складових частин словникових статей.

Паралельно з подальшим вивченням фразеологізмів, цих особливих семантичних одиниць мови, мають проводитися лінгвістичні дослідження всіх інших типів сполучень слів, які належать до фразеології.

Є сподівання, що незабаром не тільки будуть нові фразеографічні праці, але й слова “фразеографія”, “фразеограф” і т. ін. нарешті з’являться в загальномовних словниках.

1. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963;
2. *Даль В. И.* Толковий словарь живого руського языка. Т. IV. – М., 1955;
3. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. – М., 1961;
4. Русско-украинский словарь. Т. I. – К., Наук. думка, 1968;
5. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К., Наук. думка, 1973;
6. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. Т. I. – К., 1907;
7. Словник української мови. Т. VII. – К., Наук. думка, 1970;
8. Словник української мови. Т. X. – К., Наук. думка, 1979;
9. Словник фразеологізмів української мови. – К., Наук. думка, 2003;
10. Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики. – М.: МГУ, 1973;
11. Українсько-російський словник. – К., Наук. думка, 1975;
12. Фразеологічний словник української мови. – К., Наук. думка, 1993.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СИНОНІМІЇ

Проблема синонімії, як універсального мовного явища, існує у філологічній науці з моменту її зародження і продовжує зберігати свою гостроту до нашого часу. Синоніміці мови, і передусім лексичній, присвячена велика кількість робіт Ю. Апресяна, О. Ахманової, В. Ващенко, А. Євгенєвої, В. Звєгінцева, Ж. Соколовської, О. Тараненка, Г. Уфїмцевої, Д. Шмельова та ін., опубліковано бібліографію з синоніміки. У низці публікацій з синоніміки мови міститься огляд літератури, але все-таки багато суттєвих її сторін досі залишаються недостатньо розробленими.

Вивчення синонімів, як відомо, своїм корінням відходить у глибоку давнину. Лексична синоніміка вивчалася і обговорювалася у філософському та філологічному аспектах ще в Античній Греції та Римі. Питання синоніміки висвітлювалися багатьма мовознавцями (Д. Аврух, К. Архангельська, Є. Береговська, Є. Гавриленко, Г. Коротких, І. Корольова, Н. Коломієць, І. Лисенко, О. Ніколаєва, Н. Неровня, В. Ракітіна, Ц. Сакарулі, Л. Суворова, Є. Чинок та ін.). Різноманітні думки про функцію синонімів, їх значення, відношення до позначуваних предметів, про їх утворення, роль у мові та інше, в значній мірі відображають складну природу самої синонімії. Лексичні синоніми є однією з найбільш вивчених семантичних категорій, проте знов і знов дослідники повертаються до проблеми лексичної синонімії з метою розглянути під новим кутом зору, вводячи поняття лексичних синонімів у ширші рамки загальної теорії синонімічних засобів мови [1, 216].

На необхідність вивчення синоніміки літературної мови неодноразово вказував академік В.В.Виноградов. Він вважав, що саме вивчення лексичної синоніміки є центральним питанням стилістики та семантики. Адже, не розібравшись у синонімічних рядах слів і висловів, не можна зрозуміти й засвоїти лексичну систему мови. Максим Рильський у передмові „Матеріалів до синонімічного словника української мови Андрія Багмета” сказав, що вміння поставити саме те слово і саме на тому місці – невід’ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра [11, с. 217].

Отже, мовна майстерність письменника великою мірою визначається вмінням відібрати з багатства синонімів загальнонародної мови найточніші слова, які б найкраще виразили саме те, що хочеш сказати. Слово в художній літературі – основний матеріал, що оформляє почуття, враження і думки. За допомогою слів письменник створює характери, образи героїв, відтінює настрої, змальовує природу. Від того, наскільки автор володіє словом, залежить ступінь художності творів, їх яскравість.

Грунтовними є дослідження лексичної синоніміки у творах О. Гончара, О. Довженка, М. Коцюбинського, М. Рильського, Уласа Самчука, М. Стельмаха, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка, Ю. Яновського та інших.

Вибір конкретного засобу, зокрема синонімії, визначає функціонально-стильове призначення твору та індивідуальні авторські мовні уподобання. Синоніми виявляють себе по-різному в літературній мові, в окремих її стилях і в народних говорах. Чимало праць присвячено дослідженню особливостей прояву лексичної синонімії у творах різних письменників (праці А. Бевзенка, Г. Буткової, В. Ільїна, М. Фаценко, М. Давиденка, В. Паламарчука, Л. Полюги, А. Порожнюк та ін.). Особливості ідіології письменників були в центрі уваги вчених, але специфіка функціонування в авторському тексті лексичних синонімів все ще недостатньо вивчена, а отже лексична синонімія залишається відкритою проблемою мови. Вивчення природи синонімії, закономірностей її прояву в художньому творі, ролі у відображенні об'єктивної дійсності та лінгвістичного осмислення стилю письменника є актуальним аспектом сучасних лінгвістичних досліджень.

Сучасний рівень вивчення мови художніх творів націлює дослідника на вищий і всебічний аналіз мовних засобів, вияв складників індивідуальної своєрідності творчості письменника. У зв'язку з посиленою увагою до стилістики твору, до лінгвістичних проблем тексту дослідження лексичної синоніміки художнього твору набуває ще більшої актуальності. Текстуальне дослідження синоніміки в творах окремого письменника спирається на загальні теоретичні засади лексикології, якими визначаються закономірності розвитку лексичного складу мови, зміни в семантиці слів, їх інваріантний і лексико-семантичний варіантний вияви.

Для текстуального аналізу лексичної синоніміки важливим є обґрунтоване трактування природи синонімічних відношень у контексті інших лексичних явищ, визначення статусу синонімів у мові та їх функцій у мовленні. Це об'єктивно сприяє повнішому збагаченню всієї багатоманітності синонімічних засобів мови, окресленню критеріїв добору їх з конкретного художнього тексту, опрацюванню найбільш раціональної лексико-стилістичної класифікації синонімів, виявленню функцій в образній системі тексту. Однією з важливих проблем синхронного аналізу лексичного складу мови є дослідження його як системи синонімічних рядів, яке передбачає аналіз їх структури, вимагає попереднього визначення елементів синонімічного ряду або з'ясування того, що являють собою синонімічні одиниці. Їм потребує також формулювання правил зарахування одиниці до того чи іншого синонімічного ряду, встановлення кількості та порядку їх розташування стосовно домінуючої одиниці ряду.

Синонімічні відношення в лексиці, як і в будь-якій іншій сфері, у значній мірі підлягають від тих основних принципів і закономірностей, які характеризують систему мовної мови. Тому лексична синоніміка будь-якої мови має свої особливості, свої ха-

рактерні риси, що відрізняють її від лексичної синоніміки іншої мови, і пов'язані передусім із семантикою. Лексична синоніміка є тією сферою мовної матерії, в якій найяскравіше виявляються внутрішні й зовнішні фактори розвитку мови. У синоніміці перехрещуються й інші важливі проблеми мови: тотожність слова, номінативна варіативність, експресивність слів, їх стилістичне значення.

Сам факт існування синонімів мовцями не заперечується. Але у питанні визначення синонімів зустрічається різнобій. Проблема визначення синонімів по-різному вирішується у спеціальних словниках. Так, В. Ключова визначає синонімами два слова поняття, що відображають сутність одного і того ж явища об'єктивної дійсності, але різняться додатковими відтінками [9], А. Євгенєва вважає, що синонімами є слова, що позначають одне і те ж поняття, відповідно, тотожні або надто близькі за значенням [12, с. 3–5]; на думку З. Александрової, синонімами є слова, що виражають одне і те ж саме поняття, тотожні або близькі за значенням, які відрізняються відтінками значення або стилістичним забарвленням (чи сферою вживання), або одночасно названими ознаками. У багатьох наукових розвідках останніх років подано чимало цікавих і оригінальних думок про природу синонімії, однак цілісної теорії не створено, не з'ясовано і саму природу синоніма, по жодному із питань теорії синонімії не склалось єдиної думки. Тому є цілком природним, що у визначенні лексичної синонімії намітилося декілька підходів. Одні мовознавці вважають, що синонімія в лексичній відсутня [4, с. 430], що синоніми не утворюють окремої групи в лексичній системі [16], що це „фікція, рудиментарно існуюча в мові” [8, с. 120], у зв'язку з чим необхідно змінити як сам підхід до неї, так і методику її вивчення. Більшість мовознавців, які визнають існування явища синонімії, в основу своїх поглядів кладуть дефініцію синонімів, оцінку їх функціональної ролі, яка базується на розумінні лексичного значення слова. Прибічники цього погляду необхідною ознакою синонімії вважають семантичну спільність, причому, одні з них синонімами розуміють слова, об'єднані семантико-смісловою близькістю [6, с. 287], інші – слова об'єднані семантико-смісловою тотожністю [7, сс. 17–81], треті слова, об'єднані і семантико-смісловою спільністю, і тотожністю [15]. Таким чином, у розумінні синонімії спостерігаються дві тенденції, в основі яких лежить близькість значення слів-синонімів та їх тотожність.

Більшість дослідників дотримуються точки зору, яка зводиться до визначення синонімії через лексичне значення. Концепцію, яка визначає синонімію через лексичне значення, називають семантичною. Вона об'єднує різні погляди, що склалися в мовознавстві. Але оскільки лексичне значення багатоаспектне, і сама природа значення розуміється лінгвістами по-різному, в межах цієї концепції розрізняють синіфікативну, логічну, денотативну концепції.

Синіфікативна концепція виходить із розуміння лексичного значення слова як стійкого відношення знака до семіотично-релевантної одиниці семантичної системи мови, що становить собою уявне відображення об'єктивної дійсності. Синонімами ви-

миються слова, що мають близьке або тотожне значення, на думку одних дослідників [2, с. 192–233], слова, що містять тільки смислово близькість, на думку інших [7, с. 119], слова, що виявляють тотожне значення, за твердженням третіх [3, сс. 43–56].

Логічна концепція синонімії базується на категоріях не лінгвістичних, а логічних: під критерії лексичної синонімії підводяться тотожність поняття. Ця концепція знаходить собі прибічників не тільки серед логіків (Р. Карнап, А. Уйюмов), а навіть серед мовознавців [4].

В основу **денотативної** концепції покладено співвіднесеність слів з одним і тим же денотатом, предметом, явищем дійсності [5; 10, с. 127].

Складність, неоднорідність лексики дає наслідки при семантичному аналізі в тому, що різні групи слів вимагають індивідуального підходу, гнучкості методичних прийомів, різної їх комбінації та модифікації [13, с. 184].

Хоча поняття синоніма досліджується дуже давно, воно є одними з найменш розроблених понять сучасної семантики. Вивчення явищ синонімії, на думку Ю. Апресяна, стримується не тільки через відсутність єдиних поглядів на основні питання цієї проблеми, але і внаслідок скептичного ставлення мовознавців до доцільності та можливості такого вивчення. Так, видатний семантик С. Ульманн, вивчаючи проблеми синонімії протягом багатьох років, доводив, що будь-яке дослідження синонімів, яке не обмежується питаннями їх походження і розподілу, не може бути точним.

Синонімія є синхронічною семантичною категорією, що об'єктивно існує в мові. На думку Ю. Апресяна, синонімами можна називати лише такі словникові одиниці, значення яких повністю збігаються, або відрізняються відтінками. Тому синоніми здатні замінювати один одного в строго визначених контекстах, де вони вживаються в одній і тій же синтаксичній конструкції і лексичній сфері.

Майже всі визначення синонімів незалежно від того, чи береться це поняття в широкому розумінні, чи у вузькому, Г. Уфимцева зводить до такого визначення: „Синоніми – це слова близькі або тотожні в своєму значенні, що позначають одне і те ж поняття, але відрізняються один від одного або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або зразу двома цими ознаками” [15, с. 28]. Такої ж думки у визначенні синонімів дотримуються З. Александрова, К. Бархін, А. Євгенєва, В. Кішова, М. Палевська, А. Сизько, М. Фоміна.

Але за всієї повноти та всебічності такого визначення, на думку А. Євгенєвої, не можна погодитись із винесенням на перше місце слів із тотожним значенням, бо це веде до ствердження кількісної переваги абсолютних синонімів, яких у мові менше, до того ж вони мають обмежену сферу використання.

Якщо в дослідженні синонімів звернути увагу на зв'язок світу слів зі світом понять, на здатність мови глибше, повніше і точніше виразити наші знання й уявлення про світ, то, на думку А. Брагіної, природно дійти висновку: синоніми хоч і

різні слова, але вони близькі за своїми значеннями і виражають одне поняття. Ці думки дотримуються В. Гречко, М.Палевська, Ц. Сакарулі, В.Сіротіна. Однак, розуміння близькості часто дуже розширюється й до синонімів зараховуються не тільки слова, що позначають одне поняття, а й слова, які позначають різні поняття хоч і близькі між собою. На думку Ю. Апресяна, можна говорити про два основні підходи до визначення синонімів: чисто семантичний і операційно-семантичний. У рамках першого підходу синонімами визначаються слова, які мають одне і те ж лексичне значення, але відрізняються його відтінками. У мовознавстві наявні багато термінологічних варіантів цього визначення, які відрізняються лише тим, якій сфері віддається перевага – лінгвістиці, логіці чи психології. Серед багатьох слів які визнаються синонімами, слід розрізняти лексичні синоніми у вузькому розумінні слова і квазісиноніми, які по-різному себе проявляють відповідно до системи перефразування. І синоніми і квазісиноніми мають бути визначені в чисто семантичних термінах. Визначення синонімів має допускати ефективну перевірку факту синонімічності, однією із можливих операційних процедур такої перевірки є порівняння тлумачень за умови, що тлумачення здійснено із дотриманням ряду формальних вимог. Отже, синоніми у вузькому розумінні слова повинні мати в словнику одне і те ж тлумачення. Але однієї цієї умови недостатньо для визнання двох лексичних одиниць синонімами. Для визнання двох слів лексичними синонімами на думку Ю.Д.Апресяна, необхідно і достатньо, щоб вони мали тлумачення, які повністю збігаються, тобто переходили в одне і те ж вираження семантичної мови, щоб вони мали однакову кількість активних семантичних валентностей, щоб вони належали до однієї частини мови. Д. Шмельов стверджує, що найчастіше при визначенні синонімів брались до уваги такі критерії, як тотожність чи близькість значення слів та взаємозамінність. Ці два критерії мовознавець вважає можливими, але неповними в зв'язку з тим, що поняття „близькість значення” залишається в основному невизначеним, а взаємозамінність слів само по собі допустима й у випадках, коли той самий предмет може бути названим зовсім по-різному в залежності від того, як він розуміється, або які його властивості мовець хоче відмітити. М. Фоміна, навпаки, стверджує, що оскільки лексична синонімія явище семантичне, то найбільш суттєвою її властивістю буде близькість або тотожність значення. Саме ця властивість дає змогу говорити про так звану нейтралізацію значень слів синонімів, тобто про стирання семантичної різниці між ними у відповідній контекстуальній позиції і, відповідно, про можливість майже повної їх взаємозаміни. Аналізуючи лексичну синонімію, слід враховувати і сполучуваність слів, бо вона дозволяє встановити певні тенденції в розвитку значень деяких членів ряду. Проте заміна одного слова іншим за умови їх однакової чи часткової сполучуваності не може бути основним критерієм синонімічності. Тільки наявність однакового чи часткового збігу лексичної сполучуваності на базі їх семантичної близькості ста-

повити собою необхідну й достатню умову синонімії. Саме тому сполучуваність будемо розглядати не як основний критерій синонімічності, а, як і взаємозамінність, додатковий. Таким чином, залежно від того, що кладеться в основу синонімії, приєднуємося до думки дослідників, які вбачають обов'язкову умову синонімії в семантико-смысловій спільності слів, а основними необхідними й достатніми критеріями синонімії, які виникають на синтагматичному рівні й пов'язані з проблемою парадигматичних залежностей, вважаємо: 1/ семантичну спільність слів; 2/ диференційний елемент значення; 3/ взаємозамінність; 4/ сполучуваність. Враховуючи парадигматичні та синтагматичні властивості слів-синонімів, визначаємо синонімами різні за звуковим складом, але близькі за своїм лексичним значенням слова однієї частини мови і семантично рівноцінні їм словосполучення, які, виражаючи одні і ті ж поняття, відрізняються між собою чи відтінками значення, чи стилістичним забарвленням і сферою вживання, чи одночасно всіма названими ознаками. Отже, проблема синонімії посідає особливе місце в характеристиці лексики мови, оскільки синонімічні зв'язки слів вважаються найбільш наочними і переконливими в уявленнях про системну організацію мови, а синонімічні ряди розглядаються при цьому як мікросистеми.

1. *Апресян Ю.* Избранные труды, том 1. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп. — М., 1995; 2. *Ахманова О.* Очерки по общей и русской лексикологии. — М., 1957; 3. *Бережан С.* К семантической интерпретации явления синонимии // Лексическая синонимия. — М., 1967; 4. *Будагов Р.* Введение в науку о языке. — М., 1958; 5. *Васильев Л.* Проблема лексического значения и вопросы синонимии. Лексическая синонимика. — М., 1976; 6. *Вилломан В.* Английская синонимика: Введение в теорию синонимии и методику изучения синонимов. — М., 1980; 7. *Ефимов А.* Стишистика художественной речи. — М. — 1961; 8. *Звегинцев В.* Замечания о лексической синонимии // Вопросы теории и истории языка. — Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1963; 9. *Клюева В.* Краткий словарь синонимов. — 1961; 10. *Палевская М.* Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты: Лексическая синонимика. — М., 1967; 11. *Рильський М.* Передмова матеріалів до синонімічного словника української мови А.Багмета // Вітчизна. — 1959. — № 2; 12. Словарь синонимов / Под ред. А. Евгеньевой. — М., 1975; 13. *Соколовская Ж.* Проблемы системного описания лексической семантики. — К., 1990; 14. *Телия В.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986; 15. *Уфимцева А.* Некоторые вопросы синонимии // Лексическая синонимика. Сборник статей. Отв. ред. чл.-кор. АН СССР. Бархударов С. — М., 1967; 16. *Филин Ф.* О лексико-семантических группах слов // Филологические исследования в честь на акад. С.Младенов. — М., 1967.

НАГОЛОСИ ЯК АКТУАЛІЗАТОРИ ЛЕКСИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ФРАЗАХ

До основних типів наголосів у фразах належать словесний, синтагматичний, фразовий, логічний, емпатичний. Є також ритмічні наголоси, завдяки яким в одню ціле оформлюється лексична одиниця зі словами, які до неї відносяться.

У надфразовій єдності використовується ціла мережа наголосів – словесних, ритмічних, синтагматичних, синтаксичних, емпатичних, фразових, логічних, акцентуючих, актуалізуючих та ін. Ці наголоси переважно створюються за допомогою різноманітних акустичних засобів, вони виконують відповідні завдання, маючи кожен свою функціональну спрямованість. Саме наголоси формують своєрідну систему, яка дає змогу реципієнтові (слухачу) адекватно сприйняти не лише зміст фрази, але й відтінки об'єктивно-модального, суб'єктивно-модального, емоційного, експресивного плану висловлення, інтенції, натяки й пресупозиції, що також опосередковано входять до звучання фрази; а ще фактори оформлення й мовленнєвого вираження граматичних і синтаксичних конструкцій, передавання як тих емоцій, що формують зміст повідомлення, так і тих, що є виразниками емоційного стану мовця. Все перелічене передається завдяки наголосам, які є в кожній фразі й надфразовій єдності.

Наголоси проявляються також за допомогою інших чинників, зокрема видозмін словесних наголосів та пауз. Видозміни словесних наголосів чітко сприймаються органом слуху, їх можна дослідити за допомогою спектрального аналізу. Словесні наголоси стосуються модифікацій наголошеного складу з погляду його звукового наповнення, спектральних модифікацій голосного і приголосних, співвідношення наголошеного складу до переднаголошеної частини слова чи ритмічної групи, до післянаголошеної частини, дії контрастивних інтервалів частоти основного тону, темпу, інтенсивності та інших акустичних факторів, які формують це мовне й мовленнєве явище.

Визначити тип наголосу допомагають не лише спектральний аналіз і акустичні властивості, але й контекст, лексичне оточення слова у фразі, надфразовій єдності, тексті, характеристики його валентності, тобто зв'язку з іншими словами, місце серед синтаксичного розподілу членів речення, субординації між головними й залежними словами і т.ін.

У зв'язку з цим перспективним видається дослідження відмінностей акцентного наголошення головних і залежних слів у словосполученнях певних синтаксичних типів (атрибутивних, адвербіальних, предикативних тощо), з різними типами синта-

кничного зв'язку між словами (узгодженням, керуванням, приляганням), з розподілом слів за частинами мови, виконанням функції підмета, присудка, інших членів речення, входженням до складу теми, реми, детермінантів. Окремими напрямками дослідження є те, як слова у фразях підпорядковуються одне одному, які типи наголосів і яке акустичне вираження цих наголосів мають як головні, ключові слова теми, реми, детермінантів, так і залежні слова, яка частка їхнього наголошення, акцентного виділення у фразях і надфразових єдностях, текстах різних жанрів залежно від типу досліджуваного дискурсу. Виникає складна система різноманітних зв'язків, і залежно від цього слова дістають різний ступінь актуалізації, акцентуації та акустичної виділеності в потоці мовлення, внаслідок чого вони відповідно потім мають бути сприйняті реципієнтами.

Сучасна психологія, точніше нейролінгвістика, займається дослідженням того, що є тлом, а що є основною частиною, ключовим моментом у мовленнєвому потоці чи тексті. Такі дослідження можна проводити й щодо написаного тексту, який, хоч і не звучить, але сприймається тим, хто його беззвучно читає, з усіма мовленнєвими нюансами. До речі, подібні дослідження, як видається, можливі щодо музики – для визначення того, що є основною темою, а що лейтмотивом, щодо візуальних зображень – для визначення того, що є основним зображенням, а що – тлом, фоном, та як це все гармонійно узгодити, щоб воно адекватно сприймалося й викликало бажані емоції у реципієнта.

З погляду психолінгвістики й нейролінгвістики в галузі мови й мовлення проводять дослідження з метою виявлення того, які саме ключові слова фрази мають бути головними, на що в першу чергу буде звернута увага реципієнта, а які слова можуть, як би мовити, відходити в тінь, ставати менш акцентованими, та як зробити так, щоб тексти мали якомога більший вплив на співрозмовника, слухача, викликали потрібні емоції, спонукали до результативних дій, сприяли поширенню інформації, допомагали швидше орієнтуватися й досягати мети в сучасному світі високих технологій.

Таким є завдання не лише сучасного мовознавства, але й суміжних наук – психології, нейролінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, культурології тощо, а ще наук, пов'язаних із мистецтвом, зокрема кінематографії, а також пов'язаних із літературною творчістю. Всюди, де є два плани – вираження і сприйняття, проблема актуалізації, тобто відповідної акцентуації, є надзвичайно важливою, навіть першочерговою, вона вимагає вироблення необхідних практичних рекомендацій щодо того, як із цим успішно справлятися.

Доведено, що голосні, які є основними елементами кожного складу, мають власні акустичні характеристики. Що ж є домінуючим – власні акустичні характеристики голосних у словах, з яких побудовані фрази, чи той або інший намір, свідомий вибір мовця, його бажання виділити якесь слово за допомогою акустичних засобів. Виявляється, що домінує друге, тобто свідомий вибір мовця. Цей вибір іде

на рівні формування думки, коли комунікативний намір, інтенція, думка оформлюються у вигляді лінгвістичної моделі, внаслідок чого програмується словесне, граматичне, синтаксичне, інтонаційне вираження думки. При цьому формується акцентуаційна мережа висловлювання з необхідним акцентним виділенням ключових слів, для того щоб вони першими потрапили до свідомості слухача і внаслідок розгортання звімкнули правильну дислокацію, правильне розміщення у свідомості слухача тієї фрази, яка була виголошена мовцем.

Якщо уявити, що фраза існує в голові мовця спочатку у вигляді думки, потім вона дістає своє словесне, фонетичне, морфологічне, синтаксичне й інтонаційне оформлення, тобто висловлюється, досягає спочатку вух, а далі – свідомості реципієнта, то в мозку реципієнта має відбутися зворотний процес входження й розгортання цієї картинки-думки, щоб відбулося її сприйняття й розуміння. Таке розгортання, сприйняття й розуміння неможливе без ключових слів, які є носіями основного змісту фрази, основної думки, яку фраза передає. Це переважно ключові слова в синтагмах фрази, які можна назвати ремою висловлювання, тобто те нове, що потрапляє у висловлену думку порівняно з тим, що вже було сказане раніше чи відоме. Ключові слова дістають акцентуаційне виділення за допомогою перш за все фонетичних та інтонаційних засобів. Це можуть бути абсолютні показники інтенсивності вимови, мелодики, темпу, тембру. Також це можуть бути контрастні засоби акустичного вираження потоку мовлення, зокрема мелодичні, темпоральні й динамічні контрасти. Звичайно, основне навантаження мають на собі наголошені склади ключових слів, які дістають найбільш чітко виражене фонетичне акустичне виділення порівняно з іншими складами.

Дослідження акустичних властивостей фраз, проведене за допомогою осцилографа й інтонографа, показало, яким чином наголошені склади виділених ключових слів відрізняються від наголошених складів інших слів у фразі. При цьому характер виділеності ключових слів, як показали дослідження, відрізняється залежно від стилю, жанру усного мовлення, також він може відрізнятися залежно від ситуації й від індивідуальних особливостей мовця, кожної людини, яка вимовляє ту саму фразу. Однак люди спілкуються не окремими фразами, а великими надфразовими єдностями. Кожна фраза міститься в контексті, й розглядати засоби вираження потрібно не для окремої фрази, а для цілого тексту, і не абсолютні, випадкові, а усереднені відносні характеристики гучності, частоти основного тону, середній темп, відносну тривалість пауз та ін.

При цьому в різних стилях, жанрах усного мовлення відбуваються свої характерні зміни. Психологічні типи людей за темпераментом, соціальні типи людей за віком, професією (це може бути також субординація людей за посадою в межах установи чи підприємства, різні інші типи службової субординації), належністю до соціального прошарку, гендерні типи людей тощо мають спільні риси щодо словесного вираження думок і побудови усних текстів певного стилю й жанру риторики.

Таким чином відбувається співвідношення загального й окремого, індивідуального й типового у мові й мовленні, а саме у багатоманітності стилістичних і риторичних зразків усного мовлення. На основі цього спостерігається вся та варіативність породження усних фраз, надфразових єдностей, текстів, з якою всі стикаються щодня, яку так чи інакше сприймають і на яку змушені по-своєму реагувати.

Звертати особливу увагу на проблеми актуалізації й акцентуації необхідно у професійній діяльності ряду спеціальностей, зокрема в політиці, педагогіці, науковій роботі, в артистичній діяльності та ін. Люди, які працюють у цих галузях, мають вміння акцентувати увагу на головному, не загрузати в деталях, виділяти головне і робити свою професію й свою мовленнєву творчість у цій професії яскравою, такою, що відповідно сприймається слухачами, глядачами та іншими категоріями реципієнтів. Можна сказати, що існує прямопропорційна залежність між правильною акцентуацією й актуалізацією елементів мовлення і користю, яку приносить представник того чи іншого виду діяльності суспільству.

Наука покликана вивчати закономірності всіх цих процесів, виробляти нормативні принципи, які дадуть змогу покращити рівень підготовки спеціалістів, дати їм відповідні рекомендації, підготувати краще до професійної діяльності.

Таким є коло психологічних, соціальних і власне наукових проблем, що стоять перед важливим науковим напрямком дослідження актуалізації й акцентуації одних мовленнєвих елементів та явищ на фоні інших. Зокрема, в мовознавстві, у фонетиці, акцентуюча й актуалізуюча роль належить саме наголосам, які є багатоплановими, багатогранними, мають багато різновидів, по-різному вплітаються в мережу фраз, надфразових єдностей, текстів, виконуючи свої функції, оскільки мають різні акустичні властивості.

Дослідження наголосів, які характеризують різні типи дискурсів, показали, що синтагматичних наголосів найбільше визначено в артистичному дискурсі (художнє читання й монологи з театральних п'єс) (80%), децю менше їх виявлено в науковому дискурсі (75%), у педагогічному (60%), в політичному (52%). Емоційних і емпатичних наголосів найбільше виявлено в педагогічному дискурсі (12%), далі в порядку зменшення кількості йде політичний (8%), артистичний (7%), науковий (5%) дискурси. Логічних наголосів найбільше виявлено в політичному дискурсі (40%), далі в порядку зменшення йде педагогічний (28%), науковий (20%), артистичний (13%) тип дискурсу.

1. *Артемюв В.А.* Психологія речевої інтонації: лекції к спецкурсу. – М., 1976; 2. *Багмут А.Й.* Загальномовне й індивідуальне в інтонації мовлення // Слово і труд. – К., 1976; 3. *Грей А.Х., Маркес Дж.Д.* Линейное предсказание речи. – М., 1980; 4. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965; 5. *Зубкова Л.Г.* Язык как форма. – М., 1999; 6. *Таранец В.Г.* Энергетическая теория речи. – Одесса-К., 1981.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА
І МОВНА СИТУАЦІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У колі велетів українського народу, що творили його духовність і культуру, одне з почесних місць належить Борисові Грінченку, який зробив дуже вагомий внесок у розвиток української літератури й літературознавства, історії й етнографії, педагогіки й фольклористики, перекладу й перекладознавства, видавничої справи й просвітництва. Одним із найважливіших напрямків його невтомної діяльності є теоретичні та практичні дослідження в галузі словникарства. Теоретичні розвідки узагальнено в “Огляді української лексикографії”, надрукованому в “Записках Наукового товариства ім.Шевченка” (т.LXVII), а наслідком практичної роботи Грінченка-лексикографа є чотири томний “Словарь української мови”, що вийшов у Києві в 1907-1909 роках.

Упорядковуючи матеріали до словника, Борис Грінченко спирався на попередній досвід українських словникарів від 1596 року, коли Лаврентій Зизаній Тустановський видав у Вільні “Лексис”, тобто короткий церковнослов’янсько-український словник. Б. Грінченко уважно й кваліфіковано проаналізував лексикографічні праці та розвідки П. Беринди, О. Афанасьєва-Чужбинського, Ф. Пискунова, К. Шейковського, І. Верхратського, М. Уманця і Спілки, М. Закревського.

Особливу увагу звернуто на двотомний “Малорусько-німецький словар” Є. Желехівського й С.Недільського, виданий у Львові 1886 року. Цей словник був найповнішою лексикографічною працею, що вийшла наприкінці ХІХ ст. у Галичині. Укладачі-галичани залучили матеріали не лише з видань своїх земляків, а й з творів письменників Наддніпрянської України, зокрема П. Куліша, А. Метлинського, М. Номиса, М. Драгоманова, М. Рудченка, П. Чубинського та ин.

Ще однією додатною рисою цього словника було застосування фонетичного правопису, який уперше систематизував П. Куліш. Висловивши низку критичних зауваг щодо “Малорусько-німецького словаря”, Б. Грінченко проте дав йому високу оцінку: “Словник Желехівського став свого часу вельми цінним надбанням української лексикографії, оскільки вперше звів в алфавіт і пояснив дуже велику кількість слів і з цього погляду досі не мав собі рівного; крім того, він і тепер (тобто наприкінці 1904 року – О.П.) є єдиним посібником, за допомогою якого європейський читач може ознайомитися з українською мовою й літературою” (Б. Грінченко. Передмова до “Словаря...”, с. XVIII).

З матеріалів, що їх збирала “Киевская старина”, треба було укласти словник, з чим редакція часопису й звернулася до Бориса Грінченка. Усе зібране укладач мусив систематизувати, класифікувати, заповнити численні прогалини в доборі слів та фразеологічних зворотів, у виробленні відсилань між словниковими статтями. Крім того, укладач-редактор додавав власні матеріали, які збирав на всіх теренах розселення українців. Редакція журналу “Киевская старина” поставила умову: у словнику мають бути слова й звороти, взяті з творів українських письменників лише до 1870 року, а також матеріали, надруковані в попередніх лексикографічних працях, у різних етнографічних виданнях та в збірках слів, записаних з народних вуст.

Обмежений такими умовами та стислістю терміну виконання, Б. Грінченко за допомогою дружини Марії Миколаївни підготував, зредагував і видав словник, що налічував близько 68 тисяч слів і відповідав усім вимогам тодішньої лексикографії. За сто років, що минули відтоді, як вийшов Грінченків словник, відбулося чимало змін у лексичному складі нашої мови, проте ця праця досі лишається мірилом українськості багатьох слів, якими користуємося. Адже й тепер українську мову мусимо боронити від ргіших “підкувальників”, особливо від тих, хто з імперських позицій чи з власної запопадливості наближав українську мову до російської та силкувався очистити її від “пгучних”, “застарілих”, “не вживаних у народі”, “незрозумілих народові” слів.

Ще порівняно недавно мовознавці-“інтернаціоналісти” забороняли вживати слова **либень** (тільки **мабуть** або **може**), **линва** (тільки **канат**), **шво** (тільки **шов**); піддавали сумніву природність для української мови слів **конвалія** (замість якого хотіли внести до словників **ландиш**), **рація** (глузували з вислову **мати рацію**, мовляв, з раціями ходять полісмени, а треба казати **бути правим**). Пояснювали, що перше значення слова **москаль** нібито не **росіянин**, а **солдат**. Навіть у загалом пристойному “Російсько-українському словнику” 1968 року російську назву пташки **иволга** перекладено **іволга**, після якого з позначкою *обласне* подано **вивільга** (т. 1, с. 466). У більшості словників радянського періоду як закономірне українське наведено слово **ватрушка** “виріб із тіста з відкритою начинкою”, хоч українська назва цього виробу **мандрика**.

У “Словарі української мови” є слова **вивільга**, **конвалія**, **либень**, **линва**, **мандрика**, **москаль** (з першим значенням “росіянин”), **рація**, **шво**. Отже, ці слова мали й мають усі підстави для вживання в нашій мові. Немає в Грінченковому словнику слів **ватрушка** й **шов**, тож їхня українськість досить сумнівна. Як відомо, в сучасній українській літературній мові відсутні активні дієприкметники теперішнього часу на **-чий** та минулого на **-ший**. Були і є спроби поширити межі вживання їх з метою начебто збагачення української мови чи навіть її інтелектуалізації. Але ж брак цих дієслівних форм є не свідченням бідності чи неінтелектуальності нашої мови, а її особливістю (як і всіх літературних мов, створених на народній основі). У літературному вжитку лишилися тепер тільки ад’єктивовані дієприкметники на зразок

квітучий, лежачий, невмирущий, цілющий і под. На це також зважив Б. Грінченко, зазначивши в передмові до “Словаря...”, що “з дісприкметників уміщено лише ті, що вживаються як прикметники: **квітучий, лежачий** тощо”.

Час від часу дотепер окремі мовознавці, а ще більше навколотовознавча громадськість починають знову розв’язувати питання: як відтворювати українською мовою звук, позначуваний у різних мовах літерою **h**. Одні, наслідуючи російський правопис, починають писати й вимовляти на місці **h** – **x**: **Ханс, Хельмут, Хофман, Хусейн, Йоханнесбург** і под.; інші з тих самих позицій відтворюють його як проривний **г**: **Гавел, Гамсун, Гендель** та ин. Але ж це питання в нас давно розв’язане. Спираючись на традицію, Б. Грінченко ще на початку ХХ століття зазначив, що укр. **г** дорівнює лат. **h**, а **г** – лат. **g**. Тож з урахуванням особливостей української фонетики маємо писати й вимовляти **Гапс, Гельмут, Гофман, Гусейн, Йоганнесбург, Гемінгвей** (англ. **Hemingway**), **Гавел** (чеськ. **Havel**), **Гамсун** (норв. **Hamsun**) тощо.

Багато слів в українській мові з початковим у або і мають звукові варіанти з **в** та **й**: **учитель – вчитель, узяти – взяти, їти – йти**. Основними є слова з початковим голосним, а ті, що починаються на приголосний, є позиційними видозмінами їх. Ці та інші особливості говірок Середньої Наддніпрянщини Борис Грінченко послідовно відбив у “Словарі...”.

Борис Грінченко взяв на себе сміливість відступити від нав’язаного українській мові в Московській імперії правопису, до якого тоді вже багато хто й звук був. Адже той правопис, як писав укладач “Словаря...”, “заважає правильному накресленню звуків мови, спотворює зовнішній вигляд зображуваних слів частим уживанням **ы**”. Якби Б. Грінченко цього не зробив, то ми й досі, либонь, писали б не **мати, милий, сніг, терпіти, а маты, мылый, сынь, тэрпиты**.

У словнику за редакцією Бориса Грінченка знаходимо й закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників третьої відміни: **вірности, дійности, радости, любови, соли**; і початковий **и-** в словах типу **прій, инший**; і закінчення **-и** іменників третьої відміни: **імени, племені**; і **-ія-** замість **-іа-** в середині слів іншомовного походження: **геніяльний, фіякр, фіялка**; і дифтонг **-ав**, а не **-ау**: **авдиторія**; і гредький звук **th** відтворений нормально через **т**, а не спотворено через **ф**: **катедра**.

Отже, ні словник Бориса Грінченка, ні його правописні засади аж ніяк не застарили. Вони завжди з нами, особливо тепер, коли українські мовознавці докладають усіх зусиль, щоб повернути українській мові її рідний, а не нав’язаний правопис часів розвінчаної теорії й практики зближення та злиття мов.

Борис Грінченко і в своєму словнику, і в усій творчості керувався засадами, які розробив ще наприкінці ХІХ ст.: “Ми повинні в такому напрямку впорядковувати свою мову й свій правопис, щоб він найбільше відповідав східноукраїнській мові, і то її центрові, – тільки тоді мова може стати спільною для всього українського народу». Мовознавці, літератори, митці, що репрезентували різні землі розкиданої між

чужими державами тодішньої України, як могли втілювали в життя ці засади. Наслідком цих змагань стало витворення єдиної України та єдиної української літературної мови.

Що ж маємо тепер, на 17-му році юридично незалежної України? Політики антиукраїнського спрямування пустили в обіг вигадану тезу про дві України – українськомовну й російськомовну. Раз по раз, особливо під час виборів Президента, Верховної та місцевих рад мусують тему надання статусу другої державної (варіант – офіційної) російській мові. Цю тезу підхопили журналісти і разом з комуністами, соціалістами морозівського та вітренківського гарту, з діячами екстремістського крила Партії регіонів “уболювають” за порятунок України від розриву.

Насправді Україна була, є і буде єдина. Південні та східні області, де особливо розперезалися промосковські сили, де окремі урядовці, одержуючи українські гроші, дозволяють собі виступати проти державности української мови, зазнали брутального зросійщення за царських, а ще більше за більшовицьких часів, коли позакривано майже всі українські школи, коли батьки на власний розсуд звільняли дітей від вивчення української мови в школі, коли на керівних посадах на Донеччині, на Луганщині та в інших областях цього краю були або неукраїнці або перевертні-українці.

На жаль, російщення триває і в незалежній Україні. Замість того, щоб відроджувати українську мову там, де її так довго позбавляли законних прав на рідній землі, замість навертати українців до рідної мови, яка єдина може згуртувати українську етнічну, а відтак і політичну націю, українські владці всіх кольорів, ідучи до зросійщених областей, переходять на російську мову спілкування. Тобто й далі нехтують духовні запити українців, які все ж таки кількісно переважають і на Донеччині, й на Луганщині, й на Одещині, й на Миколаївщині... Як і обіцяно на Майдані 2004 року, в Україні не закрито жодної російської школи, (хоч багато з них – це колишні українські). Але, на жаль, не відкрито жодної української. Досі окремі незалежні студенти мусять звертатися до суду, щоб мати можливість навчатись у вищих українською мовою.

Ось що пишуть, наприклад, просвітяни Антрацитівського (на Луганщині) районного осередку ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка: “Останнім часом на теренах нашої області Партія регіонів веде неприховану антидержавницьку кампанію щодо надання російській мові рівного статусу з державною, тобто українською, бо “насилицька українізація обмежує права російськомовного населення”. Брехня на брехні: висмоктані з пальця факти, цілковита зневага до автохтонного населення краю (а це 57 % українців!) – ось справжня суть цієї українофобської маячні... У незалежній Україні навіть Луганська обласна рада не має української газети!.. Ми вимагаємо: створення українськомовних груп у вищих навчальних закладах області; приведення топоніміки краю у відповідність до історичних традицій найменувань українського народу; поглиблення роботи з відродження народних традицій серед дітей і моло-

ді... Ні! – лінгвоцидові корінної нації на рідній землі!” (“Слово Просвіти”. – 2007. – 25–31 жовтня. – С.7). А М. Самусь із Чугуєва на Харківщині обурюється: “Усі керівники, навіть державної влади, несуть нам лише русифікацію. Тому тут нашого слова не знайдеш ні в магазинах, ні на вулиці. Все лише для росіянина. Не знайдеш тут і газети, і книжки, і українського батюшки, як і церкви нашої” (“Україна молода”. – 2006. – 5 жовтня. – С.10). Це лише окремі з численних прикладів нехтування мовних прав українців на рідній землі.

Незалежна Українська держава зобов’язана не тільки дбати про права національних меншин, не лише боротися з ксенофобією, а насамперед викоренити українофобію в Україні. Наші південні та східні області – це не Росія, а зросійщена частина України. Були ж колись помічені частини Чехії, змідяризовані частини Словаччини, потурчені частини Греції тощо. Ці народи, здобувши незалежність, повідроджували свої національні мови. Те саме мусимо зробити й ми. Не йтиме ж незалежна Україна назустріч інтересам імперської Росії, яка вустами Людмили Путіної заявила, що інтереси Росії збігаються з межами поширення російської мови.

Україна. Славний син Донецького краю Володимир Сосюра писав:

*Для нас вона в світі єдина, одна
В просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі...*

*Любіть у труді, у коханні, в бою,
Як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою –
І вічні ми будемо з нею!*

Знання чужих мов збагачує людину. В цивілізованих країнах, особливо невеликих щодо території й кількості населення, майже не зустрінеш людини, яка не володіє бодай однією з чужих мов. Але ніколи не зустрінеш двох данців, двох італійців, двох французів, які розмовляли б між собою не данською, не італійською чи не французькою мовою, адже засада скрізь триматися своєї мови й національної орієнтації лежить у вдачі будь-якого європеєця.

**ФРАЗЕОЛОГІЯ МАКРОЕТНОКОНЦЕПТУ 'ТРАДИЦІЯ'
В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ
(НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»
ЗА РЕДАКЦІЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА)**

Фразеологічні одиниці (ФО) є знаками, які комплексно віддзеркалюють національну культуру. Як відомо, прототипи фразеологізмів, так звані потенційні фразеологіями, відображають реальні особливості побуту, традицій, історії етносів. Усі концепти, «відображені в прототипах, дослідники поділяють на два класи: концепти екстралінгвістичного і лінгвістичного планів, чи контекстів» [4, с. 14]. На думку М. Алефіренка, «концепт – ментальне утворення; основний осередок етнокультури, наївної картини світу, він слугує одночасно, і засобом входження культури в ментальний світ людини і засобом входження людини в культуру» [2, с. 4]. Концепт вивчається з точки зору філософії, психології, культурології, літературознавства, лінгвістики, на його позначення живаються такі терміни: стереотип, гештальт, фрейм, лексичне значення, художня дефініція, пропозиція тощо [див.: 1, с. 35; 3, с. 56; 8, с. 28; 10, с. 36; 12, с. 256].

Сукупність знань про духовну культуру народу акумулюється в етноконцептах і в згорнутому вигляді фіксується у ФО. Кожна ФО, яка виникла на основі усталених упродовж багатьох століть традицій – обрядів, звичаїв, вірувань, уявлень, поглядів етносу, норм поведінки – містить основну й узагальнену інформацію про певну життєву подію етносу, носієм якої є компоненти ФО. У фразеосистемі мови можна виділити такі етноконцепти, які повною мірою смислового й потенційного навантаження поділяються на макро- та мікроетноконцепти.

Як показує наше дослідження, у складі духовної картини світу українського народу, фрагмент 'традиція' має розгалужену структуру. Базовим для цього фрагмента є макроетноконцепт 'традиція', який включає три основні поля мікроетноконцептів: 'громадські традиції', 'календарно-обрядові традиції' і 'родинні традиції', які в свою чергу складаються з багатьох мікроетноконцептів зі своїми мікрополями. Структуру макроетноконцепту 'традиція' складають: а) поле мікроетноконцептів 'громадські традиції' з мікрополями 'правила етикету', 'морально-етичні норми поведінки', 'форми дозвілля', 'звичаї громади', 'звичаєве право'; б) поле мікроетноконцептів 'календарно-обрядові традиції' з мікрополями 'обряди зимового циклу', 'обряди весняного циклу', 'обряди літнього циклу', 'обряди осіннього циклу'; в) поля мікроетноконцептів 'родинні традиції' з мікрополями 'обряди народження', 'обряди весілля', 'обряди похорону'.

Мета статті – проаналізувати культурно марковані ФО охоплені полем макроетноконцепту ‘традиція’ й подані в словникових статтях «Словаря української мови» Б. Грінченка, виявити мікроетноконцепти тих ФО, які й досі функціонують у мовленні і фіксуються в словниках, визначити їхню лінгвокультурологічну основу, тобто ту ситуацію, обрядодію, звичай чи вірування, що стали мотивуючою базою для виникнення низки ФО.

Вибір лексикографічної праці Б. Грінченка джерелом дослідження зумовлений тим, що в ній в етнокультурологічному аспекті відображено розвиток українських ФО, зафіксованих у період ХІХ – поч. ХХ ст. Зазначимо, що частина ФО з формотворчою базою макроетноконцепту ‘традиція’ перестали активно вживатися й не фіксуються в сучасних фразеологічних словниках, що пов’язане з ідеологічними чинниками, а відтак і зниженням уваги до культури народу, його традицій, переоцінкою морально-етичних норм. Отже й ФО з неактуальною семантикою не було місця і в мовленні, і в словниках.

У словнику Б. Грінченка зафіксовано близько двохсот культурно маркованих ФО та стійких сполучень слів, етимологічним підґрунтям для створення яких стали традиції, обряди, звичаї українців, їх вірування. Розглянемо та проаналізуємо ФО трьох полів мікроетноконцептів: *‘громадські традиції’*, *‘календарно-обрядові традиції’*, *‘родинні традиції’*.

Поле мікроетноконцептів ‘громадські традиції’

У громаді протягом століть склалися певні традиційні норми людських стосунків. Вони формувалися під впливом релігійних уявлень народу, його світогляду та моралі, а також виходячи з давніх звичаїв характерних як для європейських, так і слов’янських народів. Неписані правила поведінки людей передавалися з покоління в покоління в етикеті українців, їх моральних цінностях, народних звичаях і традиціях, а також фіксувалися у ФО.

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘правил етикету’. Норми регулювання життєдіяльності сільської громади відобразилися у виробленій системі етикету – правилах поведінки. Ця система формувалася під впливом соціально-психологічних рис мешканців села, національних традицій, що склалися віками. Правила етикету відобразилися в групах українських ФО, що позначають: а) *форми подяки: спасеть же Біг тебе* – ‘вираження благодарності’ [т. 1, с. 60] (тут і далі перша цифра позначає том «Словаря української мови» Б. Грінченка, друга – сторінку); б) *форми пробачення: вибачайте на сім слові* – ‘извините за вираження, съ позволения сказать’ [т. 1, с. 144]; в) *повсякденні форми привітання: добрий вечір* – ‘добрий вечерь; Привѣтствіе’ [т. 1, с. 144]; *днювали собі?* – ‘привѣтствіе, равносильное выражениямъ: Какъ провели день? Какъ ваше здоровье? Также и в болѣе полномъ видѣ: Чи здорові днявали?’ [т. 1, с. 394]; г) *будь здорова з життям* – ‘привѣтствіе отца дочери, когда онъ придетъ къ ней на родины’ [т. 1, с. 481]; г) *фо-*

рину побажання: *нехай вам Бог наповняє!* – ‘пожелання: пусть Богъ увеличитъ ваше имѣніе’ [т. 2, с. 510]; *щоб тебе у житю головою* – ‘шутливое пожелание милости, богатого урожая подъ видомъ брани’ [т. 1, с. 301]; *хай Господь милує. Їмже сохрани* [т. 1, с. 318]; д) невербально виражені етикетні форми: *віддавати чи добридєнь* – ‘пожелать доброго дня’ [т. 1, с. 210]; *чолом давати, оддавати* – привітствовать особымъ образом: хлопнув ладонью по протянутой ладони привітствуємого, перевернуть затѣмъ его руку и поцѣловать – обычное привітствие дѣтей’ [4, с. 468]; *бити (ударити) чолом* – ‘поклониться до земли’ [т. 1, с. 468]; *клонити голову* – ‘кланяться’ [т. 2, с. 252].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘морально-етичних норм’. Протягом століть в Україні склалися відповідні норми поведінки людини в суспільстві й сім’ї. Пиховання дітей у сім’ї та громаді мало надзвичайно важливе значення й слугувало чия передавання дітям батьківського досвіду, культурної спадщини й сприяло формуванню в них ціннісних орієнтацій у житті. У народі суворо засуджували втрату цінною честі та цнотливості до одруження, народження позашлюбної дитини, спільне проживання без церковного шлюбу. В українців традиційно склалася норма вірності в подружньому житті. Поодинокі випадки зради суворо засуджувалися громадою. Усі ці норми відображені в українських ФО, що позначають: а) позбавлення дівчини цнотливості: *загубити вінок* – ‘потерять дѣвственность’ [т. 1, с. 239]; *півити, розвити вінець* – ‘лишить дѣвственности’ [т. 1, с. 238]; *каліну ламати* – ‘пирять дѣвство’ [т. 2, с. 210]; *каліну стратити* – ‘потерять дѣвственность’ [т. 1, с. 210]; *покритися з ким* – ‘быть обольщённой кѣмъ (о дѣвушкѣ)’ [т. 2, с. 16]; б) пихорання дівчини за втрату честі: *відтяти пелену* – ‘отрѣзать подоль; наказаніє жєнщинѣ за прєлюбоднїаніє. А з Марсом чи давно пїймавши, Вулкан їй пелену відтяв? Копл. Ен.’ [т. 1, с. 231]; в) невірність у подружніх стосунках, розпусну цноту: *скакати в гречку* – ‘имѣть любовныя связи (внѣ брака)’ [т. 4, с. 130]; *сягнути в чужу гряду* – ‘сойтись съ чужой жєной’ [т. 1, с. 334]; *шкура барабанська* – ‘потааскуха, публичная жєницина и вообще скверная жєницина’ [т. 1, с. 28]; г) нещасливий шлюб: *утопити голову* – ‘выйти замужъ за нєлюбимаго, по принужденію, жєнитись такимъ же образомъ’ [т. 4, с. 365]; *без ладу живе* – ‘безпорядочно живеть’ [т. 2, с. 339]; г) щасливий шлюб: *бути в парі* – ‘быть мужємъ и жєной’; *до пари бути; подь пару быть, парой быть, подь стать быть* [т. 3, с. 96]; *жити як риба з водою* – ‘согласно жить’ [т. 1, с. 485].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘форм дозвілля’. За давнім слов’янським звичаєм з нагоди великих свят проводилися різні ігри і виконувалися танки: «сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», – оповідає літописець про давні народні забави. Спеціально для таких сходин виділялись окремі вишптані майдани, які звалися ігрищами [див.: 9, 33-34]. Крім того, гуляння відбуваються й на вулиці, вже тоді це слово позначало ‘народну забаву’ [5, с. 373]. Елементи

форм дозвілля українців знайшли своє відображення у ФО, що стосуються: а) проведення дитячих ігор: **дати бурду** – ‘рідь ігри у мальчиків – попадають камешками в поставлену стоймя каменну плиту или кусокь доски; выигрывает сваливший плиту или доску’; **задам я тобі бурду** – ‘задам я тобі трезвону’; **бурдюки бити** – ‘шалить’ [т. 1, с. 111]; **бабу перевозити** – ‘дѣтская игра: бросают камешки или черепки такъ, чтобы они пошли по водѣ рикошетомъ; сколько камень или черепокъ сдѣлалъ скачкокъ, столько бросавший перевіз баб’ [т. 1, с. 12]; **тісна баба, кісна баба** – ‘преимущественно дѣтская игра, въ которой сидящіе на краях скамьи начинаютъ тѣснить внутри сидящихъ къ срединѣ ея, т.ч. тѣ оказываются какъ бы въ тискахъ’ [т. 1, с. 12]; **кіці (куці, куца, ціці) баба** – игра вѣ жмурки вообще, а въ частности тотъ изъ играющихъ, который, съ завязанными глазами долженъ ловить другихъ’ [т. 1, с. 12]; **скакати діда** – ‘скакать на одной ногѣ’ [т. 4, с. 130]; **заморити діда** – ‘въ дѣтской игрѣ вѣ дідок: ударить палкою на лету деревянный шаръ (дідок)’ [т. 2, с. 69]; б) проведення хлѣпчиками дитячих ігор: **дати бурду** – ‘рідь ігри у мальчиків – попадають камешками в поставленную стоймя каменную плиту или кусокь доски; выигрывает сваливший плиту или доску’; **задам я тобі бурду** – ‘задам я тобі трезвону’; **бурдюки бити** – ‘шалить’ [т. 1, с. 111]; **сало дерти** – ‘рідь ігри у мальчиків: повиснуть, зацѣпившись за перекладку ногами, внизъ головой’ [т. 4, с. 97]; **бити шила** – ‘рідь ігри у парней’ [т. 1, с. 58]; **загинати сухого вовка** – ‘рідь ігри: нѣсколько мальчиковъ набрасываются на одного и пригибають ноги к землѣ’ [т. 1, с. 245]; **кашу варити** – ‘рідь ігри’ [т. 1, с. 127]; в) проведення святкових ігор дорослими: **битися навбитки** – ‘особый родъ ігеры яйцами на свѣтлый праздникъ: бить одно яйцо объ другое, и чье разобьется, тотъ и считается проигравшимъ’ [т. 1, с. 58]; **ходить оборога** – ‘святочная игра (на праздникъ Пасхи); въ церковной оградѣ 4 человекъ соединяются внизу, а два стоятъ у нихъ на плечахъ и такъ ходять’ [т. 3, с. 21]; **козла водити** – ‘играть в масляничную хороводную игру съ пѣснями о козлѣ’ [т. 2, с. 265]; **водити козу** – ‘святочное представление на рождественские святки, преимущественно подѣ Новый годъ, состоящее въ томъ, что компанія парней, изъ которыхъ одинъ одѣвается козю, ходитъ по хатамъ, коза танцуетъ подѣ музыку, причѣмъ поють особья пѣсни’ [т. 2, с. 264]; г) виконання танців: **вбивати тронака** – ‘откалывать трепака’ [т. 1, с. 145]; **бити третяка** – ‘танцовать’ [т. 1, с. 58]; **гайдука садити, ударити** – ‘танцевать въ присядку’ [т. 2, с. 265]; **садити гайдука** – ‘танцовать гайдука, трепака’ [т. 4, с. 95]; **гопака вдарити** – ‘рідь танца’ [т. 1, с. 309]; г) проведення зібрань, свят: **дівич вечір** – ‘дѣвичникъ’; **гадала баба дівич вечір** [т. 1, с. 144]; **бабські свята** – ‘народные праздники, празднуемые исключительно женщинами’ [1, с. 15].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘звичаїв громади’. В історії українського народознавства описано велику кількість громадських звичаїв, що стосуються дітей і молоді. Очевидно, це пояснюється пильною увагою з боку як родини, так і одно-

сельчан до дівчат (при досягненні 16 років) і хлопців (при досягненні 18 років), оскільки саме ці молоді особи були першими претендентами на одруження. Формотворчою базою для виникнення низки ФО стали: а) *школярські звичаї*: *березовим пером випи-сувати; дати березової каші; березової дам припарки; уже не їсть березової каші – ‘уже выиель изъ школьныхъ лѣтъ’* [т. 1, с. 52] (обряд випровадження школярів на шкільня: мати спеціально варила цю страву, “запрошувала хрещених батька й мати на печерю, а вранці, йдучи до школи, батько з першаком обов’язково несли вчителеві горничик із кашею, “щоб наука йшла на ум” [13, с. 60]); *по під віконню ходити, миркати ‘лиценствовать, выпрашивать подъ окнами милостыню’* [т. 1, с. 237] (незаможні школярі Києво-Могилянської академії в обідню пору ходили “попід дворами заможних киян і випрошували шматок хліба співанням духовних пісень і, зокрема, кантів, що починалися словами: “Мир Христов” [7, с. 304]); б) *звичаї молоді*: *дівка у заплітках (у бовтицях) – ‘взрослая дѣвушка, могущая уже выходить замужъ’* [т. 1, с. 387]; *оплатитися за свою дівку – ‘дать парнямъ угощене за право стороннему парню ходить к избранной или дѣвушкѣ на вечерницѣ’* [т. 3, с. 58]; *дівчина на відданні – ‘дѣвушка невѣста, взрослая дѣвушка’* [т. 1, с. 211]; *під корито підвернути старшу – ‘пийти замужъ раньше старшей сестри’* [т. 3, с. 160]; *світити головою – ‘быть дѣвушкой’* [т. 4, с. 109]; в) *звичаї дорослих*: *волосом засвітила – ‘говорится о замужней женщинѣ, когда у нея спадетъ очіпок’* [т. 1, с. 251] (порушенням традиційних норм для заміжніх жінок вважалося ходити з непокритою головою; це дозволялося тільки дівчатам); *топтати рясть – ‘жить’; не топтати ряст – ‘умереть’* [т. 4, с. 94] (звичай літніх людей і молоді на весні ходити в поле топтати перші квіти рясту – значить жити, а, відповідно, не ходити – померти).

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘звичаєвого права’. Основним і найважливішим джерелом українського права було звичаєве право, яке виникло у зв’язку з традиційним дотриманням усіма членами громади протягом віків народних звичаїв і підпорядкуванням правничого життя і побуту звичаєвим правилам [див.: 15, с. 230-236]. Певна сукупність знань про релікти звичаєвого права в громадському побуті, а саме: система дізнання, покарання, застава тощо – відображена в етноконцептах і закріпилась у ФО. У цій групі ключовим поняттям є мікроетноконцепт *горло*: *на горлі карати – ‘предавать смертной казни’* [т. 2, с. 220]; *горлом, на горло скарати – ‘казнить смертью’* [т. 1, с. 313]; *горломъ дарувати – ‘освобождают от смертной казни’* [т. 1, с. 313].

Поле мікроетноконцептів ‘календарно-обрядові традиції’

Українські календарно-побутові звичаї, які пройшли складний і тривалий шлях розвитку, безпосередньо пов’язані з календарними циклами (зима, весна, літо, осінь), від яких залежав побут наших предків. Кожна пора року мала свою важливу ціну – кульмінаційну точку, до якої були приурочені народні звичаї та обряди річного календарного кола.

ФО з мікроетноконцептами на позначення 'обрядів зимового циклу'. Характерними для обрядовості зимового циклу, який починався 4 грудня з дня Введення в храм Пресвятої Богородиці і завершувався 7 квітня – святом Благовіщення [див.: 1-4, с. 122-132]; є мікроетноконцепти ФО, що пов'язані: а) з передріздвяними традиціями та святами: *Іду, їду калити кусати – лепешка, смазанная медомъ и употребляемая для гаданія въ день св. Андрея* [т. 2, с. 210] (кусати калиту – звичай, при якому хлопці намагаються відкусити корж, прив'язаний на мотузні до стелі [9, с. 229]); *ходити з Меланкою – 'канунъ новаго года; компанія парубковъ, среди которыхъ одинъ, называемый Меланкою, одѣтъ в женскую одежду, ходитъ вечеромъ подъ нивы годъ изъ хаты въ хату, поетъ обрядовыя пѣсни* [т. 2, с. 416]; б) з різдвяними традиціями та святами: *кутя багата – 'канунъ Рождества, сочельникъ; передати куті меду – 'пересолитъ* [т. 2, с. 333]; *святий вечір – 'канунъ Рождества* [т. 1, с. 144]; *свят-вечір – неділя – 'свѣтлое воскресѣнье* [т. 4, с. 111]; *щедрий вечір – 'кинуть Новаго года* [т. 4, с. 523]; *вечерю посилати, носити – 'въ канунъ Рождества, послѣ обрядового ужина, посылають вечерю (кутю, узварь) родителямъ, кумамъ, кресному отцу или матери, священнику* [т. 1, с. 143]; в) з хрещенськими традиціями та святами: *голодна кутя – 'канунъ Богоявленія Господня* [т. 1, с. 303]; *кутя голодна – 'канунъ Крещенія* [т. 2, с. 333]; г) з традиціями великого посту: *полощуть зуби – 'випивають въ корчмѣ* [т. 3, с. 287]; *жизлавий понедѣлок (тѣждень) – 'первая недѣля великого поста* [т. 1, с. 484]; *масна неділя – 'воскресенье на сырой недѣлѣ* [т. 2, с. 408]; *говіти на вилах – 'говѣтъ на шестой недѣлѣ поста* [т. 1, с. 166].

ФО з мікроетноконцептами на позначення 'обрядів весняного циклу'. Своєрідним перехідним містком від зимового до весняного обрядового циклу був день Стрітвення (15 лютого). Весняні мотиви відчутні в день Віднайдення голови Івана Хропителя, Обретіння (9 березня). За народним календарем весна починалася від дні преподобної мучениці Євдокії (14 березня) [див. 14, с. 132-144]. Мікроетноконцепти ФО характерні для обрядовості весняного циклу, що стосуються: а) традицій вербного тижня: *вербний тиждень – 'вербная недѣля* [т. 4, с. 260]; *вербна (шуткова, квітна, беккова) неділя – шуткова неділя – 'вербное воскресенье* [т. 4, с. 520]; б) передвеликодніх традицій: *чистий четвер – 'четвергъ страстной недѣли великого поста* [т. 4, с. 464]; *білий тиждень – 'страстная недѣля* [т. 4, с. 260]; *задушний день – 'день всеобщаго поминовения, родительская суббота* [т. 2, с. 37]; *навський Великодень, мавський Великодень, мертвецький Великодень – 'Пасха мертвецовъ, по народнымъ вѣрованіямъ, въ четвергъ на послѣдней недѣлѣ великого поста* [т. 2, с. 474]; в) великодніх традицій: *шити-білити – завтра Великодень – 'значитъ тѣ же, что русское: коли на охоту ихать, тогда собакъ кормить* [т. 1, с. 65]; *віддавати колодку – 'обычай, по которому въ день Пасхи дѣвушка, христосуясь, и обмѣнивается съ парнемъ писанкой, а только даетъ ее ему, за что парень долженъ ей нанять танецъ, т.е. музыку къ танцамъ* [т. 2, с. 271]; г) післявеликодніх традицій

ци: *обливаный понеділок* – ‘понеделникъ праздника Пасхи, когда существуетъ обычай обливать другъ друга водой’ [т. 3, с. 14]; *Рахманський Великдень* – ‘по нар. повір'ям, світлий празникъ легендарныхъ людей рахмановъ, которые празднують его въ тотъ день, когда дождываютъ къ нимъ жуценыя въ страстные четвергъ или субботу скорлупы пасхальныхъ яицъ, а это бываетъ на преполовеніе’ [т. 1, с. 131]; г) *правнєвихъ святъ*: *перегнати на росу кого* – ‘задать кому’; *божа роса* – ‘молочные продукты’ [т. 4, с. 65]; *провідний тиждень* – ‘Фомина недѣля’ [т. 4, с. 459]; *бабські проводи* – ‘Понеделникъ Фоминой недѣли, когда поминають усопшихъ однѣ бабы’ [т. 1, с. 15].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘обрядів літнього циклу’. Літній цикл наповнений хліборобськими турботами, насамперед доглядом за посівами. Чітко окреслених меж циклу не було. За народними прикметами, його початок висначали останніми днями травня, а саме в день Івана Богослова (21 травня) або в день Теодора (29 травня). Тривав він до дня пророка Іллі (2 серпня) [див.: 14, 144-153]. Обрядовість літнього циклу простежується в мікроетноконцептах ФО, пов'язаних: а) з *троїцькими святами*: *кличальна субота* – ‘канунъ Троицына дня’; *кличальна недѣля* – ‘Троицынъ день, воскресенье троицкой недѣли’; *кличані святки* – ‘празникъ Троицы’ [т. 2, с. 250]; *гряна недѣля* – ‘зеленыя святки, Троицынъ день’ [т. 1, с. 334]; *зелені свята* – ‘недѣля Пятидесятницы’; *зелена недѣля* – ‘воскресенье, которымъ начинается недѣля Пятидесятницы’ [т. 2, с. 148]; *русальні рощигри, русальний великдень* – ‘четвергъ троицкой недели’ [т. 4, с. 88]; *русалчин Великдень* – ‘четвергъ троицкихъ праздниковъ, когда, по повѣр'ю, празднують русалки’ [т. 4, с. 88]; б) *літніми обрядовими святами*: *сухий четверг* – ‘последній четвергъ передъ Петровымъ постомъ’ [т. 4, с. 232]; *громові свята, празники* – ‘рядъ посвященныхъ грому праздниковъ: съ 8-го іюля по 6-е августа’ [т. 1, с. 330]; *мичики волоскати* – ‘угощаться въ складчину в понеделникъ послѣ заговѣня на Пітровъ постъ’ [т. 1, с. 288].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘обрядів осіннього циклу’. Основною ціллю осіннього обрядового циклу було забезпечення родючості полів, плодючості ґрунту та продовження людського роду. Рамки цього циклу в сучасній інтерпретації охоплюють період від перших серпневих днів (день пророка Іллі, 2 серпня) до дня святого Пилипа (27 листопада) [див.: 14, с. 153-161]. Для обрядовості осіннього циклу характерними є мікроетноконцепти ФО, що стосуються: а) *спасівських традицій*: *індська борода* – ‘трава, которую не можетъ захватить коса’; *спасова борода* – ‘кусть ржи, оставляемый на ниві еъ конці жатвы’ [т. 1, с. 87]; б) *обрядів, пов'язаних з початком посту*: *волочити колодку* – ‘обрубокъ дерева, привязываемый жепициной неженотому мужчинѣ въ понеделникъ сырной недѣли’ [т. 2, с. 271]; *у конопочки, у пір'я вбитися* – ‘переносно о людяхъ: вырасти’ [т. 4, с. 306].

Поле мікроетноконцептів ‘родинні традиції’

Звичаї сім'ї та родини склалися протягом багатьох століть. Вони постійно зазнавали змін: одні ритуали забувалися, інші норми поведінки з'являлися. Основними зі них на сьогодні вважаються обряди народження дитини та її хрестини, весілля й похорони. Родинні традиції стали підґрунтям для виникнення низки ФО, завдяки яким масмо можливість відтворити старі забуті залишки обрядів й зберегти в пам'яті ті ритуали, які здійснюються тепер.

ФО з мікроетноконцептами на позначення 'обрядів народження'. Пологові обряди і звичаї складаються з трьох тісно пов'язаних циклів: передпологовий, власне пологовий і післяпологовий. Вони включають звичаї, уявлення, повір'я та обрядові дії, метою яких є збереження вагітності і забезпечення успішного перебігу пологів, охорона й очищення матері та дитини, уведення немовляти в сім'ю, родину, громаду, церкву. У фразеосистемі української мови фіксуються ФО з мікроетноконцептами, що відображають: а) передпологовий період жінки: нарядити дитину – 'вираженіє, имѣющее смыслъ: сдѣлать ребенка' [т. 2, с. 518]; важска жінка – 'беременная женщина' [т. 1, с. 122]; бути у вазі – 'быть беременной' [т. 1, с. 120]; б) власне пологові звичаї, народження дитини: знайти дитину – 'родить ребенка' [т. 2, с. 171]; найти дитину – 'родить ребенка' [т. 2, с. 531]; баба сповитуха, баба пупорізка – 'повивальная бабка, акушерка' [т. 1, с. 13]; вибабити дітей – 'принять (дѣтей о повитухахъ), заработать акушерствомъ' [т. 1, с. 144]; 3) післяпологових звичаїв, хрестини дитини: подержати до хреста – 'крестить, воспринять отъ купели' [т. 3, с. 240]; у хрест увести – 'окрестить; учора ізвечора сина вродиша, і к білому світу у хрест увела'; у хрест увійти – 'окреститься, быть окрещеннымъ' [т. 4, с. 413]; відкупні куми – 'мужчина и женщина, которые, въ случае если дѣти въ семьѣ мрутъ, для сохраненія жизни ребенка, приглашаются его родителями (через шесть недель послѣ его рожденія и уже послѣ крещенія) быть второю парюю кумовъевъ, при чемъ кумъ даетъ деньги, кума –?; впоследствии ребенокъ родителями выкупається у зтихъ кумовъевъ' [т. 1, с. 216].

ФО з мікроетноконцептами на позначення 'обрядів весілля'. Традиційне весілля поділялося на три цикли: передвесільний, власне весільний і післявесільний [7, с. 63], які становлять цілісну картину певних звичаїв. У різних етнографічних районах України кожному з циклів були властиві свої ритуали, обряди та звичаї, елементи яких закріпились у ФО. У фразеосистемі української мови фіксуються ФО з мікроетноконцептами, що відображають: а) обряди передвесільного циклу: хліб обмінити – 'при святоствѣ обрядовый обычай: обмыняютъ хлѣбъ сватовъ на хлѣбъ родителей невесты' [т. 3, с. 18]; старостів засилати – 'сватать' [т. 2, с. 94]; подавати рушники – 'обычай святоства: принимая предложение, перевязать сватовъ особо для того приготовленными полотенцами' [т. 3, с. 238]; облизати макогін – 'потѣрпѣть неудачу' [т. 3, с. 14]; піднести кабака – 'отказать жениху' [т. 2, с. 202]; покуштувати, дати, взяти, зьнв гарбуза – 'получить отказъ при святоствѣ' [т. 1, с. 273; т.

1, с. 273]; *гарбузом пахне* – ‘будеть отказъ на сватовство’ [т. 3, с. 103]; *дати відкоша* – ‘прогнать, отрозить’ [т. 2, с. 247]; б) *власне весільні обряди*: *сорочку викупляти* [т. 1, с. 166]; *головатий батько* – ‘отець на свадьбѣ’ [т. 1, с. 33]; *бити чолом за двором* – ‘предложеніемъ могорыча добывать пропускъ поѣзду новобрачнаго къ дворъ новобрачной’ [т. 4, с. 468]; *грати весілля* – ‘играть свадьбу; дай, боже, шати з ким буду весілля грати’ [т. 1, с. 322]; *в закон увести* – ‘сочетать законнымъ прикомъ’; *у закон уступити* – ‘вступити въ законный бракъ’ [т. 2, с. 52]; *стати на рушнику* – ‘обвинчатся’ [т. 4, с. 194]; *на рушнику стояти вичатся* [т. 4, с. 91]; *купувати молоду* – ‘въ свадебномъ обряде давать угощенные и деньги братьямъ невесты и ихъ товарищамъ, которые будто-бы продають последнюю’ [т. 2, с. 328]; *скривати/скрити молоду*; *покривати молоду* – ‘въ свадебномъ обрядѣ: надхватъ на голову новобрачной уборъ замужней эсенцины’ [т. 3, с. 277]; *обсівати молодого (поїзжан)* – ‘свадебный обрядъ: обсыпають новобрачнаго и свадебныхъ гостей изъ толы иубы смѣсю овса, пряниковъ, орѣхов, подсолнечныхъ и тыквенныхъ зеренъ, сушыхъ груш, сливъ и хмѣля’ [т. 3, с. 27]; *за косою йдуть* – ‘въ свадебномъ ритуалѣ закосянами называются тѣ лица, которые отвозять новобрачную къ новобрачному’ [т. 2, с. 53]; *зав’язати голову (переносно)* – ‘выйти замужъ’ [т. 2, с. 23]; *руку давати, придавати рученьки* – ‘особый обычай на свадьбѣ’ [т. 4, с. 86]; *заводити на посад (молоду)* – ‘свадебный обрядъ: сажать новобрачную за столъ въ красному уклѣ’ [т. 2, с. 20]; *припилювати квітку* – ‘дать насмѣшливое прозвище’ [т. 3, с. 454]; в) *обряди післявесільного циклу*: *викупати пояси* – ‘свадебный обрядъ, совершаемъ навобратно во вторникъ: давать подарокъ (платокъ) и угощеніе водкой дружковѣ и піддружому, которые сидять въ это время на подушкахъ’ [т. 1, с. 166]; *підгулювати молоду* – ‘свадебный обычай въ Борз. у.: послѣ возвращенія въ понедѣльникъ новобрачныхъ изъ церкви, ихъ сажаютъ за столъ и предлагаютъ намашиную медомъ булку: дважды обманываютъ, только деля видѣ, что даютъ, а въ третій разъ отдають’ [т. 3, с. 164]; *винравляти дочку* – ‘при выходѣ дочери замужъ надѣлять бѣльемъ, платьемъ, посудой и иною домашней утварью’ [т. 1, с. 179]; *дати кунцию* – ‘викупъ помещику за крепостную невесту (первоначально въ видѣ меха, а затемъ и денегъ), заплатитъ такой викупъ’ [т. 2, с. 325].

ФО з мікроетноконцептами на позначення ‘поховальних звичаїв’. У традиційній поховальній обрядовості українців християнські звичаї тісно пов’язані з давніми похоронними ритуалами, що своїм корінням сягають у дохристиянські часи. Міра в те, що існування на цій землі припиняє лише тіло, а душа відходить у небо, спонукало до більш праведного й менш гріховного життя. Дослідники слов’янської духовної культури неодноразово звертали увагу на відносну бідність певного фрагменту традиційної картини світу, як уявлення про смерть, а також ритуалів й норм побутової поведінки, які втілюють їх [див.: 6, 237]. Певні традиції шкріпились у фразеосистемі української мови з мікроетноконцептами, що позна-

чають: а) релігійні вірування в потойбічний світ і вічність душі: *бути на божій, останній дорозі* – ‘бути при смерті’ [т. 1, с. 426]; *Царство небесне їм* – ‘пожелання умершим’ [т. 4, с. 423]; *Богу душу віддати* – ‘умереть, отдати Богу душу’ [т. 1, с. 460]; б) вірування в підземне царство темних сил: *хай він під плав піде* – ‘проклятіє: пожелання смерті’; *плав* – *трясина, єдн подь слоємь растительности вода, плавучій остров из камыша и небольших растений* [т. 3, с. 190]; в) повір’я, пов’язані з уявленнями про смерть: *щоб ти зозулі не чув* – ‘пожелание смерти’ [т. 2, с. 177]; *маком сісти* – ‘погибнуть’ [т. 2, с. 399]; г) поховальні обряди і традиції: *лягти на лаву* – ‘умереть (так как покойников кладут, согласно обычаю, на лавы)’; *положити на лаву* – ‘хоронить’; *откуда проклятіє: щоб тебе положили на лаву* – ‘желаю тебѣ смерти!’; *также божба: а щоб мене до вечора на лаву положили* [т. 2, с. 337]; *а щоб тебе в німі дошки положили* – ‘проклятіє: пожелание смерти’ [т. 2, с. 567]; *щоб тебе очеретиною зміряли* – ‘пожелание смерти (отъ обычая мѣрять мертвеца камышиною)’ [т. 3, с. 81]; г) рушунди, пов’язані з відспівуванням покійника: *на ладан дикати* – ‘бути близьким кь смерти’ [т. 2, с. 340]; *дурному персвазія а умерлому кадило, то все єдно* [т. 2, с. 206]; *похорон одправляти* – ‘заховав дід бабу і похорон одправив (Рудч.)’ [т. 1, с. 225]; *щоб, бодай по душі дзвонити* – ‘звонить по мертвому’ [т. 1, с. 460].

Отже, базовий макроетноконцепт ‘традиція’ містить близько ста культурно маркованих ФО, зафіксованих у словнику Б. Грінченка. Етимологічною підставою виникнення цих ФО стали обряди, звичаї та вірування українського народу. У складі виявлених ФО містяться мікроетноконцепти, що є переконливим свідченням приналежності цих одиниць до культури українців та їхніх традицій. Найчисленнішими серед них є мікрополя мікроетноконцептів на позначення ‘*обрядів весільного циклу*’ (близько 35 ФО), ‘*форм дозвілля*’ (понад 30 ФО), ‘*морально-етичних норм*’ (понад 20 ФО), ‘*обрядів зимового циклу*’, ‘*обрядів весняного циклу*’, ‘*поховальних звичаїв*’ та ‘*звичаїв громади*’ (у кожній групі близько 20 ФО). Аналіз фразеологічного матеріалу дає можливість стверджувати, що найпродуктивнішими є такі мікроетноконцепти ФО, як *рушник, земля, Великдень, вінець, коса, дні тижня, молода, дівчина, каша*. Для українського народу більшість цих компонентів є символічними поняттями, а саме тому ці лексеми виявилися активними мікроетноконцептами в структурі ФО української мови.

1. *Аверинцев С.С.* София-Логос. Словарь. – К., 2001; 2. *Алефиренко Н.Ф.* Когнитивно-семасиологическая лингвокультурология: Истоки и методологические основы // Славянские языки и культура. Материалы Международной научной конференции // Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого, 2007. – С. 3-8; 3. *Баронин А.С.* Эгническая психология. – К., 2000; 4. *Белозерова Ф.М.* Прототипы фразеологических единиц в языковой картине мира // Фразеологизм: семан-

ніка и форми: Сб-к статей, посвященный юбилею В.А. Лебединской / Отв. ред. Н.Б. Усачева. – Курган: Изд-во Курганского государственного университета, 2001. – С. 14-15; 5. *Білецький-Носенко П.П.* Словарь малороссийского, или юго-восточнорусского языка / Підготував В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 422 с.; 6. *Виноградова Л.Н.* Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 235-239; 7. *Здоровега Н.І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974; 8. *Іващенко В.* Компоненти містової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. – № 4. – 2004. – С. 18-28; 9. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994; 10. *Маслова В.А.* Лингвокультурология: Учебное пособие. – М., 2001; 11. *Михитась В.* Бурси та бурсаки // Науково-популярний та літературний альманах Міжнародного історичного клубу / А. Динисенко, В. Туркевич. – Вид. за сприянням Міжнародного фонду “Відродження”, 1998; 12. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006; 13. *Скуратівський В.Т.* Дідух: Свята українського народу. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.; 14. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С.П. Павлюка; Передмова М.Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К.: Знання, 2006; 15. *Яковлів А.* Українське право / Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби. – К., 1993. – С. 230-236.

Джерело

Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала ред. журн. “Кіевская старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909.

Валентина САВЧИН,

Львівський національний університет
імені Івана Франка

ВНЕСОК МИКОЛИ ЛУКАША В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Заслуги М. Лукаша в галузі лексикографії величезні, хоча за його життя критика не надавала особливого значення цьому аспектові, бо й сам він не вважався офіційним лексикографом. Тепер, узагальнивши творчу спадщину Майстра, можемо без перебільшення визнати, що Микола Лукаш – цільний лексикограф ХХ сторіччя. Йому вдалося зробити те, що не завжди було під силу цілим науковим інституціям.

Мрією перекладача було укладення тлумачного словника української мови, повнішого за Словник Бориса Грінченка, який охопив би всю стилістичну й територіальну різноманітність української мови.

Збирав М. Лукаш і матеріали до фразеологічного, синонімічного словників, словника українських прізвищ та словника евфемізмів (матеріали до останнього по смерті М. Лукаша було знищено) [9, с. 323]. Роботу над лексико-фразеологічною картотекою він розпочав ще на шкільній лаві, а тривала вона все життя. Це “полювання за словами”, як згадував О.І. Жолдак¹, було першою стихією М. Лукаша. Читajući книги, газети, журнали, перекладач занотовував на картку кожне варте уваги слово чи зворот. Він фіксував, передусім, фразеологізми, колоритні народні вислови, порівняння, приповідки, тавтологічні звороти, невтомно вибирав рідковживані, застарілі, діалектні слова. Тому й не дивно, що в зібраній картотеці немало можли було б розшукати такого, чого не знайдеш у найповніших наших словниках. “Усі свої зусилля, – зазначав Л.В. Череватенко, – він спрямовував на те, щоб витворити *соборну українську мову*, де поєдналися б тисячолітні набутки територіальних говірок і діалектів, мовні скарби всіх теренів – як Правобережжя, так і Лівобережжя. [...] Себто виконав він роботу загальнонаціональної ваги” [13, с. 714]. М. Лукаш звертався до найглибших пракоренів української мови, щоб повернути з небуття те, чого не встигла навіть зафіксувати класична українська література. Тому таке “полювання” не припинялося й під час усного мовлення, побутових розмов. “Одного разу, – згадує О.І. Жолдак,² – М. Лукаш неймовірно зрадів, коли почув з уст Марини Григорівни, матері письменника, вислів, якого раніше не чув (*до клонит* із значенням “до революції”), і відразу ж занотував його”. Інший епізод пригадує Л.В. Череватенко: “Почувши якесь незвичне слово, незнайомий вираз, Лукаш одразу “брав його на олівць”. “На мене давно вже собаки часник товчуть” (себто людина ось-ось помре). Микола Олексійович аж підскочив з радощів! Здорово!” [13, с. 718]. Усе це характеризує його як невтомного лексикографа – збирача рясних самоцвітів української мови, які потім неодмінно з’являлися в його перекладах. Так, через переклади М. Лукаш збагачував рідну мову, даруючи друге життя не одному вже забутому слову.

Унікальну багатотисячну картотеку М. Лукаша, яка зберігається в Інституті української мови НАН України, на жаль, не опубліковано ані у вигляді словника, ні матеріалів до нього, хоча в періодиці пролунав намір часопису “Слово” видавати її факсимільно власне як матеріали до словника [2, с. 13]. Схожої думки дотримується Комісія зі спадщини Миколи Лукаша: публікувати картотеку М. Лукаша необхідно, щоб донести до людей його важливу дослідницьку роботу. Та оскільки М. Лукаш жодного зі своїх словників не завершив, матеріали картотеки не постали як цілісно оформлена книга, опублікувати їх потрібно саме як картотеку Миколи Лукаша, для

¹ Спогади О.І. Жолдака, датовані червнем 1996 р., зберігаються в архіві автора статті.

² Там само.

якої А.О. Перспада запропонував назву – “Лукаш”, за аналогією до “La Rousse” [9, с. 123]. Деякі цікаві слова з картотеки М. Лукаша вже пробиваються у світ у циклі публікацій відомого перекладача та бібліографа О.П. Синиченка під заголовком “Уроки української лексики”, що друкуються в журналі “Урок Української”.

Лексико-фразеологічна картотека – не єдиний внесок М. Лукаша в лексикографію. Відомо, що він рецензував словники, які видавав Інститут мовознавства; допомагав редакції часопису “Вітчизна” в підготовці до друку матеріалів до синонімічного словника української мови, упорядником якого був А.Є. Багмет із Полтави; давав цінні поради упорядникам “Російсько-українського фразеологічного словника” І.О. Виргану та М.М. Пилинській. Допомогу М. Лукаша в лексикографічній роботі відзначив М.Т. Рильський на республіканській нараді перекладачів, що проходила в Києві 16-18 лютого 1956 р.: “...Я не бачив жодного разу, щоб письменник, за винятком т. Лукаша, висловив свої запитання, свої спостереження над мовою, щоб узяв активну участь в складанні словника, щоб письменник прийшов до Інституту мовознавства і допоміг йому активно” [8, с. 186].

Ще 1954 р. М. Лукаш виступив із рецензією на Перший том українсько-російського словника (гол. ред. І.М. Кириченко) [6, 7]. Ця рецензія засвідчила не лише глибину фахового аналізу, але й виявила величезну ерудованість і обізнаність перекладача в царині рідного слова. Зауваживши, що в цьому томі не зафіксовано понад 600 лексичних одиниць тільки із часткової вибірки із творів М.Т. Рильського, М.П. Бажана, Ю.К. Смолича, О.Т. Гончара, М. Лукаш яскраво ілюструє свої зауваження достатньою кількістю прикладів. Рецензент справедливо зазначає, що невелику частину слів, які є індивідуальними авторськими новотворами, цілком доречно залишати за межами словника. Однак, це не повинно статися зі словами загальнолітературної мови. “Адже навіть якщо слово зустрічається тільки у якогось одного автора, – зазначає М. Лукаш, – це ще не значить, що воно обов’язково є його індивідуальним новотвором і тому не заслуговує на увагу лексикографа. Це слово може бути якраз досить поширеним в усному мовленні, відомим і зрозумілим всім, хто розмовляє даною мовою, але воно чомусь ігнорується письменницьким загалом. Однак досить якогось поштовху – і слово знаходить повсюдне визнання, проникаючи в найрішоманітніші стильові і жанрові різновиди літературної мови” [7, с. 122]. На підтвердження своїх слів М. Лукаш наводить приклад із засвоєнням українською мовою слова “віддунювати”. “Вперше його вжила М. Вовчок, яка почула це слово, без сумніву, із вуст народу. Довгий час воно було унікалом, і тільки в останнє десятиріччя, буквально на наших очах, це слово отримало надзвичайно широке поширення в літературній мові, зараз важко вже знайти автора, який би не вживав його” [7, с. 122]. Не можна не погодитися з такими міркуваннями перекладача, адже за межами словника залишилися такі загальноновживані слова, як *безмір’я*, *верхогір’я*, *відволікатися*,

життєлюб, бліднішати, виднокіл, дітлашня, бджільник, водогін, безпроглядний, ди вакуватий тощо.

Перекладач, який відстоював багатство рідної мови на практиці, збагачуючи її своїми перекладами, прагнув надати кожному слову таке ж повноправне місце й у словниках. Звідси і твердження, що “словник повинен не тільки реєструвати те, що давно увійшло в літературну мову..., але також популяризувати ті нові лексичні елементи, які виростають органічно із наявного мовного матеріалу, оформляючись за гиповими продуктивними словотворчими моделями згідно з внутрішніми законами розвитку мови – елементи, які за своїми семантико-стилістичними властивостями є життєздатними і перспективними, які сприяють удосконаленню і збагаченню мови” [7, с. 123].

У цій рецензії простежується вміння М. Лукаша глибоко проникати в семантику слова. Це вміння особливо помітне в його перекладах, де М. Лукаш вільно оперує найтоншими відтінками в значенні слова чи вислову. І вже як рецензент словника, М. Лукаш зауважує, що в деяких словах не виділяються окремі значення, які часто є досить поширеними в літературній мові. Автор рецензії наводить ці значення та ще й ілюструє їх цитатами з творів українських письменників [7, с. 126]. М. Лукаш вказує й на випадки, коли українські слова, однакові за звучанням із російськими, уніфікуються з останніми за змістом, утрачаючи свої попередні значення. Наприклад, слово *банда* раніше означало “юрба, груна”, *бандаж* – “стрічка”, *боти* – “дошки для човнів”, *бура* – “вирування води”, *буян* – “упертий віл”. У словнику ж всі ці слова вжито в тих же значеннях, що і в російській мові [7, с. 121]. Останнє зауваження є надзвичайно важливим для розуміння суті тих процесів, які відбувалися в українській мові. Бачимо, що планомірна русифікація, яка неухильно проводилася у всіх сферах життя, торкнулася й лексикографії. Для мови це було великою втратою, адже словники – це своєрідне дзеркало її душі. Уніфікація українських слів із російськими відбувалася не лише на рівні значень, але й оформлення слова. І це теж не пройшло повз увагу рецензента. М. Лукаш наводить приклади уніфікації іншомовних запозичень, які існували в українській мові, з аналогічними в російській. Так, замість колишніх слів *багул, баккомпарт, бакханалія* у цьому словнику маємо *баул, бакенбарди, вахханалія* [7, с. 121].

Із цієї рецензією М. Лукаш виступив ще на початку своєї професійної діяльності в галузі художнього перекладу й уже тоді заявив про себе як про досконалого знавця рідної мови й літератури, що тонко відчуває глибини слова. Рецензія М. Лукаша викликала чималий резонанс, і цитати з неї відлунують не в одній статті, що друкувалися у “Вітчизні”, “Радянському літературознавстві”, а саму рецензію ставили в один ряд із працями академіка В.В. Виноградова [1, 4, 5].

Окремо хочеться сказати про лексикографічні студії Лукашевої спадщини. Першим кроком у цьому напрямку став невеликий українсько-іспанський “Слов-

ник-показчик фразеологізмів роману Сервантеса “Премудрий гідальго Дон Кіхот і Ламанчі” в мові перекладу Миколи Лукаша”, який уклала Т.В. Цимбалюк і подача як додаток до своєї монографії, присвяченої цій проблемі [12, с. 204-235].

Якщо цей словничок стосувався виключно одного Лукашевого перекладу, то в наступній праці дослідниця оперувала всіма доступними перекладами М. Лукаша. Ідеться про словник-довідник “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” (укладачі: Т.В. Цимбалюк і О.І. Скопненко) [11], який став справді визначною подією в культурному житті України. Ця фундаментальна праця – не тільки перша в історії української лексикографії спроба систематизувати та описати фразеологічні скарби української мови, що їх зібрав і живив у своїх перекладах М. Лукаш, це взагалі перше українське видання такого роду, присвячене окремій постаті в українському художньому перекладі. Оскільки фразеологічну картотеку М. Лукаша, що мала бути основою його фразеологічного словника, досі не оприлюднено, цей словник проливає світло на ту частину фразеологічних одиниць, яку Майстер зумів використати у своїх перекладах (поки що тільки опублікованих), але й це переконує в масштабності його праці та задумів. У словнику наведено понад 6 тисяч фразеологізмів, приказок, примовок, прислів'їв, близько 15 тисяч ілюстративних прикладів їхнього вживання в індивідуально-авторській інтерпретації М. Лукаша. Значення словника “Фразеологія Миколи Лукаша” виходить далеко за межі вузько лексикографічних завдань. Він є не тільки ґрунтовною мовознавчою, літературознавчою, перекладознавчою працею, унікальним посібником з українського художнього мовлення, а свідченням самовідданої й титанічної праці подвижників перекладу задля збереження й розширення естетичних можливостей української мови.

Необхідно ще раз підкреслити, що словник “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” подає лише фразеологізми із перекладів М. Лукаша, а не дублює його картотеку із записами лексико-фразеологічних одиниць, узятих із найрізноманітніших джерел. Остання, за задумом М. Лукаша, мала стати основою фразеологічного та інших словників, однак роботу над ними не було завершено. На жаль, у деяких матеріалах, присвячених творчості М. Лукаша, спостерігаємо плутанину фактів та некоректну подачу інформації. Наприклад, у газеті “Друг читача” (№ 16, 2007 р.) у статті “Микола Лукаш: український “Фауст” стверджується, що “він [Лукаш – В. С.] створив аж шість словників! Фразеологічний було видано, і зараз ним можна користуватися” [3, с. 7]. Ідеться, очевидно, про словник, який уклали Т.В. Цимбалюк і О.І. Скопненко.

“Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” є лише першим кроком до створення повного реєстру лексики й фразеології Лукашевих перекладів – завдання назрілого й необхідного. Окрім того, лексику художніх перекладів необхідно залучати до ілюстративної частини сучасних лексикографічних видань, що значно розширило б обрії українського слова. Адже серед найважливіших стратегічних завдань М. Лукаша бу-

ло збереження, відродження та збагачення української мови засобами перекладу. Він звертався до найглибших пракоренів української мови, піднімав на поверхню й вертав з небуття втрачені вже скарби. Цікаві образні знахідки, справжні мовні раритети, віднайдені на сторінках української духовної спадщини й зафіксовані в Лукашевій картотеці, живили мовну тканину його власних перекладів і цілком заслуговують на сучасне лексикографічне опрацювання.

Частково словникове багатство М. Лукаша представлене в 11-томному “Словнику української мови”. Воно обмежене лише першими трьома томами, що вийшли друком в 1970-1972 рр., – ще до виключення М. Лукаша зі Спілки письменників. За підрахунком О. Федунівич-Швед, переклади М. Лукаша (а саме “Фауста” Й.-В. Гете, “Декамерона” Дж. Боккаччо та поезій Р. Бернса) ілюструють уживання та лексичне значення 135 слів СУМу, що здебільшого належать до пасивного словникового фонду [10, с. 25]. У 2-томному “Словнику синонімів української мови” (1999-2000 рр.) лексику перекладів М. Лукаша залучено до ілюстрування 80 синонімічних рядів, причому п’ять із них містять два або й три синоніми, ужитих у М. Лукаша. Дві третіх наведених синонімів – стилістично марковані. Серед них – найбільше одиниць розмовного реєстру (31 слово), дещо менше тих, що зараховано до рідковживаних, діалектних, застарілих та ін. Лексика М. Лукаша, використана в Словнику синонімів, виявляє широкі традиції української мови, на які опирався та які розвивав у своїй творчості перекладач. Його слововжиток тісно пов’язаний із творчістю письменників ХІХ ст. Про це свідчить той факт, що більшість слів, які використав М. Лукаш у своїх перекладах, зафіксовані ще в Словнику української мови Бориса Грінченка із супровідними ілюстративними контекстами з давньої та класичної української літератури. Зіставляючи Лукашеві слова із відповідними контекстами Словника Грінченка, можна зокрема помітити надзвичайну увагу перекладача до лексичних надбань П. Куліша. Адже слова із творів саме цього письменника, що наведені в Словнику Грінченка, найчастіше активізував у своїй перекладацькій діяльності М. Лукаш.

На нашу думку, лексикографічні студії спадщини М. Лукаша необхідно продовжувати. Різновекторність досліджень допоможе краще виявити особливості Лукашевої мови, ті глибокі традиції, що її живили, з’ясувати роль перекладача в розширенні стилістичних і значенневих властивостей слів. З іншого боку, актуальною є робота над створенням повного реєстру лексики Лукашевих перекладів, що дозволить повніше представляти лексичні надбання Майстра в сучасних лексикографічних джерелах, укладати нові словники за матеріалами перекладів М. Лукаша та створити базу для Словника мови Миколи Лукаша.

1. Горещький П.Й. Про культуру мови // Рад. літературознавство. – 1961. – № 2;
2. Жолдак Б.О. Лукаш – словник! // Слово. – 1992. – Ч. 20-21;
3. Забіяка І. Микола

Лукаш: український "Фауст" // Друг читача. – 2007. – № 16; 4. Кириченко І.М. Про новий українсько-російський словник // Вітчизна. – 1954. – № 11; 5. Левченко С.П. До обговорення українсько-російського словника // Вітчизна. – 1954. – № 8; 6. Лукаш М.О. Новий українсько-російський словник // Вітчизна. – 1954. – № 3. – Рец. на кн.: Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 1: А-Журі. – 508 с.; 7. Лукаш М.О. Рецейзия на украинско-русский словарь. Т. 1. А-Журі / Гл. ред. И.Н. Кириченко. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 508 с. // Вопросы языкознания. – 1954. – № 6; 8. Рильський М.Т. [Співдоповідь на респ. нараді перекладачів, Київ, 16-18 лютого 1956 р.] // Питання перекладу: 4 матеріалів республіканської наради перекладачів (лютий 1956 р.). – К., 1957; 9. Савчин В.Р. Інтерв'ю з Леонідом Череватенком // Іноземна філологія. – 2001. – Вип. 112; 10. Федуневич-Швед О. Лексика перекладів Миколи Лукаша в одинадцятигоміному "Словнику української мови" // Урок Української. – 2007. – № 2-3; 11. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К., 2002; 12. Цимбалюк Т.В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри "Дон Кіхот" / За ред. Л.О. Пустовіт. – К., 1996; 13. Череватенко Л.В. "Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови": [Післямова] // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклад.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К., 2002.

Ірина САМОЙЛОВА,

Інститут української мови НАН України

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕДАКЦІЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

На титульному аркуші цієї визначної лексикографічної пам'ятки читаємо "Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Кієвская Старина". Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко".

Велич постаті Б. Грінченка як лексикографа, як основного автора, упорядника й редактора "Словаря української мови" висвітлено в низці публікацій [див., напр., 1; 3; 10; 12]. У річницю 100-ліття від часу виходу в світ I-го тому словника варто згадати й тих діячів, завдяки зусиллям яких започатковано таку визначну працю.

А. Ніковський у Вступному слові до “Словника української мови” 1927 р. пи- дання так поцінює їхню роботу: “Починаючи з 60-х років, бачимо близьку участь в словниковій роботі великих та пошанованих імен, людей, що двома способами скла- дали лексику української мови: чи то були письменники, як Шевченко, Свидниць- кий, Ганна Барвінок, Панько Куліш, що свідомо працювали для складання словника української мови, а разом з тим – і цього більше – самими творами своїми склали, творили кодекс і канон української літературної мови, чи були це наші вчені, як Ко- стомаров, Чубинський, Лисенко, Михальчук, Житецький, Науменко, Русов, що роз- копували глибокі поклади народньої мови та шукали її загальних законів, відголосу історичного процесу й діалектологічного звязку, єдності язикової, які відчували й доводили науково єдність етнічну та історичну й соціальну, – їхня, тих наших пра- цювитих попередників праця, розгорнута на широку руч, дала щедру датку й на полі лексикографічному і тим позначила на довгі роки наперед і словникову роботу по- томних поколінь” [7, с. V].

Мета нашої статті – подати окремі спогади про попередників Б. Грінченка, про початкові етапи роботи над словником, спираючись на публікації тих діячів, діяль- ність яких тією чи тією мірою пов’язана з журналом “Кіевская Старина”.

Як написав сам Б. Грінченко в “Предисловії” до “Словаря української мови”, редакція “Кіевской Старини” передала йому весь матеріал для остаточного опрацю- вання 14 лютого 1902 р. [2, с. XIX]. Він викладає історію лексикографічної праці, починаючи із замітки “Объ изданіи украинскаго словаря” П. Куліша, надрукованої в першій книзі журналу “Основа” 1861 р. Після передання 1864 р. до Києва П. Кулі- шем попередньо зібраних матеріалів роботу над словником розпочинають учені, письменники, громадські та культурні діячі, більшість з яких належали до київської Старої громади. (Київську громаду утворили окремі громадівські осередки на почат- ку 1861 р. До неї ввійшли хлопомани Б. Познанський, Т. Ришський, К. Михальчук та ін. на чолі з В. Антоновичем, які відстоювали інтереси українського селянства, а також випускники й студенти Київського університету, Київської духовної академії, викладачі гімназій, земські діячі, які сприяли розвиткові національної культури, освіти, поширенню української мови. Серед них були П. Чубинський, П. Житецький, В. Беренштам, О. Лашкевич, О. Стоянов [8, сс. 14–16]. У липні 1863 р. легальна дія- льність громади припинилася після введення в дію Валуєвського циркуляра, а з 1869 р. поступово відроджується [8, сс. 18–19]. Старогромадівці В. Антонович, П. Житецький, О. Кістяківський, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Петров та ін. стали засновниками першого в Україні історичного журналу “Кіевская Старина”, журналу українознавчого, науково-просвітницького, що виходив упродовж 25 ро- ків – з 1881 р. по 1906 р. Його першим редактором-видавцем був Ф. Лебединцев, на 1888 – 1889 рр. припадає редакторсько-видавнича діяльність О. Лашкевича, з 1890 р. по червень 1893 р. обов’язки редактора виконував Є. Кивлицький, з липня 1893 р.

останнім редактором і з березня 1902 р. видавцем став В. Науменко. Наприкінці 1890-х рр. засновано книгарню «Книжковий магазин журналу “Кіевская Старина”», серед завідувачів якої були Є. Тимченко і Б. Грінченко [8, с. 73].)

У “Предислові” Б. Грінченко докладно перераховує прізвища осіб, завдяки яким у різний час був зібраний різноманітний матеріал. Це Г. Барвінок, В. Беренштам, В. Білозерський, М. Білозерський, П. Житецький, Г. Залобовський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Левченко, М. Лисенко, М. Лободовський, І. Манжура, А. Маркович, К. Михальчук, М. Номис, А. Павлов, О. Русов, А. Свидницький, Т. Шевченко то ін. [2, сс. XVI–XVIII]. Наприкінці 70-х рр. коло осіб приступило до перегляду зібраного матеріалу, до виписування слів на картки з метою подальшого складання чергової редакції за алфавітом уже на листах. Чорнову редакцію до кінця 80-х рр. здійснили Ір. Житецький, О. Лоначевський-Петруняк, В. Науменко і О. Русов. Також, крім них, у різні роки працювали О. Андрієвський, О. Антепович, В. Антонович, В. Беренштам, А. Білоусов, Ф. Волков, М. Драгоманов, А. Житецька, М. Комаров, О. Кониський, О. Косач, І. Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, Ф. Мищенко, Ф. Панченко, І. Рудченко, С. Русова, М. Старицький, В. Торський, Є. Трегубов, П. Чубинський та ін. [2, с. XVIII]. Отже, до визначної історичної мовної пам’ятки додали свою працю етнографи, філологи, історики, археологи, педагоги, письменники, юристи, композитори, статистики, які водночас були й відомими громадськими діячами.

Опрацьовувати словник “въ чистомъ видѣ” спочатку взявся В. Науменко, згодом закінчив цю роботу Є. Тимченко. Передбачаючи видання словника як додатка до журналу, 1897 р. редакція розіслала матеріали на літери А і Б (до слова *боровка*), опрацьовані В. Науменком. Після з’ясування того, що словник можна буде подати до Академії Наук на здобуття премії М.І. Костомарова, його друкування призупинили і 1902 р. передали весь матеріал Б. Грінченкові для остаточного опрацьовання з метою вчасно подати до Академії Наук [2, с. XVIII].

Історик, правознавець Микола Прокопович Василенко, член київської Старої громади (співробітничав з журналом “Кіевская Старина” у 1890 – 1903 рр.), академік Української академії наук (з 1920 р.; 1921 р. обраний Президентом УАН, але не затверджений урядом), у доповіді “В.П. Науменко і «Киевская Старина”», підготовлений для виголошення на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця після трагічної загибелі Науменка 1919 р., відзначив, що видання українського словника стало одним із культурних починань “Громади”. Через те, що не можна було поставити назви “Громади”, бо вона не мала легального існування, праця стала виданням “Кіевской Старини”. Наприкінці 1860-х років “Громада” почала збирати словниковий матеріал. У 1870-х роках роботою керував П.І. Житецький. У цій роботі брав участь В.П. Науменко як співробітник, а на початку 1890-х років і як редактор. Він подав “Громаді” план і характер видання, які згодом стали підвалинами “Словаря

української мови”, редактованого Б. Грінченком. Під редакцією Науменка, з дооприцюванням Є. Тимченка, словник почав виходити 1897 р. у вигляді додатка до “Кіевской Старини”. Були розіслані перші 3 листи словника на А–Б, закінчуючи словом “боровка”, проте згодом друкування було призупинено, оскільки вирішено подавати словник на премію імені Костомарова [8, с. 177].

Володимир Павлович Науменко у статті “Памяти В.Л. Беренштама”, надрукованій у журналі “Кіевская Старина” за 1906 р., присвяченій членові Південно-Західного відділу географічної спілки, учителеві історії, географії, французької мови Вільяму Людвіговичу, згадував, що в сімдесяті роки життя українських гуртків у Києві завирувало. До цього часу належить посиленна діяльність щодо видання українських книжок, як для народу – у вигляді так званих метеликів, так і у формі наукових етнографічних праць. У цей же час розпочато роботу з укладання того самого українського словника, який минулого року подала редакція “Кіевской Старини” до Академії Наук на премію М.І. Костомарова і який був відзначений другою премією. Для цього необхідні були постійні зібрання [5, с. 269].

Софія Федорівна Русова, дружина О.О. Русова, історик, педагог, один із засновників і редакторів педагогічного журналу “Світло”, 1917 р. очолювала департамент дошкільної і позашкільної освіти Генерального секретарства освіти УНР, автор чотирьох публікацій у журналі “Кіевская Старина”, згадувала у своїх мемуарах, як по суботах збиралися “громадяни”. Так вона називала членів громади. “Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого, на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрийсь із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусіла припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4–5-ом душам, матеріяли для словника переносилися з помешкання на помешкання, “ховалися” від поліції. Як часто приходилося чути: “Бога ради заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус”. І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе, ділили його між собою за літерами. Скільки глузувань синалося з боку радикальної молоді на старих громадян: “Одне знають ці українофіли – над словом сидіти!” Але скільки українських діячів виховалося на цих словарних зібраннях, бо, окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерєю, за чаркою обмірковувались також усі пекучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсності, обмірковувались нові українські видання, вишукувались способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях” [11, сс. 45–46].

На сторінках журналу “Кіевская Старина” подані публікації стосовно преміювання “Словаря української мови”. Адже на початку кожного тому відзначено, що Російська Імператорська Академія Наук удостоїла словник другої премії М.І. Костомарова.

У т. LXXIX (жовтень 1902 р.) уміщені “Правила о присуждении премий И. И. Костомарова за лучший Малорусский Словарь” [4, сс. 4–7]. Ці правила були затверджені Загальними Зборами Імператорської Академії Наук 3 травня 1897 р. Нам видається, доцільно буде ще раз нагадати основні положення цього документа. Насамперед указано, що премія, внесена М. Костомаровим до Імператорської Академії наук 1881 р., складає 4000 рублів у заставних листах Харківського Поземельного банку. Присуджують премію за кращий із словників малоруського наріччя з поясненням слів російською мовою. Основу словника повинна становити народна мова. Не виключаються й слова, що належать до однієї чи небагатьох місцевостей, але при таких словах мають бути позначені й самі місцевості. Крім народного малоруського наріччя, до словника мають увійти з особливими позначками: а) загальноновживані слова іншомовного походження; б) старі слова, що вийшли або виходять із ужитку, подаються в такому вигляді, у якому трапляються в рукописних або друканих пам’ятках, із зазначенням останніх; в) слова, відомі лише з творів авторів. Словник має містити також приклади найважливіших випадків уживання слів у тому чи тому значенні, в піснях, казках, приказках, загадках тощо, або у творах писемної літератури. Значення слів наводяться в порядку, що відповідає природному їхньому розвитку. Укладач словника має послідовно дотримуватися одного правопису. Бажано, щоб виконувалися такі правила: м’яке *и* писати через *і*; не писати *ы*, вживаючи в будь-яких випадках *и*; букву *э* вилучити із вживання, м’який звук *е* позначати буквою *с*. Над кожним “несодносложным” словом має бути наголос, і до всіх слів додавати їхнє граматичне визначення. Давати оцінку поданих на конкурс словників Академія доручає особливій комісії, що складається з трьох учених-філологів, знавців слов’янських наріч. Один із членів обов’язково має бути “чистий малорусь, усвоивший съ дѣтскихъ лѣтъ малорусское нарѣчіе” [4, с. 6].

Наведені Правила супроводжувалися інформацією, що Загальні Збори Імператорської Академії Наук затвердили новий конкурс 4 травня 1902 р.

У січневому номері журналу за 1906 р., у т. ХСІІ, у розділі “Текущая извѣстія” надруковано невеличку замітку про словник української мови як такий, якому вже присуджено премію. Журнал інформував своїх читачів про те, що Загальні Збори Академії Наук 4 травня 1902 р. ухвалили оголосити про дві премії: перша складала 4000 рублів із процентами до 1891 р., друга – ті проценти, що відкладалися на капітал з 1891 р. Словник був поданий до 1 січня 1905 р. Як додаток до нього, редакція “Кіевской Старини” подала також том матеріалів для словника писемної південно-російської мови XV–XVIII ст., укладений за дорученням редакції Є.К. Тимченком. 29 грудня 1905 р. Академія Наук присудила словнику другу премію М.І. Костомарова. Першу премію взагалі не було присуджено [6, сс. 15–16].

“Словарь української мови” 1907–1909 рр. видання по праву називають Словником Бориса Грінченка. Але, безперечно, пошани й подяки заслуговують ті культу-

рні й громадські діячі, які взяли на себе труд розпочати роботу над цією визначною лексикографічною пам'яткою.

1. *Борис Грінченко*: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошилоград, 1988; 2. *Грінченко Б.* Предисловіє // Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1907–1909. – Т. I. – С. VI–XXIX; 3. *Єфремов С.* Як повстав Грінченків словник (На підставі документів) // Б. Грінченко. Словник української мови: 3-т вид., випр. та доп. / За ред. акад. С. Єфремова та А. Ніковського. – К., 1927. – Т. 2. – С. V–XXIV; 4. *Кіевская Старина*. – 1902. – Т. LXXIX (октябрь). – С. 4–7; 5. *Кіевская Старина*. 1906. – Т. XCII (февраль). – С. 257–275; 6. *Кіевская Старина*. – 1906. – Т. XCII (январь). С. 15–16; 7. *Ніковський А.* Вступне слово // Б. Грінченко. Словник української мови: 3-т вид., випр. та доп. / За ред. акад. С. Єфремова та А. Ніковського. – К., 1927. – Т. I. – С. V–XV; 8. *Палієнко М. Г.* “Кіевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005; 9. *Пилинський М. М.* З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка) // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С. 3–28; 10. *Пилинський М. М.* Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 25–32; 11. *Русова С. Ф.* Мемуари. Щоденник. – К., 2004; 12. *Тараненко О. О.* “Збирайте, ви розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...” (Післямова до “Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1997. – Т. IV.

Людмила СИМОНЕНКО,
Інститут української мови НАН України

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ «СЛОВНИКА БІОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ»

Наукова термінологія є підсистемою літературної мови, яка обслуговує сферу освіти, науки, техніки, державотворення тощо, у ній закодована історія й культура народу. Розкодувати її покликана термінологічна лексикографія, започаткування якої сягає другої половини XIX ст. працями І.Верхратського, І.Пулюя, В.Левицького та ін. Становлення української термінографії відбувалося хвилеподібно. Кілька разів

вона підіймалася на гребені хвилі: перший раз у 20-х роках, другий – кінець 50-х-60-х роки, третій у 90-х роках ХХ – початку ХХІ століття. Останній етап характеризується науковцями як «термінологічний вибух», спричинений зміною суспільно-політичної та економічної формацій, конституційним закріпленням за українською мовою статусу державної.

Науково-технічний прогрес, розвиток ринкових відносин в Україні покликали до життя не лише значну кількість нових понять і слів на їх позначення, а й цілі шари лексики, незафіксованої лексикографічними джерелами [5, с.19]. Підвищений інтерес науковців до проблем наукової термінології зумовлений практичними потребами: забезпечення всіх галузей суспільного і культурного життя кодифікованою термінологією. За роки незалежності України зусиллями науковців було видано (за незначними підрахунками) близько 600 галузевих словників різного типу і призначення, серед них понад 250 словників енциклопедично-довідкового та навчального типу [2]. Із виданих термінографічних праць (переважно перекладних) вирізняються академічні поліфункціональні словники: «Російсько-український словник наукової термінології» в 3-х книгах: «Суспільні науки» (~ 100 тис. терм., К., 1994); «Біологія. Хімія. Медицина» (~ 100 тис. терм., К., 1996); «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (~ 120 тис. терм., К., 1998); «Українсько-російський словник наукової термінології» (За заг. ред. Л.О.Симоненко, К., 2004) [6]. Видання словників сприяє систематизації (інвентаризації) та упорядкуванню наявного в мові термінофонду. Словник – це безперервний кругообіг набутих і втрачених слів. Видані перекладні словники є підґрунтям для створення тлумачних галузевих словників. Цікавою з цього погляду є біологія, яка на сучасному етапі вийшла на передові рубежі природознавства. Проникнення в біологію ідей кібернетики, космічних досліджень, хімії, фізики, математики збагатило її методологічний арсенал, що сприяло темпам розвитку як класичних традиційних біологічних дисциплін, так і формуванню нових наук комплексного характеру – біофізики, біоніки, біокібернетики, космічної біології, нештології, генної інженерії та ін. Дані біологічних досліджень використовуються в медицині, сільському, лісовому та рибному господарстві, охороні довкілля тощо. Термінологія, що її обслуговує, є цілісною системою ієрархічно організованих понять та їхнього словесного вираження, тенденції розвитку якої, з одного боку, обумовлені потребами максимально точного вираження біологічних понять, тобто проблемами самої науки, а з другого – можливостями мови відобразити ці досягнення.

Незважаючи на те, що з різних галузей біології існує близько 20 словників різних типів і призначень, в українській лексикографії немає універсального тлумачного біологічного словника, що охоплював би основні терміни провідних напрямків з біології. Цю прогалину має заповнити «Словник біологічної термінології» (тлумачно-перекладного типу), над створенням якого працюють науковці відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України.

Метою словника є задоволення певною мірою потреб фахівців у кодифікованій біологічній термінології та надання користувачеві максимум відомостей з сучасної поліфункціональної галузі знань, з орієнтацією на лексичні паралелі в російській та англійській мовах.

Це нормативний тлумачно-перекладний словник, нормативність якого забезпечується введенням до реєстру кодифікованих термінів, засвідчених загальномовними і спеціальними словниками та енциклопедіями, а також поширених у науковій та навчальній літературі; поданням до термінів усталених граматичних форм та наголосів, дотриманням правил сучасного правопису.

Джерельною базою словника є картотека, створена на основі новітньої наукової, науково-популярної літератури із залученням енциклопедичних та лексикографічних джерел.

Зважаючи на те, що в Україні видавалися переважно перекладні термінологічні словники, в українській лексикографії впродовж століть були випрацьовані методологічні засади їх створення [1; 4]. Загальних же настанов щодо створення тлумачних словників немає, оскільки вони є порівняно новим типом словників і укладаються на розсуд авторів, тому поряд із фіксацією термінів перед укладачами «Словника біологічної термінології» стояло ще й завдання вироблення певних засад для подальшої роботи над подібними словниками.

Основою будь-якого словника є реєстр, який залежить від обсягу лексикографічної праці, її призначення, що спонукає до правильного визначення категорії термінів, залучених до його реєстру [3; с.117]. Обмежений обсяг словника (100 аркушів) зобов'язує до ретельного відбору найуживаніших і найдоступніших для розуміння широким загалом термінів різних біологічних наук і вчень. До його реєстру введені:

1. Назви біологічних наук та їхніх напрямків: **агроєкологія** (рос. агроэкология, англ. agrossocology) розділ техноєкології, що вивчає взаємозв'язки сільськогосподарських рослин, тварин та довкілля, зв'язки між організмами в агроценозах, вплив на них середовища, роль організмів у створенні певного біоценотичного середовища; аналогічно: **біологія**, **біоєнологія**, **біомеханіка**, **генетика**, **філогенетика** та ін.

2. Найменування загальних категорій наукових понять та таксономічних одиниць: **філогенез** (рос. филогенез, англ. phylogenesis) історичний розвиток як організмів окремих систематичних категорій, так і всього органічного світу. **Син.** **філогенія**; аналогічно: **жигтя**, **розвиток**, **вид**, **клас**, **родина**, **тип**, **царство** та ін.

3. Назви рослинних та тваринних угруповань різних таксономічних розрядів: **ведм'ядеві**, -их, **мн.** (рос. медвежьи, англ. bear family) родина ссавців ряду хижих звірів, поширена в Євразії, Америці, Північній Африці. Ведяться в рівнинних та гірських лісах, тундрі, на островах та узбережжі (білий ведмідь), живляться тваринною і рослинною їжею, розмножуються з 3-4-річного віку, промислові тварини; **лávрові**, -их, **мн.** (рос. лавровые, англ. laurel family) родина дводольних рослин, поширених,

переважно в тропіках і субтропіках, окремі види яких використовують у фармакології, харчовій промисловості.

4. Терміни на позначення структури органів та частин живих організмів: **впіло́ток**, -чка (*рос.* венчик, *англ.* corolla) частина опвітини, що складається з пелюсток, забарвлених у різні кольори та відтінки; аналогічно: **кб́люс**, **опві́тина**, **суцві́ття**.

5. Назви періодів вегетації та способів розмноження рослинних і тваринних організмів: **веге́тація**, **копуля́ція**, **запи́лення** тощо.

6. Терміни на позначення органічних і неорганічних сполук, білків: **віта́мін**, **проте́їн**, **глобулі́н**.

7. Терміни на позначення фізичного стану, відчуття організму: **дражли́вість**, **сонли́вість**, **заці́пеніння**, **спра́га** та ін.

8. Терміни на позначення природних процесів, що відбуваються внаслідок певних закономірностей, пов'язаних з живою природою: **зацві́тати**, **пророста́ти**, **схб́дити** тощо та низка інших категорій термінів.

У зв'язку з обмеженим обсягом Словника в ньому не знайшли відображення: видові назви рослин і тварин за винятком окремих представників флори і фауни, які культивуються в сільському господарстві (**жи́то**, **льо́н**, **мо́рква**, **кінь**, **коза́**) та ін., назв лікарських рослин, які широко використовуються в медицині і фармації (**аї́р**, **вяле́рія́на**, **чорни́ця**).

Заголовні терміни словникових статей розміщені в алфавітному порядку. Кожна словникова стаття містить одне реєстрове слово за винятком дієслів недоконаного й доконаного виду, які не різняться префіксами, подані в одній статті: **запи́лювати**, **пи́ли́ти** (*рос.* опыляют, опылят, *англ.* pollinate)...

Поряд із заголовним словом наводяться нормативні фонетичні та морфологічні варіанти за умови їхньої загальнозживаності: **желати́н** і **желати́на**; **земновб́дья́н** і **земновб́дні́**.

Після реєстрового слова, його російського й англійського відповідника та тлумачення наводяться за алфавітом першого, а в разі потреби – другого, третього й т. ін. компонента, терміни=словосполучення, які відділяються одне від одного крапкою з комою. Терміни=словосполучення наводяться, перекладаються і тлумачаться при граматично організуючому слові, найчастіше іменнику в називному відмінку однини (іноді множини). Якщо реєстрове слово має кілька значень, терміни=словосполучення наводяться також за алфавітом після того значення, якого стосуються: **адапта́ція** (*рос.* адаптация, *англ.* adaptation); а. **біологі́чна** (*рос.* адаптация биологическая, *англ.* adaptation biologic) спадкова пристосовуваність організмів до умов довкілля (клімату, живлення, ворогів і т. ін.). У термінах=словосполученнях, що складаються з двох іменників, опорне слово визначається за змістом: **еро́зія** (*рос.* эрозия, *англ.* erosion)...; **е. ґру́нту ві́трово́** (*рос.* эрозия почвы ветровая, *англ.* soil colation) розвіювання верхніх горизонтів ґрунту сильними вітрами. Словосполучен-

ня при прикметниках не розробляються, а відсилаються до граматично організованого терміна: **сврибáтний** (рос. зврибатный, англ. eurybathic) ; **е-ні тварина див. тварина**.

У багатозначних термінах арабськими цифрами виділені їхні значення: **живець, -вця** 1. (рос. черенок, росток, англ. cutting) відділені від материнської рослини частини стебла, кореня чи листка, з яких вирощують нові рослини; 2. (рос. живец, англ. bait) маленька жива рибка, яку використовують як принадлу для ловіння хижих риб.

До Словника введено терміни на позначення одного й того самого поняття, що з'явилися в мові в різний час внаслідок пошуку оптимального терміна. Такі синоніми в реєстрі подаються за алфавітом з відсиланням до ширше вживаного: **насі́пництво** (рос. семеноводство, англ. knowledge of seeds) **див. насінництво**.

лакто́за (рос. лактоза, англ. lactose) дисахарид, що утворюється в молочній залозі ссавців і людини; є основним вуглеводом у харчуванні дитини. Син. **молóчний цукор**.

Реєстрові слова та їхні російські й англійські відповідники подані в Словнику у вихідній формі: іменники в називному відмінку однини: **жилкува́ння** (рос. жилкование, англ. venation) ...; прикметники в називному відмінку чоловічого роду: **мінливий** (рос. изменчивый, англ. changeable, inconstant) ...; дієслова в інфінітиві: **запилювати, запилюти** (рос. опыляют, опылят, англ. pollinate)

У називному відмінку множини наведено іменники, що вживаються переважно в множині (з наведенням у круглих дужках їхніх форм у називному відмінку однини): **еубіоти́ки**, -ів, *мн.* (*одн.* **еубіо́тик**, -а) (рос. зубиотки, *ед.* зубиотик, англ. eubiotic)...; субстантивовані прикметники, що позначають вищі таксономічні категорії – рід, ряд, родину тощо рослинного та тваринного світу: **вербе́нові**, -их, *мн.*, *ім.* (рос. ивовые, англ. willow, osier) дерева, кущі, трави родини дводольних. Швидкорослі, вологолюбні, ранні медоносні рослини, які використовуються в народному господарстві. Деревину вербени й тикового дерева використовують для виготовлення меблів, сірників, паперу тощо; кору – для дублення шкір. Як декоративні розводять елеандрум, лантану та ін.

У галузевому словнику семантичні і граматичні ремарки, як правило, зводяться до мінімуму. Граматичні, – щоб показати число іменників, вжитих у множині: **автомутаге́ни**, -ів, *мн.* (рос. автомутагены, англ. automutagens)...

ла́врові, -их, *ім.*, *мн.* (рос. автомутагены, англ. laurel family)...; невідмінюваність іменників: **авока́до**, *невідм.* (рос. авокадо, англ. avokado)...; вид дієслів: **паси́нкувати недок. і док.** (рос. пасынковать, англ. remove side shoots)...

Семантичні ремарки у формі коротких пояснень використовуються в разі потреби для уточнення понять або розмежування значень реєстрового слова чи терміносполучення: **надкри́ла**, надкрил (рос. надкрылья, англ. (у *жуків*) shard, (у *комах*) elytrum)...

Однією з важливих проблем у глумачному галузевому словнику є розкриття значень термінів, що полягає в адекватності дефініції позначуваному терміном поняттю. Дефініція є тією межею, яка відділяє один термін від іншого, одночасно вона окреслює поняттєвий зв'язок визначуваного терміна з іншими термінами представленою в словнику терміносистеми. Дефініція має бути стислою і виразною з дотриманням однотипності розкриття змісту системнопов'язаних між собою понять.

Зокрема у визначенні таксономічних назв рослинних угруповань треба вказати їх тип (дерева, кущі, трави тощо), поширення, їхнє значення для народного господарства, споживчі властивості (їстівність, неїстівність), промислове використання тощо. Наприклад: **авока́до, невідм.** (рос. авокадо, англ. avokado) рід вічнозелених тропічних дерев родини лаврових з їстівними плодами, які містять жири, білки, вітаміни (А, В, В₂, К, дубильну, яблучну та ін. кислоти), цукри, солі калію, натрію, заліза, кальцію. Використовують у народній медицині для лікування анемії, атеросклерозу, цукрового діабету, гіпертонії тощо. Сино. **Алігаторова гру́ша.**

Таким чином, галузевий словник – це багатогранна праця, яку не лише відбиває стан розвитку тієї чи іншої ділянки знань та її термінології на час його створення, а ще й своєрідним пропагандистом унормованої та кодифікованої термінології як вихідної мови, так і мови перекладу [5; с.19].

1. *Інструкція до укладання словників ІУНМ* // Вісник Інституту української наукової мови. – К., 1928. – Вип.1; 2. *Камова М.* Українська термінологічна лексикографія. – Львів, 2003; 3. *Крыжановская А.В., Симоненко Л.А.* Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К., 1987; 4. *Положи Л.М., Симоненко Л.О.* Про укладання термінологічних словників (деякі зведені принципи і поради). Житомирський, 1991; 5. *Симоненко Л.* Українська термінологічна лексикографія в роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність. Ін-т укр. праць. – К., 2003. – Вип.V; 6. *Туровська Л.* Українсько-російський словник наукової термінології: мета, досягнення, перспективи // Українська термінологія і сучасність: 36. наук. праць. – К., 2005. – Вип. IV.

СЛОВНИК ВЕРБАЛЬНИХ СИМВОЛІВ: ПРИНЦИПИ І ЗАСАДИ

Опрацюючи концепцію створення “Словника вербальних символів”, уважимо надзвичайно важливим окреслити кілька проблем. За останні роки опубліковано чимало лексикографічних праць із цієї тематики. Лінгвісти аналізують конкретні мовні факти: символи як складники фразеологічних одиниць, символічну систему у творчості письменників тощо. Дослідження охоплюють переважно проблеми інтерпретації символу-образу в тексті. *Лінгвістичне* дослідження й створення відповідно етнолінгвістичного словника символів наштовхується завжди на чимало проблем, адже через багатогранність, складну й неоднозначну природу зв'язків змісту і форми, знака і образу, часто суперечливий і суб'єктивний процес інтерпретації поняття символу ще не достатньо висвітлене в лінії вістиці. Будь-які мовознавчі студії в цій ділянці вимагають залучення різних аспектів дослідження поняття символу взагалі, які сформулюють уявлення про глибинні механізми, формування і вплив ситуативного та культурного контексту на значення вербального символу. У запропонованому проєкті Словника подаємо саме *вербальні* символи, семантика яких проілюстрована у відповідних текстах. Натомість опубліковані словники часто містять аналіз усіх елементів, які не тільки самі є символами (вербальними чи невербальними), а й узагалі перетинаються з поняттям символу – емблеми, знаки, алегоричні образи та ін. Водночас потрібно зважати на те, що вербальний символ – це словесний знак, зв'язок якого із предметом позначення (тобто символом невербальним) специфічно вмотивований сукупністю уявлень, асоціацій про предмет первинного символічного позначення. Отже, щоб виявити символічне значення і співзначення слова, потрібно апелювати до тих позалінгвальних чинників, які формують семантику символу, до чинників, яких, натомість, немає у традиційному лексикографічному визначенні. Ідеться, зокрема, про факультативну додатково інформаційну частину словникової статті, яка міститиме відомості про ті невербальні ритуальні або неритуальні контексти, що стали підставою формування символічного значення, напр., таких слів, як *хліб, Бог, хрест, вода* тощо. Це прихований зміст, установлені асоціації, легенди та под., які закріплені за поняттям, словом. Для аналізу залучаємо також інші категорії, пов'язані з невербальною символікою – емблеми, знаки, акціональні символи та інші, що радше трактуємо як категорію культури – сні, прикмети тощо. Проте це тільки допоміжний матеріал, який дасть змогу підкреслити семантику та шлях формування символу вербального.

Мета Словника – визначити багатопланову семантичну структуру найпоширеніших вербальних символів, виявити символічні значення і співзначення слова.

символу, описати складний зв'язок вербального символу з об'єктом позначення, зумовленість семантичної структури інтра- та екстралінгвальними чинниками. У такому словникові, як і в кожному іншому, визначення семантики символу вимагає, щоб «символ це слово визнавали всі члени суспільства, залежить від світоглядних традицій, властивих конкретній етнічній групі, народові. Залежність значення символу від світоглядних традицій конкретного народу – необхідна умова наближення до адекватного розуміння його семантичного наповнення. Водночас символ – це категорія, з одного боку, загальнокультурна, національна, з іншого – індивідуальна. В основі ідеї репрезентації саме традиційних символів – думка про те, що представлені матеріал дасть змогу читачеві актуалізувати, окрім поданих, і власні асоціації.

Оскільки символ – це насамперед мовний знак, що, правда, із досить нетрадиційною семантичною структурою, то вживаємо термін *значення* символу. Розвиток того чи того символічного значення в конкретній лексемі зумовлений індивідуальними чи характерними для конкретної ментальності асоціаціями, які не завжди повністю відповідають загальноприйнятій, усталеній семантиці слова. На відміну від звичайного мовного знака, у якому позначуване залишається чітко визначеним навіть поза процесом комунікації, а в умовах ситуації мовлення, у поєднанні з іншими словами, тільки конкретизується, слово-символ є завжди «символом чогось», на відміну від бівалентного слова, воно не стільки позначає (не можна визначити, напр., що *калина* має значення «дівчина», але воно, ми кажемо, символізує дівчину), скільки *вказує*, *натякає* на якийсь інший предмет свого позначення як на щось стороннє, тільки через складний комплекс асоціацій пов'язане з первинним поняттям (це втілення ідеї дівочості, краси. Ми не сприймаємо *дівчину* як *калину*, *воду* як *Бога*).

На відміну від традиційних лінгвістичних словників, у пропонованому Словнику читач не знайде чіткої ієрархії значень. Це зумовлено особливістю читачького сприйняття, інтерпретації тексту і символу як його невід'ємного елемента. Значення символу ґрунтуються на семантиці слів, які існують у системі мови і мають сформовану систему значень. Окрім цього, початкове семантичне наповнення слова-несимволу і надалі зберігається в семантичній структурі слова, ужитого із символічним значенням. Адже формування символічного значення пов'язане не з існуванням двох різних словесних одиниць, а навпаки, з різними функціями того самого слова – символічною і несимволічною. Тому в словниковій статті на першому місці буде подане *номінативне значення* слова, яке залишається в семантичній структурі символу і семантичні компоненти якого стануть підставою для формування символічних співзначень.

Визначальною ідеєю, покладеною в основу виділення символічних значень реестрового слова, має бути те, що символічне значення слова відносно стабільне (символічне ядро) і одночасно змінне (периферія). Воно постійно змінюється в процесі сприйняття. Як лексичні константи, вербальні символи мають здатність входити зі стало закріпленим символічним значенням у нову художньо-мовну систему. Аналіз

функціонування вербальних символів у синхронно віддалених текстах підтверджують факт закріпленості й концентрації сформованого традиційного значення символу.

Щоб представити об'єктивно (наскільки це, звичайно, можливо) розвиток семантики слова, ми виходимо з позиції, що семантична структура слова-символу охоплює всі можливі семантичні компоненти, що потенційно реалізуються в різних художньо-мовних контекстах. Проте семантика символу не є механічним поєднанням семантичних компонентів, які можна чітко описати, виявити реалізоване в контексті значення. Тому для такого словника ми обрали структурно-семантичний аналіз. Форма викладу символічних значень слова зумовлена специфічністю семантичної структури символу. Слово-символ має здатність "вбирати" і зберігати у своїй семантичній структурі семи, які актуалізувалися в різних художньо-мовних системах, де слово-символ функціонувало. Це й зумовлює появу так званих "вторинних" символічних значень слова. Слова-символи мають здатність подвійної (потрійної) актуалізації семантики слова, зокрема й номінативного значення слова-несимволу, його "первинного" символічного значення (власне традиційного) і додаткового, вторинного, зумовленого вживанням слова-символу в новому тексті. Якщо таке похідне символічне значення (чи окремий семантичний компонент) зумовлене контекстом, набуває особливої значущості й сталості, воно може отримати статус постійного в семантичній структурі слова-символу. Отже, семантична структура слова-символу характеризується постійною відкритістю. Це, очевидно, і формує значний смисловий потенціал у слові, можливість значенневих прирощень, які спрямовані на розвиток семантики слова. У Словникові буде використано відповідну систему графічних позначень, що мали б умовно відділити основні символічні значення слова та підпорядковані їм співзначення символу.

Окреме місце в Словнику буде відведено синтагматичним зв'язкам символу, які передають специфічність поєднання символу з іншими словами в тексті. Саме контекст стимулює актуалізацію тих чи тих семантичних компонентів, які зумовлюють та формують символічне значення. Що ширший контекст, то повніше виявляється семантика. Із часом за деякими словами закріплюється символічні значення (це властиве традиційним архетипним та фольклорним символам), які набувають "кодовості". Символ входить у новий текст, зберігаючи практично сформований зміст.

Словник охоплюватиме зафіксовані в текстах найпоширеніші символічні значення, які, можливо, стануть для читача поштовхом для прочитання його в новому контексті.

**СЛОВНИК
ЄВГЕНА ЖЕЛЕХІВСЬКОГО І СОФРОНА НЕДІЛЬСЬКОГО
ЯК ОДНЕ З ДжЕРЕЛ СЛОВНИКА
ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

„Безсумнівним залишається факт, що найбільший внесок зробив Б.Д. Грінченко в українську лексикографію, відредагувавши, з доповненням власних матеріалів, найбільший і найкращий словник української мови дожовтневого періоду – „Словарь української мови” в чотирьох томах, що вийшов друком у Києві в 1907 – 1909 рр. Як відомо, словник нагороджений другою премією М.І. Костомарова” [7, с. 277]. Протягом ста років існування ця цінна лексикографічна пам’ятка не втратила ні практичного, ні наукового значення, про що свідчать численні дослідження, зокрема А.А. Москаленка, П.Й. Горецького, П.П. Плюща, С.П. Бевзенка, Б.К. Галаса, І.М. Кириченка, М.М. Пилинського, О.О. Тараненка, Н.Б. Копиленка, В.І. Статєєвої та ін.

Ми хотіли б звернутися до аналізу „Словника української мови” за редакцією Бориса Грінченка в контексті попередньої лексикографічної праці „Малорусько-німецького словника” Євгена Желехівського, Софрона Недільського, який, на думку дослідників, став першою в західноукраїнських землях визначною лексикографічною працею, автори якої прагнули подати лексику і західної, і східної України в її єдності і який став предтечею „Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка.

Заслужено високу оцінку „Малорусько-німецькому словарю” Євгена Желехівського та Софрона Недільського дав і Борис Грінченко у своїй роботі з української лексикографії: „Словарь Желеховського явился въ свое время весьма ценностным приобретением украинской лексикографии, такъ какъ въ первый разъ свель въ алфавитъ и объяснилъ очень большое количество словъ и въ этомъ отношеніи до сих поръ не имелъ себе равного; кроме того, и в настоящее время является единственнымъ пособиемъ, при помощи котораго европейскій читатель можетъ познакомиться съ украинскимъ языкомъ и литературой. Для Галиціи и Буковини словарь имелъ значеніе еще въ одномъ отношеніи: принявъ фонетическое правописаніе..., Желеховскій применялъ его къ галицкимъ навикамъ, и ... оно вошло ...въ литературные и научныя изданія галичанъ и буковинцевъ...” [3, с. XVIII–XIX]. З цим не можна не погодитися, якщо звернутися до лексикографічних праць, виданих до появи „Малорусько-німецького словаря”.

Спробуємо проаналізувати безпосереднє використання попередньої лексикографічної праці – „Малорусько-німецького словника” Євгена Желехівського, Соф-

рона Недільського – як одного з джерел „Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка.

На такий аспект звертали увагу О.О. Шахматов, М.М. Пилинський, О.Т. Горбач. Зокрема, у рецензії О.О. Шахматова досить детально (на прикладі букви „л”) досліджено прийом критичного відбору слів зі словника Є.І. Желехівського, що свідчить про відкидання слів, які були підтверджені й іншими авторитетними джерелами, зокрема М.М. Левченком, П.О. Кулішем, М.С. Шашкевичем, Я.Ф. Головацьким. Це, на думку О.О. Шахматова, є доказом неувважності при відборі слів зі словника Є.І. Желехівського і вказує на недовіру до цих авторитетних джерел, а також на недостатню оцінку цього словника [8, с. 217]. М.М. Пилинський зазначає, що Б.Д. Грінченко досить широко використовує словник Є.І. Желехівського, задокументувавши ним багато абстрактної, іншомовної, інтернаціональної лексики, вивідні іменники жіночого роду, географічні назви, разом з тим слід погодитись, з акад. О.О. Шахматовим, про критерії Б.Д. Грінченка щодо відбору слів зі словника Є.І. Желехівського неясні [6, с. 17–18]. У післямові до перевидання „Малоруско-німецького словаря” О.Т. Горбач узагальнив, що український матеріал словника Євгена Желехівського й Софрона Недільського використовували всі наступні українські лексикографічні праці, головною ж Словарь Бориса Грінченка” [2, с. 1123].

Актуальність дослідження полягає у спробі системного підходу (із залученням кількісних характеристик) до поставленої проблеми. На прикладі реестру всього словника спробуємо дати відповідь: скільки посилань на словник Євгена Желехівського, Софрона Недільського зафіксовано у Словнику за редакцією Бориса Грінченка і який характер цих посилань.

Оскільки висновки досліджень О.О. Шахматова, М.М. Пилинського, О.Т. Горбача цілком підтверджуються в результаті проведеного нами зіставного аналізу лексики зазначених словників, окрім того іменники з абстрактним значенням, іншомовні запозичення були предметом розгляду в наших попередніх статтях, для повноти картини звернімося до ще однієї найбільш характерної групи – номінативного поля „Людина”. Оскільки лексичне поле „Людина” становить розгалужену систему найменувань і є однією з найбільш поширених у лексичному складі, в статті об’єкти об’єкту найменування осіб за родом занять, професією; соціальною зумовленістю, національною та територіальною належністю; оцінкою рис характеру і притаманних якостей і здібностей.

Зазначені підсистеми, які характеризують людину за певною ознакою, були предметом уваги багатьох мовознавців: за родом занять і професією (В.Л. Іващенко, Н.П. Романова), за суспільними угрупованнями (А.А. Бурячок, О.Г. Муромцева), за внутрішніми властивостями (В.В. Леснова, В.О. Дворянкіні) тощо. Водночас дослідники слушно зазначають, що віднесення слова до окремих лексико-семантичних груп ускладнене через поєднання в ньому різних відтінків значення [4, с. 20]. Окрім

по зіставний аналіз назв зазначених тематичної групи у „Малорусько-німецькому словнику” Євгена Желехівського, Софрона Недільського та „Словарі української мови” за ред. Бориса Грінченка засвідчує наявність системних відношень між оди-нцями зазначених тематичних груп.

У номінація осіб за родом занять, професією зафіксовані:

бути́тник = *бутинар* – ‘дровосек’ Желех.; *валаши́йник* = *валаш* – ‘кастратор’ Желех.; *вапня́р* – ‘приготовляющий известь’ Желех.; *га́йтів* – 1) ‘полевой сторож’ Желех.; *ганчі́рник* – ‘тряпичник’ Желех.; *гуртовні́к* – ‘оптовий торговець’ Желех.; *иробі́тник* – ‘человек, живущий заработками, рабочий’ Желех.; *зробок* – ‘истощен-ной работой, негодный уже к работе человек’ Желех.; *кав’я́рник* – ‘варящий кофе’ Желех.; *каменя́р* – ‘каменолом’ Желех.; *клобука́рь* – ‘войлочник’ Желех.; *кошика́рь* – ‘корзинщик’ Желех.; *лахма́нник* – 1) ‘тряпичник,’ 3) ‘встопник’ Желех.; *лахманя́р* = *лахма́нник* Желех.; *либа́к* – ‘работник, собирающий нефть с поверхности воды’ Же-лех.; *ліпа́к* – ‘работник, обмазывающий глиной стены’ Желех.; *ліпа́р(ь)* = *ліпа́к* Же-лех.; *межмі́р* – ‘землемер’ Желех.; *на́ймито́нько* – ‘ум’ Желех.; *ре́єнт* – ‘регент’ Желех.; *фарб’я́р* – ‘красильщик’ Желех.; *фі́рман* = *фурман*, ‘кучер’ Желех.; *фі́р-мані́на* = *фі́рман* Желех.; *флю́шарь* – ‘сукновал’ Желех.; *шеви́цюга*, *шеви́цюра* – пре-рнт. ‘сапожник’ Желех.;

вивідні іменники жіночого роду: *апте́(і)карка* – ‘аптекаряша’ Желех.; *бра́льниця* = *брала* – ‘работница, собирающая, дергающая коноплю’ Желех.; *ирбі́ниця* – ‘женщина, живущая заработками, рабочая’ Желех.; *кав’я́рка* – ‘при-служниця в кофейной’ Желех.; *лахманя́рка* – ‘тряпичниця’ Желех.; *фарб’я́рка* – ‘красильщица’ Желех.;

вивідні іменники на позначення рідних за родом занять:

вугля́рка – 1) ‘жена угольщика’ Желех.; *ганчари́ха* и *гончари́ха* – ‘жена горще-чника’ Желех.; *золотари́ха* – ‘жена золотых дел мастера’ Желех.; *золотари́вна* – ‘дочь золотых дел мастера’ Желех.; *ткаче́нко* – ‘сын ткача’ Желех.; *чаба́нка* = *ча-паньха* Желех.; *шеви́вна* – ‘дочь сапожника’ Желех.; *шеве́нко* – ‘сын сапожника’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів: *апте́(і)карський* Желех.; *апте́(і)карство* Желех.; *блїхува́ння* Желех.; *блїховня* = *блїх* Желех.; *бляха́рство* Же-лех.; *бляха́рський* Желех.; *вапни́стий* Желех.; *вапнува́ти* Желех.; *вапня́ний* Желех.; *вапня́рка* Желех.; *вугля́рство*; Желех.; *кав’я́рня* Желех.; *каменя́рський* Желех.; *кло-бу́чиний* Желех.; *клобу́чина* Желех.; *клобу́чити* Желех.; *кошика́рство* Же-лех.; *кошика́рський* Желех.; *либа́лький* Желех.; *найма́ти* = *наймати* Желех.; *па-нча́рня* – ‘винокурня’ Желех.; *фарб’я́рня* Желех.; *фарб’я́рство* Желех.; *фарб’я́рський* Желех.; *фірмані́ти* Желех.; *фірма́нка* Желех.; *фірма́нський* Желех.; *чабанува́ння* Желех.; *чабанува́ти* Желех.; *шеви́в* Желех. та ін.

За соціальною зумовленістю можна виділити певні групи назви осіб:

„за соціальним статусом”:

архикнязь – ‘єрцгерцог’ (Галиц.) Желех.; *вельмóжа* – ‘вельможа’ Желех.; *можновлáдник* – ‘вельможа, аристократ’ Желех.; *самовлáдник* – ‘самовластний, самодержавний государ’ Желех.; *влáдárь* – ‘обладатель, владелец, повелитель’ Желех.; *влáстник* – 1) ‘собственник, владетель’ Желех.; 2) ‘властитель, доверенное лицо властителя?’; *тáзда* – ‘хозяин’ Желех., *господíня* = *господи́ня* – ‘хозяйка, госпожа’ Желех.;

слововірне гніздо досліджуваної групи слів: *воєвóдство* Желех.; *самовлáдність* Желех.; *самовлáдно* Желех.; *таздівний* Желех.; *господарство* Желех.; *господарювати* Желех.; *госпóда* = *госпо́да* Желех.; *господáрити* = *господарити* Желех.;

„за соціальним статусом і статками – „багатий – бідний”:

багатéнный – ‘очень багатий’ Желех., *банкрúт* – ‘банкрот’ Желех.; *бетáрник*, *бетáрош* – бродяга Желех.; *бідночя* = *біднота* Желех.; *блиндáрь* – 2) ‘нищий’ Желех.; *голодрíга* – ‘оборванец, негодяй’ Желех.; *кáпар* – 1) ‘обидневший, обнищавший’ Желех.; *капáн* – ‘голяк, бідняк’ Желех.; *лахмáй* – ‘оборвыш’ Желех.;

слововірне гніздо досліджуваної групи слів: *банкрутство* Желех.; *банкрутувати* Желех.; *жебрані́на* Желех.; *жебра́цтво* Желех.; *зубóжіння* – ‘обеднение’ Желех.; *капáрити* Желех.; *капарний* Желех.; *капáнти* Желех.;

„за суспільно-релігійними відносинами”:

блúдник – ‘блудник’ Желех.; *богоненáвидник* – ‘ненавидящий Бога’ Желех.; *божскáрь* – ‘ханжа, святоша’ Желех.; *божкодáило* = *божрарь* Жел.; *грíховода* *блúдник* – ‘блудник’ Желех.; *немóла* – ‘тот, который не молится’ Желех.; *одновірець* – ‘єдиноверний, той же самой веры человек’ Желех.; *підтитáрий* = *підтитарний* – ‘церковний староста’ Желех.; *штундáрь* – ‘штундист’ Желех.;

слововірне гніздо досліджуваної групи слів:

одновірство Желех.; *штундовий* Желех.;

„за суспільно-правовими відносинами”:

арештáнтка – ‘арестантка’ Желех.; *бунтівний* = *бунтовливий* Желех.; *вартóвничий* = *вартівник* ‘сторож, караульний, часової, конвойний’ Желех.; *кабзán* – ‘ходагай’ Желех.; *гайдама́ха*=*гайдамака* – 2) ‘разбойник’ Желех.; *гайдамашо́к* ‘ум’ Желех.; *картник* – ‘картежник’ Желех.; *лиходíйка* – ‘злодейка’ Желех.; *обмівний* – ‘клеветнический’ Желех.; *обмівник* – ‘клеветник’ Желех.; *обмівни́ций* – ‘клеветница’ Желех.; *позичáйло* – ‘заимодавец, кредитор, ростовщик’ Желех.; *посóл* – 2) ‘депутат’ парламента, сейма’ Желех.; *правибóрець* – ‘избиратель, участвующий в выборе избирателей народных представите лей’ Желех.; *правні́к* – ‘юрист, правове́д’ Желех.;

слововірне гніздо досліджуваної групи слів:

безка́рність Желех.; *посóльський* Желех.; *посóльство* Желех.; *правібори* Желех.; *правни́чий* – Желех.;

„стосовно освіти і науки”:

видавник – ‘издатель’ Желех.; *воздухоплавець* – ‘аэронавт’ Желех.; *казáтель* – ‘оратор’ Желех.; *щóбтник* – ‘арифметика’ Желех.; *профэ́сорка* – ‘женщина профессор’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

академі́чний Желех.; *видава́ння* 3 – Желех.; *щотти́чий* – ‘арифметический’ Желех.; *профэ́сорство* Желех.; *профэ́сорува́ти* Желех.;

„стосовно літератури і мистецтва“:

а́вторка – ‘женщина автор’ Желех.; *актэ́орка* – ‘актриса’ Желех.; *віршувáльниця* – ‘произносящая стихи, декламатор-женщина’ Желех.; *підспі́вач* – 1) ‘подпевающий’; 2) ‘плохой поэт, подражатель’ Желех.; *поэ́тка* – ‘поэтесса’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

авторство Желех.; *авторський* Желех.; *віри́ний* Желех.; *кобзарюва́ння* Желех.; *кобзарюва́ти* Желех.; *поэ́зія* ум. *поэ́зія* Желех.; *поэ́ма* ум. *поэ́мка* Желех. та ін.

За національною та територіальною приналежністю:

болга́р – ‘болгарин’ Желех.; *галича́нин* – ‘житель Галиції’ Желех.; *галича́нка* – ‘жительниця Галиції’ Желех.; *гуцу́лка* – ‘жительниця Гуцульщини’ Желех.; *кримець* – ‘житель Крима’ Желех.; *наддні́прянець* – ‘житель Придніпров’я’ Желех.; *наддні́стри́рянець* – ‘житель Придністровья’ Желех.; *наддні́стри́рянка* – ‘жительниця Придністровья’ Желех.; *подні́прянець* – ‘житель Поднепровья’ Желех.; *підгі́р’янин* – ‘житель підгір’я’ Желех.; *подоля́чка* = *подоля́нка* – ‘жительниця Подолья’ Желех.; *серби́нчу́к* – ‘молодой сербин’ Желех.; *тали́янець*, *талья́нець* = *Тали́я* – ‘итальянець’ Желех.; *тали́я́нка*, *талья́́нка* – ‘итальянка’ Желех.; *у́грина* – ‘венгерка’ Желех.; *угри́нчу́к* = *у́грин* Желех.; *чех* – ‘чех’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

болга́рський Желех.; *болга́рщина* Желех.; *гали́цький* Желех.; *Гуцу́лія* = *Гуцу́льщина* Желех.; *гуцу́лок* Желех.; *гуцу́льський* Желех.; *наддні́стри́янський* Желех.; *тали́янський*, *талья́нський* Желех.;

У номінації „риси людини” вирізняються такі групи:

„балакуча, криклива людина”:

бесі́дливий – ‘разговорчивый, словоохотливый’ Желех.; *вересклі́вий* – ‘крикливий’ Желех.; *гала́й* = *гала́йко* – ‘крикун, верезка’ Желех.; *галаса́йко* – ‘крикун’ Желех.; *гала́тин* = *гала́йко* Жел.; *гамі́рний* – ‘шумный’ Желех.; *ленету́н* – ‘болтун’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

бала́канка Желех.; *гала́йкати* Желех.; *галайкоти́ти* = *галайкати* Желех.; *галайкува́тий* Желех.; *галасли́вий* Желех.; *галасли́вість* Желех.; *га́ласний* = *галасли́вий* Желех.; *галаюва́тий* = *галайкува́тий* Желех.; *га́мір* Желех.;

„нещасна людина”:

бездо́лець – ‘несчастный человек’ Желех.; *горопа́нний* – ‘горемычный’ Желех.; *неща́сник* – ‘несчастный мужчина’ Желех.; *неща́сниця* – ‘несчастливая Женщина’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

бездольність = *безділля* Желех; *безоборонність* Желех;
„легковажна, нечесна людина”

брехунка = *брехуха* – ‘лгунья’ Желех; *брешко* – ‘лгунішка’ Желех; *ваблівий* = *вабний* – 1) ‘манящий, приманиваючий’ Желех; *вигадниця* – ‘выдумщица’ Желех; *вітрогонка* – ‘ветренница’ Желех; *хитруха* – ‘хитрая женщина’ Желех; *хірхільний* – ‘плутоватый, хитрый’ Желех; *штудёрний* – 1) ‘хитрый’ Желех;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

ваба Желех; *надуріти* Желех; *облєсність* Желех;
„розпусна, безпутна людина”:

гайда – ‘негодник, негодница’ Желех.; *гайта* – ‘розпусна дівка’ Желех.; *непристойний* – ‘неприличный’ Желех.; *непотріб* – 2) ‘негодник’ Желех.; *плюгавиця* – ‘гадкая, скверная, безнравственная женщина’ Желех.; *плюгавка* = *плюгавиця* Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

безсоромність Желех.; *безсумлінність* Желех.; *заслість* Желех.;

„дурень”:

баймуд – ‘дурак, остолоп, болван’ Желех.; *дурнуватий* – ‘глуповатый’ Желех.; *йоблоп, йоблуп* – ‘олух, дурак, глупец’ Желех.; *йолупега* ув. Желех.; *нездібний* – ‘неспособный’ Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

блазнувати Желех.; *дурачитися* Желех.; *бездільність* Желех.; *нездібність* Желех.;

„лінивий, ледар”:

бездільник – ‘лентяй, бездеятельный’ Желех.; *бинджук* – ‘лентяй, лежебок’ Желех.; *ледака* – 1) ‘лентяй’; 2) ‘негодник, безпутник’ Желех.; *лежнюха* = *лежень* – ‘лежебок’ Желех.; *лінка* – ‘лентящая женщина’ Желех.; *лінюга* = *лентяга* Желех.;

словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

лінівити Желех.;

„людина, яка любить поїсти”:

їдак = *їдець* Желех; *хавдій* – ‘обжора’ Желех; *халандрусь* = *хавдій* – ‘обжора’ Желех; *халасун* – ‘лакомка, обжора’ Желех; *халує* – ‘лакомка’ Желех;

„охайна чи неохайна людина”

хайний – ‘опрятный’ Желех; *хярний* – ‘чистый, опрятный’ Желех; *нечупайда* = *нечупара* Желех; *нехар*, *нехара* – 1) ‘пачкун’ Желех;

Словотвірне гніздо досліджуваної групи слів:

нехарність Желех; *нехайіство* Желех; *харипутно* Желех; *харісто* Желех;

Наведені приклади цілком переконливо ілюструють, що загальні тенденції мовотворчого процесу періоду формування нової літературної мови об’єктивно відтворилися у двох знакових лексикографічних працях – „Малорусько-німецькому слов-

нику" Євгена Желехівського, Софрона Недільського і „Словнику української мови” в редакцією Бориса Грішченка. Зокрема помітне поповнення новими словами в другій половині XIX – на початку XX ст. категорії особи, яка ще в старокнижній українській літературній мові мала досить розгалужену систему вираження [5, с. 37]; розвиток різних тематичних груп лексики відбувався нерівномірно: традиційні лексичні способи, вживані для позначення людини змінювалися мало, зате термінологічна лексика, суспільно-політичний лексикон, слова на позначення нових понять і явищ у матеріальній і духовній культурі зростали швидко; успадкувавши від попередніх періодів своєї історії переважно ті групи виробничої лексики і термінології, які були пов'язані з традиційними народними промислами і ремеслами, нова українська літературна мова поповнюється лексикою, пов'язаною з новими галузями виробництва, модернізацією старих, появою і поширенням нових технічних досягнень (так, розвиток нафтодобувної промисловості на західноукраїнських землях зумовив появу спеціальної термінології, пов'язаної з добуванням і переробкою нафти, а розвиток на українському Півдні вугледобувної промисловості зумовив проникнення в літературний вжиток термінології, пов'язаної з вугледобуванням); протягом XIX – початку XX ст. тривало також становлення української юридичної термінології, що є однією з найдавніших галузей в системі соціально-економічної термінології і українська літературна мова нового часу успадкувала зі староукраїнської юридичної термінології слова-терміни, на основі яких з'явилась нова термінологія, складовою частиною якої фіксується спеціальна термінологія, пов'язана з державними відносинами; на фоні української наукової термінології найвиразніше виявляється термінологія гуманітарних наук, зокрема літературознавча, серед якої зростає увага до автора, продовжуючи традиції, розширюється коло географічних назв, номінація осіб за національністю, місцевістю, що, безперечно, заслуговує на увагу, хоча у похідних від географічних назв ще немає системи; процеси розвитку суспільно-політичної, наукової (зокрема в галузі гуманітарних наук), науково-технічної лексики і термінології особливо активізуються в кінці XIX – на початку XX ст., що було зумовлено важливими соціально-економічними змінами в житті суспільства [1, с. 527 – 547]; соціально-політичні умови життя, традиційна культура, психологічні настанови та інші позалингвальні та внутрішньолінгвальні чинники впливали і на формування тематичної групи „риси людини”, яка є складною розгалуженою системою найменувань [4, с. 109]; особливою рисою процесу збагачення лексичного складу другої половини XIX – початку XX ст. була словотворча і лексична варіантність, причини якої полягли у відсутності чіткої функціональної маркованості деяких словотворчих елементів, освоєнні іншомовних морфем, а також у наявності в мові однокорених утворень минулих часів; спостерігається паралельне вживання ряду однокорених варіантів, їх семантична і стилістична диференціація [5, с. 141].

Таким чином, наведений хоч і неповний перелік посилань на „Малорусько-німецький словник” Євгена Желехівського, Софрона Недільського, зафіксованих у „Словнику української мови” за ред. Б. Грінченка підтверджує висловлені раніше висновки про те, що найбільше посилань на іменники зі значенням абстрагованої ознаки, іншомовні запозичення, іменники, яка стосується номінації людини і похідні від них, не дуже поширені етимологічні поняття щодо предметів побуту, зрарядь праці, їжі, одягу і т.ін., окремі назви явищ природи, процесів, тварин, птахів і т.ін., які ще не були предметом системного аналізу.

Для повноти картини наведемо кількісні характеристики стосовно посилань на „Малорусько-німецький словник” Євгена Желехівського, Софрона Недільського, за „Словарем української мови” за ред. Бориса Грінченка. За нашими підрахунками всього посилань з позначкою „Желех.” 2126: А – 55 слів, Б – 247 слів, В – 156 слів, Г – 146 слів, ґ – 20 слів, Д – 22 слова, Е – 1 слово, Є – 6 слів, Ж – 27 слів, З – 131 слово, И – 4 слова, І – 6 слів, Й – 6 слів, К – 288 слів, Л – 122 слова, М – 91 слово, Н – 132 слова, О – 51 слово, П – 190 слів, Р – 21 слово, С – 71 слово, Т – 27 слів, У – 29 слів, Ф – 83 слова, Х – 49 слів, Ц – 44 слова, Ч – 35 слів, Ш – 37 слів, Щ – 12 слів, Ю – 1 слово, Я – 26 слів. Наведені дані засвідчують послідовний, хоча й нерівномірний характер посилань, що, вірогідно, пов’язане з особливостями реєстру, зафіксованого на ту чи іншу літеру. Не намагаючись щось стверджувати, зауважимо, що проведений нами цілісний зіставний аналіз двох словників доводить значно більшу спільність реєстрів, але ці висновки потребують додаткового ретельного аналізу і узагальнень. Тож „Словарь української мови” за редакцією Бориса Грінченка не втрачає своєї наукової актуальності.

1. Історія української літературної мови: Лексика і фразіологія / В.В.Винник, В.Г.Горобець та ін. – К., 1983; 2. *Горбач О.Т.* „Малорусько-німецький словар” Є.Желехівського, С.Недільського // Малорусько-німецький словар: У 3 т.Фотопередрук з передм. С.Недільського та післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1982; 3. *Б.Д. Грінченко.* Предисловіє // Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка: В 4 т. Фотопередрук. – К., 1997; 4. *Леснова В.В.* Номінація рис людини в українських східнослов’янських говірках. – Луганськ, 2004; 5. *Муромцева О.Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Х., 1985; 6. *Пилинський М.М.* З історії розвитку української лексикографії. – К., 1976; 7. *Статевса В.І.* Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. – Ужгород, 1997; 8. *Шахматов А.А.* Отчет о присуждении премии Н.И. Костомарова за лучший малорусский словарь // Киев. Старина. – 1906. – Т. 93, кн. 6. – май-июнь.

Олександр СКОПНЕНКО,
Інститут мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України

**«СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»
ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
НА ТЛІ БІЛОРУСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

«Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка став визначальним у кодифікаційних процесах нової української літературної мови, хоч і з'явився більш ніж через півстоліття після початкового періоду нормалізаційних процесів. У передмові до праці Б. Грінченка зазначає, що початком укладання Словника треба вважати 60-ті роки ХІХ ст. 1861 р. в журналі «Основа» П. Куліш повідомляє, що має намір розпочати в лютому цього ж року друкування українського словника. Проте цей намір не був здійснений. Матеріали, які для укладання надали О. Білозерська, В. Білозерський, М. Костомаров, А. Маркович, Т. Шевченко та інші, згодом перевезено з Петербурга до Харкова, а з 1864 р. вони опинилися в Києві. У різні періоди їх доповнювали під керівництвом П. Житецького, В. Науменка, Є. Тимченка. І тільки з 11 лютого (29 січня) 1902 р. весь матеріал для остаточного доопрацювання редакція «Киевской старини» передала Б. Грінченкові. За два з половиною роки, працюючи так, що «закинув не то всяку іншу роботу, але навіть читання й листування» [1, с. 34] він зумів завершити укладання словника, залучивши дописи багатьох кореспондентів «Киевской старини», численні власні матеріали, дібрані з фольклорних і літературних джерел. Уся технічна робота лягла на плечі дружини Марії, яка додала до Словника багато власного матеріалу [4, с. 315]. «Словарь української мови» містить близько 68 тис. реєстрових слів з перекладом або поясненням російською мовою. Поза лексикографічним описом лишилися приклади з красного письменства, періодичних видань та більшість галицько-буковинських літературних і наукових джерел останніх десятиліть ХІХ ст. – початку ХХ ст. Так, немає серед джерел Словника «Літературно-наукового вісника», а також творів українських письменників, що розпочали свою літературну діяльність після 1870 р. (І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Коцюбинського, А. Кримського, Лесі Українки та ін.). Борис Грінченко був цілком свідомий того, що впорядкований Словник не відображає всього багатства української мови та не є бездоганим, однак лексикограф сподівався, що «Словарь української мови» стане основою для подальшої праці над словниками української мови [3, с. ХХІІ – ХХІІІ]. Цілком справедливо писав В. Сімович: «Се праця капітальна. На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею будуть користуватися всі ті, що схотять укладати словник. Отсим словарем зискав собі Грінченко невмирущу славу» [9, с. 14].

У Словнику зrealізовано правописну систему, що згодом закріпилася у виданнях центральних і східних земель України та ввійшла в історію як *грінченківка*. Як відомо, сучасна орфографічна система української мови сформувалася саме на ґрунті *грінченківки* – змодифікованої *кулішівки*. У схожому руслі відбулося становлення й *желехівки* – українського фонетичного правопису, уживаного в Галичині й на Буковині від 90-х рр. XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст. Цю систему створив Є. Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» 1886 р. на основі *кулішівки* (Словник завершив С. Недільський). Упродовж кількох десятиліть *желехівка* була панівною орфографічною системою на більшій частині західних українських земель. Б. Грінченко вважав, що попри деякі вади Словник Є. Желехівського та С. Недільського був цінним надбанням української лексикографії, оскільки вперше звів в абетку й витлумачив велику кількість слів і в цьому не мав собі рівних. Це був перший словник, за допомогою якого європейський читач зміг ознайомитися з українською мовою та літературою [3, с. XVIII – XIX]. Крім двох згаданих словників, позитивно вплинув на кодифікацію нової української літературної мови «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, до якого залучено і матеріал, що пізніше ввійшов до «Словаря української мови», і приклади з низки творів І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, П. Грабовського, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського та найновіших тогочасних наукових і періодичних видань [2, с. 115 – 122].

При цьому жодну зі згаданих праць не створювано як словник літературної мови, а як словник загальнонародної української мови, без чіткої диференціації застарілої, діалектної та літературної лексики. «Словарь української мови» можна кваліфікувати як яскравий зразок утілення герменевтичного аспекту «словника всієї мови» [11, с. 336]. П. Горещкий твердив, що Словник за редакцією Б. Грінченка «не сприяв унормуванню літературної мови з лексичного погляду, архаїзував її, подаючи її в такому стані, в якому вона була до 70-х років XIX ст.» [2, с. 146]. Проте це не зовсім так, бо в цій праці можна простежити певні кодифікаційні принципи [13, с. 62]. Докори щодо архаїзації мови в «Словарі української мови» досить несправедливі, коли брати до уваги, що на той час поняття архаїзм і лексична норма в українській лексикографії не мали чітких меж. Отже, саме словникам судилося закласти загальні підвалини кодифікації. Іншими словами, у становленні двох найпотужніших систем правопису української мови останньої третини XIX – початку XX ст. головну роль відіграли саме *словники*, а не граматичні кодекси.

У білоруській нормалізаційній і кодифікаційній історії ситуація склалася інакше. Ні видрукувана в 1847 – 1851 рр. частина словника І. Григоровича (80 сторінок), ні надруковане в «Могилевских губернских ведомостях» «Собрание белорусских слов» С. Соколова (1854 р.), ні «Словарь белорусско-кривичанского наречия» А. Кіркора, ні численні рукописні словники істотно не вплинули на нормалізацію лі-

тературної мови. Найбільший у XIX ст. «Словарь белорусского наречия» І. Носовича (1870 р.) був наслідком 16-річної праці укладача й став першим великим тлумачно-перекладним (білорусько-російським) словником, що спирався на суворі наукові принципи тогочасної лексикографії. Укладання Словника І. Носович завершив 1863 р., а впродовж 7 років тривало редагування праці. Відділення російської мови та словесності Петербурзької АН відзначило Словник половиною Демидовської премії та ухвалило рішення видати його. За дорученням відділення академік І. Срезневський почав редагувати працю, проте він відредагував тільки перші 5 аркушів, подальше редагування здійснив академік О. Бичков [12, с. 6].

У Словнику І. Носовича подано понад 30 тис. білоруських слів, витлумачених або перекладених російською мовою. Видання побудоване за диференційним принципом, тобто до нього не ввійшли лексеми, спільні для білоруської та російської мов. Більшість з цих лексем автор зібрав особисто здебільшого в Могильовській, Мінській та Гродненській губерніях. Репту І. Носович дібрав з інших джерел, зокрема з фольклорних творів, з абеткових покажчиків слів, що траплялися в стародавніх писемних пам'ятках, з «Опыта областного словаря великорусского наречия», до якого ввійшла й частина білоруських діалектних матеріалів, з матеріалів з білоруської мови, надрукованих в «Известиях Императорской АН», у «Трудах Московского общества любителей словесности», в етнографічному збірникові Російського географічного товариства та етнографічних збірниках Я. Чечота та Р. Зенкевича [10, с. 8].

Крім власне білоруської лексики, до Словника І. Носовича ввійшла певна кількість запозиченої лексики, зокрема з польської мови.

«Словарь белорусского наречия» І. Носовича містить не тільки значну кількість загальнонародної лексики, а й подас великий набір фразеологізмів і сталих сполук, завдяки чому праця й досі не втратила свого значення для вивчення білоруської мови. Спеціальні позначки в ньому вказують на вимову голосних і приголосних звуків, у праці позначено наголос, граматичні позначки фіксують форму числа, відмінка, роду, особи тощо. Білоруські дослідники, характеризуючи «Словарь белорусского наречия», відзначають його універсальний характер, бо знаходять у ньому риси тлумачного, перекладного, етимологічного, загального діалектного словника. Проте «порівняльний аналіз словникових покажчиків у праці І. Носовича свідчить, що найпоширеніше в ньому реалізовано діалектні та перекладні покажчики» [15, с. 524]. У Словнику в білоруській частині скрізь використано тогочасний російський правопис, що не завжди здатний передати білоруські фонетичні й морфологічні особливості. Наприклад, тут не відбито на письмі релевантних для всієї білоруської етномовної території акаання, якання, розрізнення звуків [в], [ў] (*ровноіаць, ровянокоштэвнэй, ровноіатокъ* [10, с. 563] – пор. сучасні літературні форми: *раўнаіаць, роўнапаскораны, роўнаіаікі; аб'яцанне, аб'яцанка* [10, с. 356] – пор. су-

часні літературні форми: *абяцiанне, абяцiанка*). У Словнику лексеми з властивою білоруській мові афrikатою [дж] позначені астериском, а ті, що мають проривний звук [tʃ], – двома («приголосні дж у всіх словах, де трапляються ці літери, вимовляють разом, як чужомовне dz»; «тут г, як і в наступних із зірочкою словах, вимовляють як латинське g» [10, с. 128]). Словник І. Носовича став цінним джерелом для вивчення живої білоруської мови, проте *не відіграв* бодай трохи помітної ролі в нормалізаційних тенденціях, хоч аж до 30-х рр. XX ст. він був дуже популярний як найбільший білоруський словник. Б. Грінченко не декларував кодифікаційні завдання в «Словарі української мови», проте переважну більшість наявного для лексикографічного опису матеріалу подав, спираючись на наявні принципи тогочасної літературної мови, хоч вони часто й вирізнялися непослідовністю та контрверсійністю. Тільки частину Словника за редакцією Б. Грінченка (*західний – захурчаты*) значно пізніше надруковано офіційним російським правописом.

У другій половині XIX – на початку XX ст. створено кілька словників білоруської мови різного обсягу й цінності, але більшість із них лишилася в рукописах. У цей час вийшли друком у періодичних наукових виданнях тільки праці, у яких подано жаргонну лексику: «Русско-нищенский словарь, составленный из разговора нищих Слуцкого уезда Минской губернии местечка Семезово» Ф. Степури (1881 р.); «Сборник ОРЯС»; «Любецкий лемент» Є. Романова (1891 р.); «Этнографическое обозрение»; «Катрушницкий лемезень» Є. Романова (1901 р.); «Сборник ОРЯС»; «Опыт словаря условных языков Белоруссии» Є. Романова (1912 р.); «Белорусский сборник», який уклав сам Є. Романов).

Чому роль Словника І. Носовича так істотно різниться від ролі Словника за редакцією Б. Грінченка? Треба мати на увазі, що *безперервність* нової білоруської писемності можна простежити тільки з 90-х рр. XIX ст. «Незважаючи на те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася» [5, с. 109 – 110]. І тільки в добу виходу газети «Наша ніва» (1906 – 1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови [5, с. 152 – 154]. Отже, головну роль у нормалізації білоруської літературної мови наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграли *періодичні видання*, досвід яких і був узагальнений у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевича 1918 р. Саме від цієї праці починають відлік кодифікації білоруської літературної мови у XX ст. Подальші білоруські словники, які істотно вплинули на кодифікацію літературної мови, вийшли друком після 1917 р.

На думку А. Кривицького, «з погляду лексичних норм сучасної загальнонародної літературної мови та відповідних особливостей діалектної словник І. Носовича вирізняється виразною регіональністю. Переважає в ньому північно-східна білоруська діалектна лексика» [6, с. 23]. У мовознавстві установилася думка, що базою сучасної білоруської літературної мови стали середньобілоруські говірки – міждіалек-

на група нового типу, що постала внаслідок взаємодії південно-західного та північно-східного наріч [7]. Вузьку ареальну основу сучасної білоруської літературної мови окреслюють опшмянсько-островецько-віленською групою говірок [14, с. 11]. При цьому останнім часом дослідники обґрунтовують гіпотезу, що «становлення норм білоруської літературної мови тісно пов'язане не з діалектами, як міркували раніше, а з діалектними зонами білоруської мови. Спочатку такою діалектною основою національної літературної мовотворчості була північно-західна діалектна зона білоруської мови», смуга говірок по лінії Борисов – Мінськ – Молодечно – Опшяни, тобто простір між Мінськом та Вільно [8, с. 277]. Під терміном *діалектна зона* розуміють «спільності, або групи, говірок білоруської мови, тотожних за певними структурними особливостями. <...> це тільки частини єдностей говірок білоруської мови в цілому чи їхніх певних діалектних спільностей (масивів, діалектів)» [8, с. 215]. Фонетичні й морфологічні особливості, а також лексика згаданих ареалів у Словнику І. Насовича за частотністю поступаються перед північно-східними білоруськими елементами.

Отже, кодифікаційні процеси в українській та білоруській мовах наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивалися неоднаково. Роль словників у білоруській традиції помітно зростає тільки у 20-х роках XX ст., натомість правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме завдяки лексикографічній практиці кінця XIX – початку XX ст.

1. *Брик І.* На народній роботі. Борис Грінченко. Праця і заслуги. – Львів, 1910;
2. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963; 3. *Грінченко Б.* Предисловіе // Словарь української мови. – К., 1997. – Т. 1. – Репринтне відтворення видання 1907 р.; 4. *Єфремов С. О.* Марія Грінченкова // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 314 – 317; 5. *Крамко І. І., Юрзвіч А. К., Яновіч А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1968. – Т. 2; 6. *Крывіцкі А. А.* Тры напы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі // З народнага слоўніка: 46. арт. Рэд.: А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн., 1975. – С. 15 – 29;
7. *Крывіцкі А.* Сярэднебеларускія гаворкі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 550; 8. *Крывіцкі А. А.* Дыялекталогія беларускай мовы: Дапаможнік. – Мн., 2003; 9. *На могилу Бориса Грінченка.* Три промови, виголошені В. Сімовичем, доктором З. Кузелею і доктором М. Кордубою на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях. – Чернівці, 1910; 10. *Насовіч І. І.* Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне; 11. *Поліщук Н.* Українськомовний переклад як філософсько-герменевтична проблема українознавства // Мовознавство: Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців / Відповідальний ред. В. Німчук. – К., 2002. – С. 333 – 338; 12. *Суднік М. Р. І. І. Насовіч і яго слоўнік* // Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне. – С. 3 – 6; 13. *Тараненко О. О.* Бо-

рис Грінченко і «Словарь української мови» // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 12. – С. 58 – 64; 14. *Цыхун Г.* Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. – Мн., 1993; 15. *Щэрбін В. К.* «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 524 – 525.

Олександр СКОПНЕНКО,

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,

Тетяна ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО,

Інститут української мови НАН України

ПОГЛЯДИ МИКОЛИ ЛУКАША НА ЛЕКСИКОГРАФІЧНУ ПРАКТИКУ ЙОГО ДОБИ

Микола Лукаш – один з корифеїв української школи художнього перекладу – увійшов в історію вітчизняної культури другої половини ХХ ст. як великий Майстер слова, що багато й щедро «був обдарований Богом добром і милістю через великий талант тлумачення мов» [5, с. 371]. Знання мовомислення свого народу в найтонших взаємозв'язках між тогочасною практикою та лінгвальними раритетами минулих епох давало змогу М. Лукашеві створювати перекладні твори, які ставали помітними в загальнонаціональному масштабі ще за життя перекладача й принесли йому гучну й не завжди прихильну славу. Саме завдяки національній школі художнього перекладу в українській літературі, затиснутій в ідеологічних лещатах за радянської доби, змогли хоч якоюсь мірою зберегтися загальноєвропейські традиції. «Художній переклад – месником – постає на повен зріст як своєрідна адекватна компенсація трагічно руйнованої у своєму історичному розвитку оригінальної української літератури. Так перекладацтво набуло несподівано політичного значення, опинилося на передньому краї у боротьбі за українську культуру. Це була вкрай унікальна ситуація, коли перекладали, щоб рятувати мову й будувати з етнічної маси націю. То була величезна і благородна праця» –, зазначає Р. Зорівчак, характеризуючи роль перекладних творів у культурному житті України [1, с. 231]. Справедливість її слів також підтверджують інші дослідники, які переконані, що український переклад ХІХ – ХХ ст. «виконував не тільки інформаційну функцію <...>, а передусім – функцію націєтворчу» [7, с. 9].

М. Лукаш більше знаний широкому загалові тільки як перекладач, хоч він залишив по собі й неоцінену та неоціненну лексикографічну спадщину у вигляді вели-

кої картотеки, що ґрунтується на записах живого народного мовлення, які робив сам Майстер, а також на матеріалах, дібраних з української класичної літератури ХІХ – ХХ ст. [детальніше див.: 10, с. 714]. Крім того, М. Лукаш написав кілька статей, у яких безпосередньо розглядав питання лексичної норми та лексикографічного опису словникового складу української літературної мови, хоч із них тільки кільком судилося побачити світ за життя перекладача [детальніше див.: 8, с. 131 – 160].

Найвідоміша Лукашева рецензія на перший том «Українсько-російського словника» (1953 р.) уперше була надрукована у «Вітчизні» 1954 р., згодом побачила світ і його рецензія російською мовою на цей Словник у московських «Вопросах языкознания» [4]. Навіть через 50 років обидві рецензії не втратили своєї наукової привабливості завдяки глибокому й усебічному аналізу нашої словникарської справи, хоч у них і вміщено обов'язкові для тієї доби ритуальні фрази про розквіт української мови після 1917 року та «благотворний вплив російської мови на українську після возз'єднання України з Росією в 1654 році» [3, с. 150], а також грізні інвективи проти «буржуазно-націоналістичного шкідництва», «безрідних космополітів», «довголітнього панування вульгарно-соціологічного маррівського «нового вчення» тощо [3, с. 161]. Треба мати на увазі, що після розгрому українського мовознавства в сталінську добу тільки під час хрущовської відлиги наші лексикографи наважилися повернути до словників дещо з питомого українського лексичного матеріалу, який у період репресій був вилучений зі словників як націоналістичний і шкідливий.

М. Лукаш у журналі «Вітчизна» зазначає, що рецензований Словник найповніший з усіх тогочасних українських лексикографічних джерел (реєстр першого тому нараховує 25 тис. слів, а Словник за редакцією Б. Грінченка – близько 15 тис. реєстрових слів на відповідні літери). Проте, на думку М. Лукаша, багатьох лексем у рецензованій лексикографічній праці бракує, щоправда, «деякі з цих слів належать до легкоутворюваних похідних (**багрово, даремнісінький, вітрів, диригентів**); але ж такі продуктивні словотворчі типи, як, наприклад, присвійні прикметники, є специфічною рисою української мови і мають бути якнайповніше представлені у словнику» [3, с. 151]. Лукашеві ідеї щодо фіксації присвійних форм у словниках й досі не знайшли повної підтримки в лексикографічній практиці з багатьох причин, передусім через складність реєстрації всіх можливих присвійних прикметників. Розглядаючи діалектну лексику (**гало, гаріль** тощо), М. Лукаш зазначає, що вона має бути в «Українсько-російському словнику», «щоб <...> ми не мали потреби вдаватися до словника Грінченка» [3, с. 151]. Щодо відображення фразеологізмів і паремій, то М. Лукаш не тільки нарікає на брак багатьох одиниць у виданні, а й пише про невдалий алфавітний порядок розміщення фразеологічних зворотів. На його думку, доцільніше було б групувати фразеологізми та паремії за формою словосполучення, ґрунтуючись на граматичній формі опорного слова (іменники – за відмінками та прикметниками, дієслова – спочатку без додатків, потім з додатками та обставинами, з

урахуванням їхніх граматичних форм і типів синтаксичного зв'язку) [3, с. 152]. Підходи до розміщення фразеологічних одиниць (ФО) у словниках тривалий час були причиною наукової дискусії. Скажімо, «Фразеологічний словник української мови» 1993 р. та «Словник фразеологізмів української мови» 2003 р. подають ФО за різними принципами. Перший орієнтується на структурно-граматичний принцип, що передбачає подання кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма лексичними, видовими та словотвірними компонентами [9, с. 4], а другий спирається на алфавітний порядок розміщення фразеологізмів з урахуванням усіх компонентів, зокрема й факультативних [6, с. 10].

Стилістична характеристика слів належить до кола гостродискусійних проблем в українській лексикографії понад півстоліття. М. Лукаш також зачепив це питання, зауваживши, що «у великому словнику сучасної мови з широкою історичною перспективою (з охопленням найважливіших мовних явищ класичної спадщини) нормативність досягається не стільки включенням до реєстру чи опущенням певних шарів лексики, скільки послідовним застосуванням науково-розробленої системи класифікації слів за сферами вжитку» [3, с. 153]. Для того щоб здійснити стилістичну кваліфікацію словникового складу, «лексикограф мусить провести кропітку роботу, ретельно вивчити якнайбільше випадків вживання даного слова в найрізноманітніших відмінах писемної та усної мови, для чого потрібна багата, різнобічна, добре задокументована картотека» [3, с. 153]. Цілком можливо, що це перший документальний випадок, коли М. Лукаш викладає свої погляди на нормалізацію літературної мови, які згодом зреалізує сам у своїй творчості та у власній картотеці. До певної міри, це програмна рецензія. Чи не використовував уже тоді М. Лукаш для підтвердження своїх поглядів розлогі цитати з української класичної літератури та з творів тогочасних письменників, що були зібрані в його картотеці ще в харківський період життя? У рецензії він наводить цілі ряди української лексики, що, на його думку, безпідставно зараховані до категорії рідковживаних і застарілих слів. Наприклад, **беркиць** і **бер кицьнути** мали при собі позначку *обл.*, бо подані з прикладами, що взяті з Рудченкових і Грінченкових казок, а **беркуцьнутися** кваліфіковано як розмовне слово, бо воно подане в супроводі цитати з Ю. Смолича; **відзвичаявати** також подано як обласне слово, бо має приклад з творів О. Кобилянської, а **відзвичаяватися** – без будь-якої позначки, як стилістично нейтральне, оскільки трапляється в перекладі з Пушкіна [3, с. 153 – 154]. Надзвичайно цікаві Лукашеві міркування стосовно семантики дієслова **воліти**, що в класичній українській літературі та народній мові мало тільки значення «віддавати перевагу», відповідаючи латинському *malō*, а не *volō*. Друге ж значення, як твердить Лукаш, «бажати, хотіти» помилково ввів Грінченко до «Словаря української мови», а вже звідти лексема поступово потрапила до літературної мови (відома з творів М. Бажана, Н. Рибак та ін.). Може, тут відіграло свою роль і накладання семантики паронімічного дієслова **волити**. Для показу від-

мінності значень між волохом і молдованином, Волоциною та Молдовою М. Лукаш використовує не тільки цитати з української класики, а й залучає приклади з румунської мови [3, с. 157]. На думку М. Лукаша, у словнику обов'язково треба наводити «неправильні» форми вищого ступеня прикметників, відзначали явища сушкетивізму та паралелізму (кращий – гарніший, багатший – багатіший, гладший – гладкіший та ін.), подавати нечленні форми прикметників (багат, благословен, владен, гнівен, готов, дан, достоїн тощо), дієприкметники на -лий (вистиглий, вибіглий), форми воджений, гонений, воскресений, березений, еси, есте та ін. [3, с. 158]. Розглядає рецензент і питання акцентуаційної норми в першому томі рецензованого «Українсько-російського словника», порівнюючи деякі наголошення лексем із прикладами зі «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка та словника О. Ізюмова. Щодо передавання в українському реєстрі вибухового [ɣ], то М. Лукаш пропонує давати скорочено пояснення в дужках щодо вибухової вимови літери ɣ у словах типу [ганок], [гудзик], оскільки після мовної реформи 1933 року в українській лексикографічній практиці так і не знайдено способу диференціації на письмі фрикативного [ɣ] та вибухового [ɣ], що призводило до розхитування орфоспічної норми української літературної мови. Певна річ, про вилучену літеру в рецензії не згадано. Лексеми з вибуховим [ɣ], – пише М. Лукаш, – можна було б позначати «зірочкою, як це робиться в деяких французьких словниках для слів з h aspirée» [3, с. 159]. Цікава пропозиція, надто коли зважити, що фонетичну транскрипцію в українських лексичних реєстрах перекладних словників у радянську добу майже не використовували, а в історії нової української літературної мови були спроби запровадження латинської літери g для передавання звуку [ɣ] (скажімо, у правописних системах А. Метлинського та П. Куліша).

Лукашеві погляди, викладені в рецензії, що вміщена у «Вітчизні», пунктирними лініями накреслюють ту концепцію, яку Майстер утілював протягом усього життя у своїх художніх перекладах. Доводиться тільки шкодувати, що М. Лукаш не надрукував рецензій на подальші випуски словника та інші українські словники. Проте навіть тепер розглядана рецензія та статті, у яких порушено питання слововжитку, акцентології та граматики, важливі не тільки для історичної лексикології, а й для сучасної практики, оскільки дають змогу по-новому оцінити тенденції нинішнього словникарства.

1. *Зорівчак Роксолана*. Боліти болем слова нашого... – Львів, 2005; 2. *Лукаш Микола*. В. Гюго. Вибрані поезії – Г. Гайне. Вибрані поезії. – Рецензія на переклад «Гірського вінця» Петра Негоша. – Хто такі були двораки? – Про змішування західноєвропейських реалій з польськими та про тінь Франца-Йосифа. – *Opus tertium atque ultimum: Про зниження стилю та про скривдженого Мефістофеля // Всесвіт*. – 1997. – № 2. – С. 131 – 160; 3. *Лукаш Микола*. Новий Українсько-російський словник

// Вітчизна. – 1954. – № 3. – С. 150 – 161; 4. Лукаш Н. А. Рец.: Українсько-руський словарь. Т. 1. А – Жюри / Гл. ред. И. Н. Кириченко. – Киев: Изд-во АН УССР, 1953. – 508 с. // Вопросы языкознания. – 1954. – № 6. – С. 121 – 129; 5. Сѣмуха Василь. Яму быў дар Святого Духа... // АРСНЕ. – 2001. – № 5 (19). – С. 369 – 371; 6. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К., 2003; 7. Стріха Максим. Микола Лукаш – відомий та невідомий // Всесвіт. – 1997. – № 2. – С. 129 – 131; 8. Стріха Максим. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. – К., 2006; 9. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К., 1993; 10. Череватенко Леонід. Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К., 2002. – С. 711-734.

Василь СТАРКО,
Волинський національний університет імені Лесі Українки

«РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК» (1924-1933 рр.) ТА УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ СЛОВНИКАРСТВО

«Російсько-український словник» (далі РУС) за ред. А. Кримського і С. Єфремова став одним із найвидатніших творів української лексикографії. Через те, що словник був від часу видання заборонений у Радянському Союзі, а після розпаду СРСР фактично недоступний, його лексикографічні особливості майже не досліджено. Лише окремі мовознавці підкреслювали значення РУС-а для розвитку української лексикографії та української мови загалом. Думки одного із таких мовознавців, а саме Юрія Швельова, буде наведено пізніше, а на початку буде подано коротку довідку про сучасний *modus vivendi* РУС-а та про історію його створення, після чого ми перейдемо до основного завдання статті, а саме розгляду питання про особливості РУС-а та українські академічні словники взагалі.

РУС у XXI столітті. Після тривалого забуття РУС нарешті став доступний широким колам користувачів: повний текст словника опубліковано в мережі Інтернет за адресою www.r2u.org.ua. Беззаперечними перевагами цього видання є вільний доступ, гнучкий пошук (повнотекстовий, серед російських гаслових слів, серед всіх російських слів, серед всіх українських слів), наявність наголосів, докладне вивірення тексту словника за оригіналом. Онлайнкову публікацію РУС-а здійснило видавни-

цтво К.І.С. на грант Наукового товариства імені Тараса Шевченка в США. Сайт словника постійно розширюють та вдосконалюють, а видавництво К.І.С. поширює безплатну версію словника на компакт-дисках.

Історія укладання РУС-а. РУС вийшов у шести випусках і трьох томах [3, с. 136]: 1924 р. – випуск 1 (А–Ж, том 1) [4], 1929 р. – випуск 2 (З–К, том 2), 1932 р. – випуск 3 (Лі–намыкывать, том 2), 1933 р. – випуск 4 (намыл+ нять, том 2) [5], 1927 р. – випуск 5 (О–поле, том 3), 1928 р. – (поле – пячение, том 3) [6]. Четвертий том (літери Р–Я) було підготовлено до друку й зверстано, але йому так і не довелося побачити світ. Цей том було знищено у всіх варіантах: набір, гранки, рукописи. Тоді ж уже видані три томи словника було *заборонено до вживання й вилучено* з обігу і з бібліотек [3, с. 74]. Основою словника стала лексична картотека Комісії, російсько-українська частина якої налічувала близько 400 тисяч карток. Головним редактором перших двох томів словника був Агатангел Кримський. 1924 року другим головним редактором став Сергій Єфремов, йому ж було доручено загальне редагування третього і четвертого томів. На початку іншими редакторами були: Всеволод Ганцов (якого Ю. Шевельов назвав *srigitus movens* усього словника), Григорій Голоскевич (його засуджено у справі Спілки визволення України разом із В. Ганцовим), Марія Грінченко(ва). 1929 року почалося переслідування А. Кримського у зв'язку з тією ж справою СВУ, і вже в листопаді 1929 р. до нього було приставлено нових редакторів: М. Калиновича та В. Ярошенка. По грудень 1930 р. тривало редагування другого тому.

Умови роботи редакційної групи були напруженими й несприятливими від початку, тому укладачі цілком усвідомлювали можливі хиби й прогалини словника, про що вони пишуть у передмові до першого тому [4, с. X]. Після початку утисків і переслідувань було висунуто нові вимоги до укладання словника. Вони відбулися на 1/5 частині надрукованого словника (*над-нять*) і спричинилися до перероблення й кінцевого знищення четвертого тому. Суть цих нових настанов викладено в післямові до 2-го і 3-го випусків словника, тобто в кінці 2-го тому. Ось кілька уривків-цитат, які дають уявлення про суть нових настанов: «стара редакційна колегія Словника, що шкідницьку діяльність її провідирів згодом викрив процес СВУ», «не допуститися в цій його частині шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків», «критичний підхід до... спадщини української дореволюційної мови... Все застаріле в цій спадщині упорядники намагались відкидати, чи то як зайвий баласт, чи то як ворожий, явно шкідливий для розвитку та нормування літературної мови українського пролетаріяту чинник», «критичне запозичання з інших [читай: російської] мов у тих випадках, коли українській мові бракує певного слова або фразеологічного звороту», «подавати поширені міжнародні слова і терміни в їх інтернаціональній формі [читай: як їх засвоїла російська мова], не перекладаючи їх шгучно, без потреби на українську мову [читай: в жодному разі не перекладаючи]» [6, с. 1052-1054].

Загальна оцінка словника. Іван Огієнко в «Історії української літературної мови» написав про РУС, що це «найцінніший словник, що має в нас епохове значення». Ю. Шевельов називає його «одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років» [9, с. 32], «найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови» [10, с. 12].

Особливості РУС-а. Порівняно з іншими подібними словниками РУС подає дуже докладно опрацьовані словникові статті, у яких застосовано систему граматичних, стилістичних та інших позначок, пояснено семантичні відтінки та нюанси вживання українських відновників, наведено щедрий ілюстративний матеріал. Словник представляє загальнонаціональну українську мову.

З огляду на обставини, у яких укладали РУС, перший том було опрацьовано менш докладно, ніж наступні (це визнають і самі укладачі). Вибір російсько-українського напрямку також продиктували вимоги доби, проте укладачі зуміли використати це на користь словника і користувача. Дозволимо собі процитувати з цього приводу авторитетні судження Ю. Шевельова: укладачі словника «не тільки впровадили багатющий фразеологічний матеріал і ілюстрації з українських текстів – в обсягу, не знаному перед тим ні після того в українському словництві, вони надали словникові також характеру синонімічного словника», «не можна-бо перецінити ролі нормативного синонімічного словника в закріпленні кожної літературної мови», «фактично вони дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що впроваджене слово було російське» [9, с. 33-34].

Академічний словник. Ми підійшли до розгляду основної характеристики РУС – його академічності. Найперше проаналізуємо, що мають на увазі під «академічним словником». Жодне із окремих значень, поданих у словнику [1] у гаслі «академічний», не пасує до цієї сполуки. СENS цього слова в поєднанні зі словом «словник» є радше амальгамою ознак, поданих у різних частинах вказаної словникової статті. У першому наближенні, **академічний словник** – це словник, 1) укладений відповідно до вимог науки; 2) який має статус традиційного/канонічного видання серед подібних; 3) що його підготував і видав відповідний відділ академії наук. Якщо стосовно певного словника не дотримано тільки другої ознаки, то, очевидно, має існувати інший подібний словник, якому надають перевагу, оскільки він може бути повнішим, докладніше опрацьованим тощо – або ж просто авторитетнішим. Якщо ж перша із трьох ознак не справджується, то словник навряд чи може претендувати на статус канонічного. Проте українським користувачам добре відомі винятки: підрадянські словники, укладені частково на наукових, а частково на псевдонаукових та ідеологічно-пропагандистських засадах [8], уважали академічними – через те, що інших просто не було. Тому перші дві ознаки слід об'єднати і додати вказівки на залучений мовний матеріал та широту охоплення лексики мови. Тобто до визначення академічного словника слід увести ознаку **авторитетності**, ґрунтованої на науковос-

ні та докладному фаховому опрацюванні широкої (в ідеалі найосіяжнішої з наявних) вибірки мовного матеріалу та поданні найширшого спектру лексики мови.

Колишня третя, а тепер друга ознака є факультативною: наприклад, усесвітньо відомий Оксфордський словник англійської мови можна цілком уважати академічним, хоча його укладено не в академії. Зауважмо принагідно, що в Україні зараз можна спостерігати тенденцію позиціонувати словники як академічні лише за цією факультативною ознакою без врахування першої.

Ознака авторитетності відрізняється від канонічності/традиційності тим, що вона ліпше відбиває суб'єктивне ставлення користувачів і менше залежить від зовнішніх чинників, що супроводжують публікацію та подальше використання словника в суспільстві. Тобто словник може бути традиційним або нав'язуваним як канонічний, однак не мати авторитету серед користувачів і/або фахівців. З іншого боку, зовнішні чинники функціонування словника можуть скластися вкрай негативно, і він не набуде статусу традиційного, чи тим більше канонічного, а проте збереже авторитетність. Саме така ситуація склалася навколо РУС-а.

Така риса словника як **науковість** залежить від кількох чинників: кваліфікації укладачів, дотримання лексикографічних принципів (які самі мають бути науковими), обсягу та якості залученого фактичного матеріалу. За цими критеріями РУС має перевагу над словниками подібного типу, виданими в Українській РСР. Фактично лише п'яту частину РУС-а (*над – нять*) не можна вважати цілком вільною від ідеологічних настанов, проте навіть у цій частині вони ще мали незначний вплив порівняно із пізніше виданими словниками. Підрадянські українські словники обгрунтовано критикують за упереджений підхід до вибору цитатного матеріалу (з одного боку, розлоге цитування перекладів марксо-ленінських творів, а з іншого, ігнорування заборонених, опальних та діаспорних авторів). Крім того, академічний словник має подавати всі наявні в мові слова, що відповідають певним критеріям. РУС таку вимогу задовольняє (в межах тодішніх технічних можливостей і за відсутності штучних обмежень), а пізніші словники – ні, зокрема, з огляду на те, що на час їх видання не втратили свою силу офіційні заборони та псевдонаукова «теорія злиття мов» [8]. Практично всі лексикографічні праці, видані після РУС-а в Українській РСР, були упорядковані під тиском компартійної вимоги зближення української мови з російською, а відтак значну частину питомої української лексики, а також запозичень, що ввійшли до української мови поза посередництвом російської, було вилучено або штучно обмежено через відповідне маркування слів. Зі словників (та й мови) було вилучено не тільки слова, а цілі словотворчі моделі.

Від початку погромів і до кінця існування СРСР радянська ідеологія диктувала псевдонаукові підходи. Навіть тепер, після стількох років жорстокої регламентації та цензурування (зовнішнього і внутрішнього) лексикографічного опису словофонду української мови, дуже важко звільнитися від інерції мовної звички, від правил, що

їх закладали в (під)свідомість роками. Це складно зробити навіть фахівцям мовникам, які постійно рефлексують над мовою. Канон, прищеплений за радянської доби, ще й досі багато в чому визначає наше бачення сучасної української мови. Цю, безумовно, відбивається в ділянці словникарства. Хоча с поодинокі вдалі спроби по збутися штучних радянських нашарувань, загалом пострадянські українські загальномовні (перекладні та тлумачні) словники ще мають ознаки лінгвоциду. Це створює величезну проблему для користувачів, адже їм стає напрочуд важко (або то й взагалі не під силу) розмежувати «дobre і погане» в словнику.

Фахівці, які мали змогу тривалий час працювати з РУС-ом і з якими нам випала нагода обговорити цей словник, одностайно стверджують, що він має для них **найвищий авторитет** серед українських лексикографічних праць. Для них РУС – це єдиний словник, який дає змогу відчутти дух української мови, причому мови як на диво сучасної (незважаючи на вік словника), так і народної, наукової, офіційноділової і розмовної. У ньому практично немає штучно зросійшених слів, не властивих українській мові моделей та форм; натомість у ньому можна знайти те, що важко знайти в багатьох інших словниках, – незасмічену, розкуту, багату й поліфонічну українську мову.

Розвиток мови завжди потребував авторитетних дороговказів. У високорозвинутих країнах цю функцію сьогодні виконують словники, тому авторитетність має бути невідокремною ознакою академічного словника мови. Однак через відомі історичні причини брак авторитетності став найпекучішою проблемою українського словникарства. Наважимося висловити тезу, яка ще потребує детального обґрунтування, а проте стисло висловлює переконання численних користувачів української лексикографічної продукції: підрадянські післяпогромні словники свій авторитет утратили, а пострадянські (ще) не здобули. Наразі ми не маємо новітнього словника української мови із загальновизнаним авторитетом (тобто академічного словника) – для його створення потрібно провести неупереджений, виважений і фронтальний перегляд мовного спадку, який ми дістали від радянських часів. Цю величезну проґалину сьогодні можна заповнити за допомогою РУС-а.

Наведемо один промовистий приклад, який, з одного боку, показує системні зміни, що їх зазнала українська лексика в ХХ ст., а з іншого боку, демонструє користність РУС-а та переваги повнотекстового пошуку в його онлайнній версії. Відомо, що місце активних дісприкметників у сучасній українській мові є предметом гарячих дискусій. В Енциклопедії української мови з цього приводу сказано: дісприкметники «на -чий поширені мало.... У мові 20 ст., особливо в період 30— 80-х рр., вони дещо активізувалися, зокрема у зв'язку з творенням н.-т. термінів (крокуючий екскаватор, блукаючий нерв), але ост. часом їх відповідність нормам укр. мови дедалі більше піддається сумнівам» [7, с. 154]. Спробуємо з'ясувати, які активні дісприкметники на -(а)ючий/-у(ю)ючий/-и(і)ючий подає РУС. Спершу задасмо в пошуковому

рядку запит на *уючий (тобто шукаємо всі слова на -уючий) і вибираємо пошук серед всіх українських слів. Пошукова система видає 11 статей; їх наведено нижче в скороченій формі, без цитат та деяких прикладів, а нукані форми підкреслено:

Господствующий – запанілий, пануючий, переважний.

Доминирующий – доміантний, пануючий.

Дымится –... **Дымящийся** – дим(у)чий, димлючий, димлівий

Дымящийся – димучий, димуючий, димлівий.

Меньшевиствующий, *прлг.* – меншовикуючий, (*малоудачные неологизмы*) меншовічківий, меншовічний, (*меньшевистский*) меншовіцький.

Начинающий, *прлг.* – початкуючий, (*сц.*) початківець (-вця).

Недостающий – відсутній, недохв́атний, невістачений, (*недополученный*) недібраний, (*зап.*) бракуючий, (*нехватавший*) забраклий, (*обычно*) якого нестає (невистачає, бракує).

Несуществующий – що не існує, неіснуючий.

Непманствующий – непмануючий; (*о внешнем виде, прлг.*) непмануватий.

Правительствующий – урядуючий, правуючий. -**ший сенат** – правуючий сенат.

Правящий – кері[о]внчий, керуючий, владучий, правітельський.

Як бачимо з результатів, загалом РУС подас лише 10 українських слів на -уючий, причому лише в чотирьох випадках такі слова подано на першому місці (тобто як основні відповідники) і фактично без рівноцінних синонімів. Зауважмо, що дві із цих статей уміщено в тій частині словника (*над-пять*), при укладанні якої над словникарями вже тяжили ідеологічні настанови. Слово *меньшевиствующий* та його відповідник були, звісно, продиктовані російськомовним компартійним дискурсом.

Запит на *юючий не приніс жодних результатів, тобто таких слів у РУС-і немає, а от запити на *аючий та *яючий висвітлили 15 статей:

Акать – акати, аакати. -**ющий** – акаючий, аакуватий.

Бедный – 1) убогий, бідний, немаючий, неможний, незаможний, нуждінний, злидінний, тісний, голий, харпак.

Зажиточный – заможний, достатний, засібний, худібний, багатєнький, маєтний, маючий, з достатком, зажитий, при достатку, грошовітний.

Знающий – знаючий, тямучий и тямущий у чо́му. -**щий человек** – тямущ[ч]а людіна.

Имущий – заможний, маючий. **Власть -щий** – звєрхник, владний, можний.

Многимущий – великобагатий, маючий.

Многосведущий – дуже (вельми) обізнаний з чим, дуже (вельми) знаючий (тямуч[щ]ний) у чо́му, великотямущий.

Молящий, *прлг.* – благальний, благаший, (*редко*) благуючий.

Неведающий – нестямуч[щ]ий, (*реже*) незнаючий (у чо́му), Невіду́щий (*чолов*), (*сц.*) невіда. (*общ. р.*); (*несознательный*) несвідомий.

Незнаючий – незнаючий, (*непонимающий*) нетямуч[щ]ий у чо́му, нетя́ма (*общ. р.*).
Неимущий – бідний, убогий, незаможний, незасібний, недостатній, немаючий, (*ц.-слав.*) неймущий.

Несведущий в чѐм – нетямущ[ч]ий чо́го і в чо́му, незнаючий.

Окающий – окающий, окучий.

Поражающий – вражающий, разючий, разливий, дивовижний. *-шая новость* – разюча новина.

Поразительный – вражающий, разючий, дівний, (*странный, замечательный*) дивовижний, надзвичайний. *-ный случай* – дівний, надзвичайний випадок.

За запитом на *яючий було знайдено дві статті:

Зияющий – що зяє, зихає, зівас; (*в знач. прил.*) зяючий, зівуш[ч]ий. *-шая рана* – розвернена, зівуша, зяюча рана.

Неудовлетворительный – незадовільний, (*устар.*) незадовольняющий; (*отрицательный*) негати́вний.

Як бачимо, РУС подає лише 10 слів на –а(я)ючий, з яких основними відповідниками виступають шість (*акающий, окающий, знающий, незнающий, вражающий, зяючий*), причому навіть у таких випадках після кожного наведено рівноцінні синоніми.

За запитом на *іючий та *иючий було знайдено шість статей:

Действующий – діючий, діючий, діс[ію]вій, актівний, чінний.

Недействующий – недіюш[ч]ий, нечінний, недійовий.

Противодейственный – протидіючий и протидіючий, (су)протидійний, протичінний, супроти́вний, перешкі́дний.

Гниючий – гниючий, гнильний.

Негниючий – негниюч[щ]ий.

Ноющий, *прил.* – виючий, скимній. *-щая боль* – скимні́ня (-ння), скимній (тупій, терпкій, нудній) біль.

Як засвідчують результати пошуку, словник містить лише шість активних дієприкметників на –и(ю)ючий, з яких чотири подано основними варіантами, однак кожного разу в супроводі інших можливих відповідників.

Таким чином, в українській частині РУС загалом подає лише 26 слів на –а(я)ючий/-у(ю)ючий/-и(і)ючий, причому лише чотири з них подано як фактично безальтернативні відповідники до російських слів і 14 як основні (перші) відповідники. Аби порівняти ці дані з реєстром 11-томного Словника української мови (СУМ), скористаймося інверсійним словником, укладеним на основі СУМ-а. В інверсійному словнику знаходимо 452 (!) слова на –(я)ючий/-у(ю)ючий/-и(і)ючий [2, с. 431–433], у тому числі 353 неспільнокоренових слова. Серед них такі «перли», як *оп'яняющий, обеззаражующий, либеральствующий, декаденствующий, ренегатствующий, дармодействующий, обволікающий* тощо. Урахуймо, що цей підрахунок не бере до уваги численних терміносполук. Така різоча відмінність між даними РУС-а і

СУМ-а переконує, що ці форми не те, що «дещо активізувалися» в українській мові, а були послідовно й систематично насаджувані. Наслідки цієї політики видно й чути сьогодні на кожному кроці – від усного мовлення і газет до наукової літератури й сучасних словників. Аби позбутися цих подібних покручів, їх потрібно викорінювати з такою ж систематичністю, з якою їх колись насаджували.

Отже, ми з'ясували, що (а) авторитетність, сперта на науковість, об'єктивне фахове опрацювання репрезентативної вибірки мовного матеріалу та поданні найширшого спектру лексики мови, є невідокремною і основною рисою академічного словника; (б) проблема авторитетності гостро стоїть перед сучасною українською лексикографією; (в) РУС – це справді академічний словник, авторитетне джерело для розвитку української лексикографії, а також основа для системного очищення та оновлення української мови; (г) створення сучасного академічного словника передбачає виконання двох останніх завдань, а це, у свою чергу, вимагає скрупульозного аналізу РУС-а та його порівняння з пізніше виданими словниками з метою виявити й кодифікувати репресовану українську лексику та словотворчі моделі, а також вилучити лексику й моделі, силоміць пересажені з російської мови; (ґ) РУС варто якнайширше використовувати в укладанні нових словників і при розв'язанні спірних питань сучасної української мови.

1. Великий глумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Т. Бусел. – К., 2001; 2. Інверсійний словник української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К., 1985; 3. *Кубайчук* В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К., 2004; 4. Російсько-український словник / Ред. В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, А. Е. Кримський (гол. ред.). – К., 1924. – Т.1; 5. Російсько-український словник / Ред. В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, А. Е. Кримський (гол. ред.). – К., 1929-1933. – Т.2; 6. Російсько-український словник / Ред. В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, А. Е. Кримський (гол. ред.). – К., 1927-1928. – Т.3; 7. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004; 8. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Т. Масенко. – К., 2005; 9. *Шевельов* Ю. В. Портрети українських мовознавців. – К., 2002; 10. *Шерех* Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.

Василь СТАРКО,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
Наталія СТАРКО,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

АНГЛІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК ПРИСЛІВ'ІВ: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ

У цій статті висвітлено ключові засади та проблеми укладання «Англійсько-українського словника прислів'їв», робота над яким триває вже понад року. Зараз проєкт виходить на завершальну стадію, тому саме час зробити огляд накопиченого досвіду.

Ідея укладання словника була продиктована браком подібного джерела в сучасному українському словникарстві. У наявних довідкових виданнях [1], [3], [6], [9] англійські прислів'я представлено вибірково. Посібник [2] охоплює набагато ширший спектр висловів (прислів'їв і приказок), проте подає чимало неживаних сьогодні англійських прислів'їв і, навпаки, не подає низку одиниць, які ввійшли в обіг відносно недавно. Ще одним стимулом стала робота над «Англійсько-українським фразеологічним словником» [13]. Проєкт створення такого словника отримав підтримку Департаменту США (стипендія ім. В. Фулбрайта) та Європейської асоціації лексикографів EURALEX (грант імені Л. Урданга). Словник прислів'їв є окремою і самодостатньою частиною ширшого фразеологічного словника.

Засадничим принципом укладання словника прислів'їв було обрано опертя на корпусні дані. У зв'язку із цим варто вказати на одну особливість словників прислів'їв (українських і закордонних, перекладних і одномовних). Річ у тім, що часто-густо такі словники, маючи на меті подати лише сучасні прислів'я, черпають свої реєстрові одиниці з інших словників без звернення до сучасних текстів. Воно й не дивно, адже прислів'я – одні з найменш частотних відтворюваних у готовій формі одиниць мови. Аби підшукати приклади їх уживань уручну на певному етапі існування мови, укладачеві треба на цю працю покласти життя. Якщо ж словники прислів'їв і подають цитати, то нерідко вони не належать до сучасного зрізу мови. Цим хибують навіть шановані словники видавництва Оксфордського університету, наприклад, [12] та [14]. Тому користувачам дуже важко зорієнтуватися, які прислів'я вживають часто, а які виходять чи вже вийшли з ужитку, належать до того чи того варіанту мови тощо.

Одне з перших питань, яке постає перед словникарем, – це формування реєстру, зокрема виокремлення одиниць, що мають бути включені до словника. Для словника

прислів'їв гостро постає проблема розмежування власне прислів'їв та суміжних явищ. Що стосується прислів'їв і приказок, то відмінність між ними влучно сформулював М. Т. Демський: прислів'я «на відміну від *приказок*, – це самост[ійні] судження, інтонаційно й граматично оформлені як прості... або складні... речення» [5, с. 530], натомість приказки «висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті» [5, с. 524].

Дещо несподівано постала потреба розмежувати прислів'я і крилаті вислови, зокрема біблійного походження. Очевидно, що відмінність між ними полягає в ідентифікації джерела. Проте якщо вислів інколи вживають з посиланням на джерело (автора чи твір), а інколи без нього, до якої категорії його слід зарахувати? Тут у пригоді став мовний корпус і можливість кількісного підрахунку: якщо в цитаті є пряма або непряма вказівка на джерело, ми вважали, що вислів ужито як крилату фразу, якщо ж ні – як прислів'я. Зіставивши сумарну кількість уживань обох типів для однієї і тієї самої одиниці в корпусі, ми приймали остаточне рішення: якщо переважали вживання другого типу, ми визнавали одиницю прислів'ям і вносили до реєстру словника. У такий спосіб корпусне дослідження допомогло встановити статус кожного сумнівного вислову.

До словника не ввійшли такі типи висловів: а) прислівні звороти – вони не мають форми судження (*to agree like cats and dogs, to angle with a golden hook*); б) звороти, створені вживанням дієслівної ідіоми у наказовому способі; в) цитати (їх відмежовували так само, як крилаті вислови); г) дотепні вислови, максими (на відміну від прислів'їв їм не властива традиційність); ґ) тривіальні вислови із загальним значенням (*Men are mortal*); д) вислови на позначення забобонів та подібних спостережень (*Dream of a funeral and you hear of a marriage.*); е) погодні прикмети.

Для ґрунтовного обстеження й лексикографічного опису прислів'їв досліднику необхідно мати корпус максимального розміру, щонайменше на порядок більший, ніж для дослідження інших фразеологічних одиниць (ФО). Якщо не стоїть завдання порівняльного міжжанрового аналізу ФО, то бажано мати в корпусі щонайвищу частку публіцистичних текстів, оскільки саме в них найчастіше вживають прислів'я. Ми маємо змогу користуватися саме таким корпусом – це корпус газетних та журнальних публікацій під назвою «ЛексисНексис Академік» (*LexisNexis Academic*), що до нього надає доступ компанія «Рід Елсевір Інк.» [10] (Ми висловлюємо вдячність керівництву Нью-Йоркського державного університету в Олбані (США) за люб'язний дозвіл користуватися згаданим корпусом через університетську бібліотеку.) Обсяг цього корпусу точно встановити неможливо, оскільки він щодня поповнюється новими текстами, проте можна порівняти його зі стандартним Британським національним корпусом [8] (див. про це в статті [4]). Порівняльний аналіз переконує, що корпус «ЛексисНексис» набагато гочніше відбиває реальне функціонування при-

слів'їв в сучасній англійській мові. Зауважмо, що в нашому словнику ми сконцентрували увагу лише на британському та американському варіантах англійської мови. Відповідно, частотність та інші характеристики прислів'їв було оцінено в межах цих двох варіантів, хоча в корпусі представлено й інші різновиди англійської мови.

В оцінюванні частотності було використано об'єктивно-суб'єктивний підхід, який можна описати формулою «корпусні дані+тренувана інтуїція». На основі нашого досвіду роботи з корпусом, даних словників та інформації від носіїв англійської мови ми встановили такі ранги частотності: *часто* – понад 200 випадків уживання в корпусі, *досить часто* – від 20 до 200 вживань, *рідко* – менше 20 вживань. Один чи два випадки вживання ми не зараховували як достатній доказ побутування прислів'я. Зауважмо, що на відміну від інших категорій, географічне поширення (варіант мови) для малочастотних прислів'їв фактично неможливо встановити з достатньою вірогідністю.

Як майже кожен словник, наша робота спирається на наявні лексикографічні джерела. Відмінність полягає в тому, що одиниці, знайдені в будь-якому джерелі, було перевірено на відповідність (1) критеріям відбору мовного матеріалу та (2) наявності у корпусі «ЛексисНексис». Нижче подаємо перелік і коротку характеристику цих джерел.

Оксфордський словник прислів'їв Дж. Спід [12] – це скорочений та осучаснений варіант фундаментальної праці Ф. Вілсона [14]. Перший містить коло тисячі, а другий близько 30 тисяч прислів'їв. Перший словник подає лише ті прислів'я, які на думку укладачів побутують у сучасній англійській мові (в результаті перевірки в корпусі ми відкинули лише кільканадцять прислів'їв), тоді як словник Ф. Вілсона подає величезний масив уже архаїчних одиниць. Зауважмо однак, що словник Дж. Спід містить, як не дивно, зовсім небагато ілюстрацій із сучасних джерел.

Словник В. Мідсра [7] – це фундаментальне дослідження пареміології на території США, в основу якого лягли тривалі польові дослідження, завдяки чому укладачі змогли навести чимало варіантів поширених прислів'їв, окреслити межі їх географічного поширення та виявити суто регіональні прислів'я. Ми вибрали лише прислів'я, поширені на всій території США, та перевірили їх у корпусі.

Словник Б. Вайтінга [15] – унікальна праця, де до кожного прислів'я (та його варіантів) автор-бібліоман власноруч за довгі роки підібрав цитати. Цей словник цілком побудовано на текстах, що їх прочитав укладач. Проте цитати в словнику дуже короткі і почасти застарілі. Усі прислів'я було перевірено в корпусі, розмежовано вживані й застарілі.

У ще одному словнику В. Мідсра [11] подано коло тисячі вибраних, найпоширеніших (на думку укладача) англійських прислів'їв з короткими німецькими глосами та поясненнями. Підбір словникових одиниць має суб'єктивний характер, проте зважаючи на те, що автор – один із найавторитетніших і найдосвідченіших англійсь-

ких пареміологів, йому вдалося подати досить точну картину функціонування прислів'їв на зрізі кінця 1980-х років.

Крім цих основних джерел, ми використали або ж перевірили інші словники та джерела Інтернету. Загалом було перевірено в корпусі понад 5000 прислів'їв, з яких ми зрештою відібрали понад 1400 одиниць.

Що стосується ілюстрацій, то, як правило, до високочастотних прислів'їв ми подавали три приклади, а до інших два приклади. Якщо прислів'я має більш дифузне значення і його вживають у різних ситуаціях (наприклад, *Let the dead bury their dead*), ми наводили більше ілюстрацій.

Метою наведення прикладів є не просто підтвердження вживання чи існування прислів'їв. Такий підхід, на жаль, і досі панує в багатьох словниках, не даючи змоги користувачеві зрозуміти, як прислів'я вживають у контексті. Особливо ж це важливо для тих, хто вивчає іноземну мову. Тому ми вирішили подавати цитати такої довжини, щоб контекст увиразнював уживання прислів'я. До того ж, ми намагалися ретельно підібрати зрозумілі, прозорі контексти. Річ у тім, що досвід роботи з численними прикладами вживання прислів'їв показує, що можна виокремити два типи їхнього вживання: **контекстно-залежні** та **контекстоутворювальні**. Тобто в одних випадках із контексту стає зрозумілішим значення прислів'я, а в інших мікроконтекст зрозумілий, лише якщо від початку ясне значення прислів'я. Приклади вживання ми подали в порядку складності (першим стоїть найпростіший для розуміння приклад), прозорості контексту, а також близькості до заголовної форми.

Користування корпусом відкриває широкі можливості перед словникомарем. Зокрема це стосується подання варіантів заголовної одиниці. У нашому словнику подано лише типові варіанти (наприклад, атрибутивне вживання – *Fight fire with fire*. → *the fight-fire-with-fire approach*). Оскільки словник не вузькофаховий, а розрахований на широке коло користувачів, ми вирішили не подавати оказіональні варіації прислів'їв.

Корпусне дослідження переконливо засвідчило, що варіативність – невідокремна властивість прислів'їв. У зв'язку із цим у нас відбулося **переосмислення самого об'єкта лексикографічного опису**. Ним став концепт прислів'я – одиниця ментальної сфери і плану змісту, що має варіативний план вираження. Концепт більш-менш сталий (наскільки, наскільки це потрібно, щоби бути впізнаваним), але зазвичай у плані вираження дозволяє численні модифікації, варіації, пристосування до контексту тощо.

Надзвичайно важливою перевагою корпусних даних є можливість з'ясувати, наскільки вдалими є іншомовні відповідники мовної одиниці. Наприклад, перевіряючи масу питат із англійським прислів'ям *Accidents happen in the best-regulated families*, ми не знайшли контекстів, де в перекладі можна вжити укр. *в сім'ї не без виродека* [1] і взагалі не знайшли в перекладних словниках відповідників, які підійшли б хоч в одному контексті. Такі вади мають своє пояснення: підбирати відповідники слід лише з оперттям на масив прикладів, а не на одне-два вживання (звісно, у до-

комп'ютерну еру це було вище сил окремого пареміолога та й навіть цілого колективу).

Нам трапилося кілька цікавих випадків, коли, здавалося б, усім відоме прислів'я не засвідчено в корпусі. Наприклад, прислів'я *Never put off till tomorrow what you can do today* вживають лише як цитату, тобто з посиланням на джерело, причому кількість навіть таких уживань дуже незначна.

Отже, основні риси «Англійсько-українського словника прислів'їв» можна окреслити так: 1) словник опертий на дані великого мовного корпусу; 2) подає інформацію про частотність прислів'їв, їхні варіанти та належність до британського чи американського варіанту англійської мови; 3) максимально охоплює сучасні англійські прислів'я (переважна більшість даних за 1990-2008 рр.); 4) подає розгорнуті приклади до кожного прислів'я, узяті із сучасних джерел і достатні для розуміння особливостей уживання прислів'я; 5) словник містить прислівний мінімум і максимум сучасної англійської мови, а тому обіцяє стати особливо корисним у навчанні англійської мови; 6) словник містить елементи, які дозволяють активно опанувати описувані мовні одиниці (у цьому сенсі він є активним словником), і розрахований на користувачів із різними рівнями знання англійської мови.

Підсумовуючи, підкреслимо, що за нашими даними, цей словник є першим англійсько-українським словником, укладеним із систематичним опертям на дані мовного корпусу, а також, очевидно, одним із перших таких словників в українській лексикографії.

1. Англо-український фразеологічний словник / Укл. К. Т. Баранцев. – К., 2005;
2. Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки. – Вінниця, 2004;
3. Медведєва Л., Холден Н. Англо-український словник. Мовленнєві ідіоми, вигуки, звуконаслідування. – К., 2003;
4. Старко В. Ф. Фразеологія, лексикографія і корпус // Лексикографічний бюлетень. – К., 2006. – Вип. 13;
5. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004;
6. Улюблені англійські прислів'я і приказки / Упоряд. Б. М. Ажнюк. – К., 2001;
7. A Dictionary of American Proverbs / Ed. by W. Mieder et al. – New York, Oxford, 1992;
8. British National Corpus, <http://view.byu.edu/>, 27.02.2008р.;
9. Chambers English-Ukrainian Dictionary of Idioms. – К., 2002;
10. LexisNexis Academic, <http://www.lexisnexis.com/academic/universe/academic/>, 27.02.2008р.;
11. Mieder W. English Proverbs. – Stuttgart, 1988;
12. Oxford Dictionary of Proverbs / Ed. By J. Speake. – Oxford, 2004;
13. Старко В. Entry Selection for a Bilingual Phraseological Dictionary // Proceedings XII EURALEX International Congress. – Turin, 2006. Vol. II. – Pp. 045-1054;
14. The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / Rev. by F. P. Wilson. – Oxford, 1970;
15. Whiting B. J. Modern Proverbs and Proverbial Sayings. – Cambridge, MA, London, 1989.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД В.ФЛЕРІ В КОНТЕКСТІ ЙОГО СУРДОПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Створення нового глумачного словника (жестівника) [див. 3; 4; 5] жестової мови глухих³ можливе на основі ґрунтовних теоретичних засад. Їхнє вироблення базується на узагальненні досвіду як традиційної вербальної лексикографії, так і словникарської роботи сподвижників сурдопедагогіки – вітчизняних і зарубіжних (через низку причин переважно саме педагоги беруться до цієї складної роботи). Здійснивши огляд визначних словників жестової мови (словесно-жестових, жестово-словесних) [2], уважаємо за необхідне детальніше проаналізувати лексикографічний досвід В.Флері на основі його праці «Глухонімі з погляду їхнього стану відносно до способів освіти, якнайпритаманнішим їхній природі»⁴ (1835) [6], де власне словникова частина є додатком до історично-методичної.

В. Флері (француз за походженням) – видатний російський сурдопедагог ХІХ ст., який тривалий час працював в училищі для глухонімих. Його книжка «Глухонімі...» – перше в Росії видання з проблем виховання та навчання глухих: «ця унікальна праця багато років була посібником для вчителів та батьків і не втратила цінності сьогодні. Власне, Флері є основоположником сурдологічної школи, котра згодом дала цілу плеяду талановитих педагогів» [7]. Педагогічний досвід В. Флері почасти вивчений [напр., 1], проте лінгвістичного аналізу розвідок автора в галузі жестової мови глухих немає. Хоча його досвід прямо чи опосередковано використано у таких словниках жестової мови, як «Мова жестів глухих» (1964 р.) Р. Краєвського – першому найповнішому українському виданні, присвяченому опису жестового складу

³ Жестова мова глухих (ЖМГ) – це автономна комунікативна система, експлікативний бік якої має мануально-мімічну основу. Це мова, утілена в жестах, сприймана зоровим аналізатором, основний орган фізичного її відтворення – руки. Основною одиницею ЖМГ є жест для позначення різних фактів дійсності (предметів, процесів, відношень). Уважають, що основна одиниця ЖМГ – жест – є аналогом лексеми (морфеми), а сукупність жестів становить лексичний склад, лексику ЖМ (пропонуємо послуговуватися термінами жестовий склад, жести́ка).

Сьогодні стосовно комунікації глухих є загальновизнаним (із деякими розбіжностями в термінології) існування:

а) жестової мови як самостійної комунікативної системи, репрезентованої мануально-мімічно (жестами) – жестовим мовленням (ЖМл; далі говоритимемо про ЖМ як про мову і як про діяльність з її використання);

б) калькованого жестового мовлення (КЖМл) як своєрідної мануальної форми (кальки) природної словесної мови.

⁴ Тут і далі цитуємо в перекладі сучасною українською мовою.

(жестики) ЖМГ у вигляді посібника (усього описано більше 1500 жестів), «Мимико-жестикуляционная речь» (1968 р.) українського сурдопедагога Н. Іванюшевої, «Ручная азбука и речевые жесты глухонемых» (1957 р.) російського вченого Й. Гейльмана, та в його пізнішій версії – 5-и томному словнику «Специфические средства общения глухих. Дактилология и мимика» (1970-ті рр.) тощо.

Беручись до аналізу лексикографічного доробку В.Флері, не можна оминати його підвалини – передусім дидактичну мотивацію. Адже саме позиція педагога щодо освіти людей з вадами слуху визначає певною мірою і пріоритетність тих чи інших засобів навчання, зокрема жестової мови глухих. Світова сурдопедагогічна практика виявляє такі напрями: усний метод – навчання вербальною мовою, ігнорування природної жестової комунікативної системи; мімічний метод (за застарілою назвою жестової мови глухих – міміка) – навчання жестовою мовою. Сьогодні виправдовує себе білінгвальний метод – збалансоване використання і вербальної, і жестової мови під час освітнього процесу. Відповідно до того чи іншого підходу ЖМГ потрапляє або в епіцентр, або на периферію наукових, зокрема лінгвістичних, студій.

Основна позиція В.Флері щодо цього питання задекларована в назві книжки: навчання глухонімих має здійснюватися відповідно до їхніх природних потреб і спроможностей. Доцільність використання в цьому процесі ЖМГ є, на думку автора, гуманним і дієвим актом стосовно означеної категорії людей. Отож, ЖМГ потребує ретельного опрацювання в межах освітньої програми. Цим і зумовлена композиція роботи: перші розділи присвячені історії сурдопедагогіки („Історичний погляд на мистецтво викладання глухонімих”), медико-психологічним проблемам людей з вадами слуху („Про глухонімосту”) тощо.

Мовне питання висвітлено в розділах „Мова мімічна”, „Про природну пантоміму”, „Про штучну пантоміму” (детальніше див. нижче). Наприкінці книжки (розкривши основні принципи навчання глухих, ролі в цьому вербальної мови, звернувшись до батьків з настановами та ін.) автор пропонує додатки – власне словникові доробки: „Додаток пантомімі до граматичної термінології”, „Графічні знаки аналітики” та ін.

Отож, звернемося до основних положень розуміння В.Флері природи жестової мови глухих, що, зокрема спонукали його до створення специфічних порівняльних розділів словника.

Передусім автор наголошує, що мова знаків, або мімічна мова, міміка, пантоміма [ЖМГ – О.Т.] є природна, довільна, первісна для глухої дитини, вона самодостатня для вираження найуживаніших і найпростіших думок [6, с. 39]. Згодом у результаті тривалого використання ця мова відшліфовується, «штучність і умовність оволодівають нею, часто зовсім видозмінюють» [6, с. 42]. Таким чином, мову глухих, стверджує В. Флері, становлять природна пантоміма, одиницями якої є природні знаки – жести, що їх людині від народження диктує сама природа, які «суть вираження ідеї, прийняте в природі» [6, с. 43], наприклад, дитина, коли хоче їсти,

підносить руку до рота й зображає процес їжі; та **штучна пантоміма**, одиниці – **штучні знаки**, жести, створені штучно, свідомо «по теорії наших мов, щоб збагатити бідну міміку» [6, с. 69], наприклад, жести на означення граматичного середнього роду: пальцями правої руки проводити між вказівним і середнім пальцями лівої [6, с. 161]. Такі жести автор порівнює з технічною й науковою термінологією (переважно запозиченою) у вербальних мовах.

Окрім відмінностей у походженні одиниць природної і штучної пантоміми, ці дві системи відрізняються й правилами поєднання знаків. Наближення природної пантоміми (ЖМГ) у внутрішньому плані до вербальної мови і спричиняє появу штучної пантоміми (КЖМл). Безперечно, предметом окремого дослідження є роздуми В. Флері щодо природи жестів, їхньої класифікації тощо. Звернемося зараз до принципів їхньої параметризації в аналізованому виданні.

Словник (покажчик жестів), або додатки, як їх називає сам автор, є ідеографічним. Вибір тематичних груп зумовлений основними потребами навчання, тому В.Флері концентрує увагу навколо лінгвістичних понять: „Додаток пантоміми до граматичної термінології” (подано жестову інтерпретацію 51 поняття), „Графічні знаки аналітики” (11), «Мімічні знаки прислівників та прийменників”(48), „Додаток пантоміми до абстрактних понять”, „Ручна азбука російська і французька”; математичних: „Ручне числення” (48); релігійних, психологічних, моральних: „Закон Божий (віра) та моральність” (46), „Пантоміма молитви *Отче наш*, описана п. Дежерандо” (45), „Та сама молитва, перекладена в душі пантоміми глухонімих” (46), „Символ Віри, який читають наші [російські – О.Т.] глухоніми їхньою пантомімною мовою” (110), „Розумові здібності та душевні вподобання” (21); фізичних: „Абстрактні терміни, стосовні до фізичного світу” (15); географічних понять: „Найважливіші географічні терміни” (19); а також загальноживаних: „Знаки, описані п. Дежерандо”, „Відповідні їм знаки, зібрані мною [В.Флері – О.Т.] у глухонімих освічених і неосвічених, які постійно використовують пантоміму” (138). Усього описано близько 600 понять, виражених одиницями жестової мови глухих – жестами. Усередині кожного розділу реєстрові слова-еквіваленти довільно згруповані за тематичною ознакою: напр., тварини (*бик, кінь, собака*), продукти харчування (*хліб, вода, горіх*) та ін.

Окрім власне словникової частини описання жестів подано також в одному з розділів («Про природну пантоміму»), де автор класифікує жести за граматичною ознакою – частиномовною належністю слів-еквівалентів: іменники (*дерево, кора*), дієслова (*їсти, пити*), прикметники (*великий, малий*) тощо.

Словник є вербально-жестовим, тобто в лівій частині покажчика дібрані поняття подано переважно у формі вербального еквівалента (за випадком цифрових позначень числових величин) – одного слова (напр., *займенник; кинути; собака*), синонімічного ряду (*навколо, кругом, біля; геній, талант вищою мірою*), словосполу-

чення (*докори сумління: Святий дух; рід жіночий*), речення (*ми бажаємо, щоб...*); описовою конструкцією (*для заперечення; для ствердження*). Права частина репрезентована описом фізичного виконання жесту – у переважній більшості у вербальній формі, рідше – за допомогою спеціальних графічних знаків або малюнка положення рук (наприклад, при описанні жестів на означення числових величин). У більшості розділів реєстрове слово має початкову форму, напр., *віра, демон, святий, знати* тощо. Винятком є форми слів молитов, перекладених жєстами: *вірую, во, єдиного, Бога, Отця* тощо.

Окремо автор групує штучні знаки, напр., „Додаток пантоміми до граматичної термінології”, та природні – „Знаки, описані п. Дежерандо” (зібрані серед неосвічених глухих, які не мали стосунків з іншими глухими) та „Відповідні їм знаки, зібрані мною у глухонімих освічених і неосвічених, які постійно використовують пантоміму». Цікавим є порівняльне зіставлення виконання таких знаків. В. Флері використовує для цього фізичний простір книжки: парну сторінку присвячує знакам (жестам), зібраним Дежерандо, непарну – власноруч зібраним. Порядкова нумерація та паралельне розташування на сторінці кожного знака сприяє їх зручному зіставленню. Таким чином, користувач може швидко порівняти збіги та відмінності у виконанні жестів на позначення того самого поняття, напр., *дитина, хліб* та ін.:

Знаки, описані п. Дежерандо	Відповідні знаки
.. 15. <i>Сонце</i> . Одні виконують знаки освітлення й зігрівання, дивлячись на небо; інші зображають його округлість і віддаленість; інші так само дивляться на небо й зображають власне осліплення.	.. 15. Правий вказівний палець описує овал обличчя, тим часом як сам дивишся на небо.
.. 23. <i>Для ствердження</i> . Дехто використовує проникливий погляд і хитає головою; інші простягають уперед праву руку з виглядом довіри, ніби ударають нею по предмету, розташованому недалеко від грудей.	.. 23. Усі ці знаки також виконують наші глухоніми.

Так само цінним є подання автором двох варіантів молитви «Отче наш». Перша частина – це описання природної пантоміми молитви, тобто природною жестовою мовою, де прогумеровано жестові одиниці, а ліворуч подано їхні словесні еквіваленти. Друга частина – це переклад молитви штучною, тобто калькованою жестовою мовою, де кожне слово вербальної мови (їх пронумеровано) перекладено відповідним жестом, напр., уривок цього розділу частково, але яскраво унаочнює відмінність ЖМГ від КЖМл, що існує і сьогодні – як у синтаксичному, так і в лексичному планах.

Пантоміма молитви «Отче наш», описана п. Дежерандо		Та сама молитва, перекладена в дусі пантоміми глухонімих	
<i>Наш</i>	1. Вказівний палець правої руки рухається зліва направо, описуючи горизонтальну криву лінію	1. <i>Отче</i>	Ніжно цілуєш внутрішню сторону правої руки
<i>Отче</i>	2. Обидві руки прикладають вище стегон і наскісно опускають на живіт, зближуючи	2. <i>Наш</i>	Праву руку прикладають до грудей внутрішньою частиною, потім описують горизонтальну криву лінію зліва направо, зовнішнім боком вперед
<i>Небо</i>	3. Обидві руки підняті на рівні голови, покладені одна на другу, зображають ввігнуту фігуру, розділяються, кожна описує половину небосхилу	3. <i>Що є</i>	Ці два слова мають знаки суто граматичні, уже названі вище [у розділі «Додаток пантоміми до граматичної термінології.» – О.Т.]. Глухоніми ними найчастіше нехтують
<i>В</i>	4. Права рука занурюється на тій самій висоті в напіввідкрити ліву	4. <i>На</i>	Це слово глухоніми так само рідко вживають. Як саме воно виражається, детально було описано в статтях про прийменники

Для словесного описання жесту В.Флері використовує таку схему: довільне описання *конфігурації* (за сучасною термінологією) жесту – положення пальців і рук; *локалізації* – розміщення у просторі стосовно тіла мовця; *характеру руху, міміки*, тобто основних параметрів жесту в сучасному розумінні. І хоча автор не вживав системно термінологічних позначень для цих параметрів, він висловлює припущення про «три стихії» в жестовій мові: *вигук* – можливо, це інтенсивність виконання жесту; *дія* – характер руху, *форма* (рос. – «прообразование») – конфігурація [6, с. 55]. Також принагідно дослідник виводить етимологію або самого жесту, або окремого параметра й подекуди зазначає семантико-функціональні характеристики жесту. Наприклад:

Птах. Зігнутий вказівний палець [конфігурація – О.Т.] *підносять до носа* [локалізація – О.Т.], *щоб зобразити дзьоб птаха* [етимологія – О.Т.]; *потім тримаючи уздовж стегон* [локалізація – О.Т.] *обидві руки відкриті* [конфігурація – О.Т.] *імітуючи рухи її крил* [опис руху через вказівку на явище – О.Т.] (6, с. 199).

Така форма опису суттєво й вигідно відрізняється від описання Дежерандо, який в основному акцентує на імітувальній природі жесту, пов'язуючи його форму з денотатом. Безперечно, таке описання пояснює походження того чи іншого жесту (до того ж виявляє синонімічні одиниці), однак репрезентує їх досить вільно, напр.:

Птах. Зображуючи його дзьоб двома першими пальцями лівої руки, тоді як права рука ніби дає їй корм; або роблячи знаки дзьобати чи відлітати при наближенні людини; або ще знак лізти на дерево, піймати там молоду пташку, покласти її за пащу й виявити радість від такої здобичі (6, с. 198).

Відсилання до інших словникових статей В.Флері оформив або у вигляді довільних конструкцій, напр.: *знак попередній; усі ці знаки також використовують наші глухонімі; Богородиця. Тобто матір Божя. Ці знаки були вже описані тощо; або у вигляді уніфікованих позначень: той самий знак; те саме; див. №23*. Складні жести описано у два способи (залежно від наявності або відсутності нумерації у розділі), напр.: *15. невидимий. Знак номера 11 і знак заперечення (№11 – видимий): 32. Демон. Знак рогів і пекла тощо. До деяких одиниць, звичайно до жестових аналогів прийменників, дослідник наводить ілюстрації – словесні речення, напр., за (лакей стоїть за каретою), у (у вас багато грошей), до (я йду до дверей).*

Отже, жестовий матеріал В.Флері добирав передусім з навчальною метою, систематизувавши його ідеографічно (за винятком часткової диференціації за граматичними ознаками слів-еквівалентів). Також автор ілюструє відмінності природної та штучної жестових систем, чим виявляє функціональний підхід до укладення додатків. Системність побудови додатків та опису виконання жестів, етимологічна компонента, рекомендаційні зауваження тощо дозволяють засвідчити величезний внесок В.Флері в розбудову лексикографічної справи в галузі жестової мови глухих та перспективність глибшого аналізу його досвіду.

1. *Зайцева Г. Л.* Жестовая речь. Дактилология. – М., 2000. – С. 102–106;
2. *Тищенко О. М.* Жестова мова глухих: лексикографічний досвід // Лексикографічний бюлетень – К., 2006. – Вип. 14. – С. 30–41;
3. *Тищенко О. М.* Концепція і принципи укладання “Словника української жестової мови глухих” // Лексикографічний бюлетень. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 192–195;
4. *Тищенко О. М.* Принципи добору фактичного матеріалу для словника української жестової мови глухих // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: 36. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 201–203;
5. *Тищенко О. М., Кульбіда С. В.* Українська жестова мова глухих як об’єкт лексикографічної параметризації // Лексикографічний бюлетень. – К., 2005. – Вип. 12. – С. 37–43;
6. *Флери В.* Глухо-нѣмые, разсматриваемые въ отношеніи къ ихъ состоянію и къ способамъ образованія самымъ свойственнымъ ихъ природѣ. – СПб., 1835. – 306 с.;
7. <http://www.surdus.inural.ru>.

РОЛЬ СЛОВНИКІВ СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Ім'я Святослава Караванського, мовознавця з української діаспори, добре знане в Україні. Проте його мовознавча і, зокрема, лексикографічна діяльність ще не вивчена і не осмислена.

За останні роки він опублікував кілька ґрунтовних мовознавчих досліджень: “Практичний словник синонімів української мови” (К.: Кобза, 1993), “Секрети української мови” (К.: Кобза, 1994), “Російсько-український словник складної лексики” (К.: Вид. центр “Академія”, 1998), „Пошук українського слова, або боротьба за національне „Я” (К.: Вид. центр “Академія”, 2000), “Словник рим української мови” (Львів, БАК, 2004).

Виданий в 1995 році “Практичний словник синонімів української мови” С.Караванського належить до словників пояснювального типу, у яких подається тлумачення заголовного слова (домінанти) синонімічного ряду, семантичні і стилістичні характеристики кожного члена синонімічного ряду, вказуються їхні сполучувальні особливості. Академічний двотомний “Словник синонімів української мови” (А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін., К.: Наукова думка, 1990-2000) за кількістю поданих синонімічних рядів значно поступається словникові С.Караванського. Перший охоплює близько 9200 рядів, другий – 15000 рядів.

С.Караванський спирається на досить широке розуміння синонімії (з поданням описових словосполучень і речень: *батьористий – який батьорить; єгипетський – з Єгипту; забувати – не пам'ятати, не думати; здоровий – не хворий; хвороба – інфекція*). Тут також не розрізняються значення полісемічних синонімів та подекуди – значення синонімічних рядів (так, *ганьбити* подано як домінанту відповідного ряду й одночасно як один із синонімів у таких рядах, як *ганити, ославляти, плямувати, соромити*).

Спочатку в словнику подається гніздове слово, перелік слів після нього утворює синонімічний ряд, наприклад: *здоровий – не хворий (органи тіла); не пошкоджений (овочі), незіснутий; тверезий (глузд); міцний, сильний, дужий, високий (хто); (розміром) чималий, величенький, величезний; (для тіла) корисний*.

Синоніми в словнику наводяться як окремі слова (спільнокореневі, так і різнокореневі). Наприклад, слово *«екзальтація»* і наведений до нього синонімічний ряд – *– захопленість, збудженість, захват, піднесення, вибух емоцій; емпіричний – практичний, не теоретичний; інсинуація – наклеп і вигадка; інспірувати – надихати, запалювати, збуджувати, окриляти*.

У словнику подаються іменники-юкстапозити, що позначають близькі або тожні поняття: *смерть-загибель*; *горе-недоля*; *сон-дрімота*; *гомін-спів*; *правда-віра*. Їх вживають у мовленні не лише для того, щоб точніше окреслити те чи інше поняття, а й щоб передати відповідні конотативні смисли (додаткові значення). Це стосується і **оказіональних** утворень на зразок *надгроб*, *обов'язь*, які фіксуються поруч із загальномовними лексемами: *надгробок*, *обов'язок*.

Серед авторських неологізмів у словнику є чимало якісних прикметників, більшість із яких – потенційні мовні знаки. Це складні одиниці, утворені шляхом основоскладання, як: *космозораний*, *багатодумний*, *ясновесний*, *облуднословий*, *вільнокрилий*. Автор також творить прикметники від дієслів, наприклад, *дерзати* – *дерзливий*, *захопити* – *захопливий*, *блматити* – *блмкий*, *засліпити* – *засліпуций*. Їх С.Караванський пропонує замість дієприкметникових форм на *-учий* (*-ючий*), *-ачий* (*-ячий*).

Лексика аналізованого словника охоплює всі сфери людської діяльності, надаючи користувачеві широкий вибір можливих синонімічних і варіантних форм. Крім широко запроваджених у практику, словник фіксує рідковживані або безпідставно забуті лексичні одиниці української мови.

У 1998 році С.Караванський видав „**Російсько-український словник складної лексики**”. Словник містить 35000 відповідників російських слів, граматичних форм та ідіом. Важливим є те, що в ньому послідовно перекладаються російські дієприкметники, на зразок: *воображающий*, *посвящающий*, *приближающий*, *опоясывающий*, *смеющийся*, *развивающийся*, *стремящийся*, які системно не перекладаються в наявних нормативних словниках. Це видання містить відсутні в масових словниках відповідники російських дієслів та інших граматичних форм, а також фразеологічних зворотів, прислів'їв, крилатих виразів, цитат із літературних творів.

Словник укладено за **гніздовим принципом** (спільнокореневі слова об'єднуються в словотвірні гнізда, а всередині гнізд вони подаються в абетковому порядку). Використана галузева термінологія, нові сленгові слова, політологічна та конфесійна лексика, історизми, архаїзми, інші специфічні групи слів. Реєстр словника здатний забезпечити запити найрізноманітнішого користувача. Захоплює багатство наведеної синонімії українських відповідників. Тут окрім загальноживаних слів подаються деякі діалектизми і слова та словоформи, які раніше використовувалися в західноукраїнському варіанті літературної мови. Приваблює наведення надзвичайно багатого ілюстративного матеріалу.

Словник має нормативний характер, оскільки його адресовано для найширшого користувача. Його мета – бути ефективним довідником при перекладі російських текстів різних жанрів українською мовою. Словник охоплює широке коло загальноживаної лексики, відповідає сучасним правописним нормам (правопис 1993 року), відбиває зміни в лексичному складі двох мов, зумовлені суспільно-політичними, економічними та культурними перетвореннями останніх десятиріч.

У цьому словнику С.Караванський багато уваги приділяє складним випадкам перекладу, зокрема пошукові українських відповідників до російських дієприкметників та дієприкметникових зворотів. Як відомо, поширені в російській мові активні дієприкметники теперішнього часу не властиві українській мові, а тому їх перекладають розгорнутими зворотами, наприклад: *все, играющие в карты – усі, що грають у карти ; усі, які грають у карти.*

С. Караванський також пропонує різноманітні шляхи віднайдення органічних для української мови відповідників до російських дієприкметникових форм, наприклад, переклад за допомогою **іменників**: *несущее крыло – крило-носій; собирающая линза – лінза-збирач; прикметників*: *содержащий уран – багатий на уран; ограничивающий – обмежувальний; водоплавающий – водоплавний, а також шляхом використання форми родового відмінка іменника у сполученні з іншим іменником: питающая среда – середовище життя; разграничивающая линия – лінія розмежування.*

Вражає багатство синонімічних рядів, що подаються в словнику, пор.: *изумляются – самому собі (своїм очам) не вірити, не могли вийти з дива; изумляющийся – що дивується, здивований, зачудований, вражений, негодний вийти з дива; изумиться – слеснути (вдарити об поли) руками; издеваться – мучити, катувати, мордувати, пити кров чиясь, здіймати на глум, кптити; издевающийся – що п'є кров, охочий (звклиий знуцатися, готовий), радий познуцатися, кровопій, мучитель, катюга, нелюд, недолюдок, звір, глузій, глузівник, коверзун, збитоциник, варивода.*

Словники, створені С. Караванським, є помітним інтелектуальним явищем в українській лексикографії ХХ століття.

Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ,

Інститут філології,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

«СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ» (ЗАСАДИ, СТРУКТУРА, КОМЕНТАРІ)

Практика сучасних ономастичних досліджень засвідчує настійну необхідність створення нового словника ономастичних термінів, оскільки виникла певна неузгодженість між потребами таких студій і можливостями відповідної терміносистеми їх

задовольнити. Безумовно, зразки таких лексикографічних праць у вітчизняному мовознавстві наявні. Це, зокрема, проєкт української ономастичної термінології В. В. Німчука [3], праці І. І. Ковалика [2] та О. В. Суперанської [7], загальнослов'янське зібрання ономастичних термінів [4], „Словник російської ономастичної термінології” Н. В. Подольської [5] тощо.

Зокрема, В. В. Німчук у 300 словникових статтях описав загальні особливості онімів, денотатно-номінативні, словотвірні і мотиваційні типи власних назв. Практично вся терміносистема науково достовірна. Бажано було б звернути більше уваги на визначення джерела (мови) запозичення терміна та проілюструвати визначення прикладами [див.: 3].

Однією з визначальних у вітчизняному мовознавстві для становлення типології онімів була монографія О. В. Суперанської „Общая теория имени собственного” [7], у якій детально проаналізовано більшість виконаних раніше класифікацій, визначено засади комплексного групування власних назв на основі різноаспектних критеріїв, описано чимало груп і підгруп різних розрядів пропріальної лексики.

Особливе місце для становлення ономастичної термінології займає „Система понять і термінологія слов'янської ономастики”. Як недоліки, можна кваліфікувати досить обмежену кількість термінів – лише 199, а також відсутність джерел запозичення термінів та ілюстрацій (приклади наведені лише у 128 словникових статтях) [4].

Класифікація пропріальної лексики, запропонована Н. В. Подольською в „Словнику російської ономастичної термінології” [5] у вигляді шести схем, які ґрунтуються на різних підходах до градації власних назв, звичайно, заслуговує на виняткову увагу; більше того, доповнення, наявні в словникових статтях, дозволяють значно деталізувати її і можуть бути основою для створення ономастичної термінології української мови.

Таким чином, з одного боку, засвідчено намагання сформувати науково достовірну ономастичну термінологію, а з іншого – спостерігається значний відрив між рівнем ономастичних студій і можливостями вітчизняної терміносистеми забезпечити їхні потреби.

Метою створення словника ономастичних термінів, як зазначає Д. Г. Бучко, є „не лише тлумачення поданих у ньому термінів, але й помірна їх систематизація та уніфікація... Тлумачний словник ономастичних термінів української мови повинен дати загальне уявлення про систему ономастичних понять, їх зміст, взаємовідношення та наукове осмислення на сучасному етапі розвитку теоретичної та практичної ономастики” [1, с. 257].

При розробленні терміносистеми ми намагалися дотримуватися трьох критеріїв, сформульованих Н. В. Подольською стосовно ономастики: 1) надання переваги однопослівному (одно-, дво і навіть трьохосновному) терміну; 2) його інтернаціональне розуміння, що досягається включенням до його складу грецьких та латинських тер-

міноелементів; 3) творення термінології за певними моделями із урахуванням системності її структури [5, с. 11 – 12].

Подібні принципи, правда, для інтернаціонального словника ономастичної термінології, висловив і Я. П. Редьква, визнавши основними актуальність, доцільність і аналогічність. „Застосування та врахування цих принципів дасть змогу виробити єдину *нормативність* для всіх існуючих сьогодні ономастичних термінів” [6, с. 124 – 125].

Відповідно до вказаних критеріїв визначено структуру нового „Словника української ономастичної термінології”.

У „**Передмові**” планується коротко висвітлити історію створення вітчизняних і зарубіжних словників ономастичної термінології, визначити основні принципи їх укладання, інформувати користувачів про структуру як усього видання, так і окремих словникових статей, подати інформацію, яка допоможе швидко знайти в словнику потрібні відомості.

У „**Списку умовних скорочень**” буде наведено як загальноприйняті, так і спеціальні скорочення слів, які використовуються в словнику.

Власне „Словник української ономастичної термінології” складатиметься орієнтовно із двох тисяч словникових статей (для порівняння: „Словник російської ономастичної термінології” Н. В. Подольської включав 764 словникові статті).

Передбачається така структура словникових статей:

1) **реєстрова частина** – заголовне слово (або словосполучення), подане великими літерами напівжирним шрифтом з наголосом. Якщо термін вживається у складі дво- чи багатоселементної форми, додаткові компоненти подаються у квадратних дужках малими літерами напівжирним шрифтом з наголосом (**ВАРІАНТ [на́зви]**);

2) **етимологічна частина** – коментар, який включає: а) мову, з якої запозичений термін; б) слово (або групу слів), яке мотивувало термін (переважно в латинській транслітерації); в) основні значення цього слова. Уся інформація подається звичайним шрифтом у круглих дужках (на кшталт: від лат. *insula* – ‘острів’ + онім);

3) **аналогійна частина** – перелік синонімічних терміносполук, які як реєстрові слова теж фіксуються в словнику (на наявність відповідних словникових статей вказує підкреслення терміна); подаються вони звичайним шрифтом і приєднуються до заголовного слова за допомогою сполучника *або* (**ТОПОНІМ**, або власна географічна назва);

4) **пояснювальна частина** є, звичайно, у словнику основною. Для більшості термінів першою подається інформація про належність певного типу власних назв до ономастичної структури вищого порядку (наприклад, елемента – до сегмента, або сектора – до поля). Власне дефініція терміна повинна бути максимально стислою, однак досить повною для того, щоб зрозуміти його сутність (за наявності в терміна двох або більше значень наводяться всі дефініції в порядку спадної градації: основна

семантика – першою, другорядна – наступною). Завершує визначення терміна перелік ономастичних структур нижчого порядку. Уся пояснювальна частина подається через тире звичайним шрифтом, різні дефініції терміна нумеруються (ГІДРО́НІМ... – вид геотопоніма. Власна назва будь-якого водного об'єкта, зокрема екстрагідронім, інтрагідронім);

5) **прикладна частина** – це невелика (1 – 3) кількість прикладів, які проілюструють певний термін; наводитимуться вони курсивом через двокрапку (ГІППО́НІМ... – ключка коня: *Буланій, Гнідко*);

6) **додаткова частина** – це передусім примітки, які доповнюють подану раніше інформацію, допомагаючи користувачам краще зорієнтуватися у структурі ономастичної терміносистеми; подаються вони після прикладів звичайним шрифтом (ДРОМО́НІМ... *Північний морський шлях. Назви вулиць, майданів і подібних об'єктів, які знаходяться у межах поселень, відносяться до пагонімів або урбанонімів*).

Усі словникові статті будуть подані в алфавітному порядку (як і додаткові елементи: підвиди, приклади тощо). Відмова від підстатей, у яких терміни, що позначають видові поняття, описуються як підгрупи термінів на позначення родових понять, не означає цілковитого ігнорування гніздового принципу. Так, словникові статті з дефініціями термінів „антропонім”, „антропоніміка”, „антропоніміст”, „антропонімічний”, „антропонімія”, „антропонімний” і подібними, безумовно, будуть розташовані у словнику поруч, оскільки усі складні терміни увійдуть до нього з прямим порядком слів (для найбільш поширеного типу терміносполуки це означає таку формулу: „прикметник + іменник”). Водночас окремі терміносполуки можуть бути розділені (наприклад, *діво́че прізви́ще, подвійне прізви́ще, рідкі́сне прізви́ще*). На нашу думку, інтеграційного характеру таким термінам нададуть словникові статті, у яких будуть аналізуватися терміни вищого порядку, оскільки їхня пояснювальна частина буде завершуватися переліком термінів, об'єднаних відповідною ознакою (наприклад: **ОСОБОВЕ ІМ'Я**..., зокрема: 1) жіно́че ім'я (або фемінонім), подвійне ім'я (або мас-фемінонім), чолові́че ім'я (або масонім); 2) календарне (або агіографічне, хресне) ім'я, некалендарне (або дохристиянське, нове, прізви́ськове, язичницьке) ім'я тощо).

Наступний розділ словника можна вважати своєрідним додатком до його основної частини. Це два „Показчики”: термінологічний, у якому в алфавітному порядку буде названо всі проаналізовані терміни і вказано порядкові номери словникових статей, ім присвячених, і предметно-термінологічний, у якому в алфавітному порядку буде встановлено відповідники до поименованих об'єктів.

Завершити словник „Список використаної літератури”.

Тематично матеріал, який буде включено до словника, можна поділити на такі частини: 1) **загальноономастичні** поняття, які стосуються сутності процесів номінації та її результату – власних назв (на кшталт: *денотат, онім*); 2) класи онімів, ви-

ділені на основі денотатно-номінативного критерію – за типом іменованого об'єкта (*антропонім, гідронім*); 3) групи власних назв, виокремлені на основі етимолого-словотвірних ознак: етимології, походження, шляху виникнення назви, продуктивності словотвірного типу тощо (*автохтонна назва, відантропонімічний топонім*); 4) розряди онімів, які виділяються за функціональними особливостями: сферою вживання та формою власної назви, частотністю і відомістю пропріатива, призначенням оніма, обсягом закріплених у назві понять тощо (*варіант оніма, раритетна назва*); 5) квалітативно-денотатні ознаки оніма: біологічні особливості денотата, реальність його існування, розміри тощо (*абіонім, мікротопонім*); 6) стилістичні особливості власних назв, які стосуються емоційно-експресивних ознак назви, співвіднесеності з певними стильовими різновидами мови тощо (*метафоричний онім, пейоративна назва*); 7) екстралінгвальні та інші реалії, які мають безпосереднє відношення до ономастики. Таке поєднання різних критеріїв, покладених в основу словника, може забезпечити справжню комплексність терміносистеми вітчизняної ономастики.

У перспективі, об'єднавши нову і класичну термінології, бібліографічні та інші відомості з ономастики, можна буде створити „Українську ономастичну енциклопедію”.

1. Бучко Дмитро. Проблемні питання української ономастичної термінології // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Випуск 356 – 359. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007; 2. Ковалик І. І. До упорядкування системи українських ономастичних термінів // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Випуск 14. – К., 1976; 3. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія: (Проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Випуск 1. – К., 1966; 4. Основная система и терминология славянской ономастики. – Скопье, 1983; 5. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988; 6. Редьква Я. П. Інтернаціональний словник ономастичної термінології (короткий огляд стану справ і пропозицій від України) // Студії з ономастики та етимології. 2006. – К., 2006; 7. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М., 1973.

СЛОВНИКИ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ГАЛИЧИНІ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Як відомо, українська термінологія (як наукова дисципліна), а зокрема термінографія, почала розвиватися в Галичині в другій половині ХІХ століття. Правнича термінологія не була винятком у цьому процесі. Мовна ситуація в Австро-Угорщині та на теренах Російської імперії істотно різнилася внаслідок відмінної мовно-культурної політики імперських урядів: тоді як на території Росії існував ряд заборон на вживання української мови, австрійський уряд провадив ліберальнішу політику щодо застосування мов національностей, й української мови зокрема.

Суттєві відмінності тодішньої мовної ситуації відзначають як українські, так і зарубіжні вчені. Так, Юрій Шевельов у відомій розвідці «Внесок Галичини у розвиток української літературної мови» стверджує, що через заборони царського уряду «...до 1905–1906 рр. наша літературна мова розвивається на терені Галичини» [6, с.16]. Австрійський мовознавець Мозер, описуючи функціонально-стилістичні відмінності мовної ситуації, доходить висновку, що в Галичині українська мова мала значно ширші сфери застосування: «... натомість, в Австрійському цесарстві, а зокрема в Галичині, українська мова мала обслуговувати не тільки красне письменство, але й багато інших, не менш важливих комунікаційних сфер. Таким чином, в австрійських українців, коротко кажучи, українська мова мала зробитися поліфункціональною» [3].

Особливого культурного розвитку народів, які жили на той час на території Австро-Угорщини, набули після так званої весни народів 1848 року. Так, у 1848 році у Львові була створена „Головна руська рада“, офіційні політичні дебати велися українською мовою; з цього ж таки року почали виходити перші українськомовні газети тощо [3]. Наприкінці 1848 року завдяки виступам галицького студентства у Львівському університеті відкрито кафедру руської (української) словесності та літератури, яку очолив відомий представник «Руської трійці» Яків Головацький. Відбувається поступовий перехід на українську мову викладання й інших спеціальностей. Так, на юридичному факультеті 1862 року окремим цесарським декретом встановлено відкриття двох кафедр з українською мовою викладання: кафедри «цивільної процедури» і кафедри «австрійського карного права» [5].

На галицьких землях стрімко розвивається лексикографія, виходять у світ як загальномовні, так і вузько термінологічні словники. Після весни народів утворено австрійський парламент, делегатами якого були представники різних народів, тож осо-

бливо актуально постає питання створення національних політико-юридичних терміносистем. Отже, при цісарському уряді, а саме при міністерстві юстиції, у Відні в липні 1849 року була створена комісія з укладання реєстрів правничих термінів для слов'янських народів Австро-Угорської імперії. До укладання реєстру залучили не тільки урядовців, юристів, а й відомих культурних та громадських діячів. У межах комісії діяли окремі мовні секції (чеська, польська, сербська, словенська, русинська (українська)), перед якими «...було поставлено завдання створити юридичну термінологію на основі лексичного багатства цих мов, яка б могла задовільнити потреби тогочасного законодавства й управління» [4, с. 265]. Комісія завершила роботу в листопаді 1849 року, а 1851 року вийшло німецько-українське видання словника під назвою «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen sprachen Oesterreichs (deutsche-rutenische separate Ausgabe)» («Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії (німецько-український випуск)»).

Згодом, 1893 року, Кость Левицький, видатний громадський діяч, який пізніше стане першим президентом Західноукраїнської Народної Республіки, на основі «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen sprachen Oesterreichs (deutsche-rutenische separate Ausgabe)» видає «Німецько-український правничий словар». Джерелами словника, крім видання 1851 року, стали «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського та «Нѣмецко-русскій словарь» О. Партацького. Також укладач скористався здобутками інших європейських лексикографій (польської, російської, чеської, угорської) і намагався розвивати термінологію на базі народної мови: «... використане природного багатства рускої мови, яка жие в устах нашого народу» [2, с. IV].

Кость Левицький творчо опрацював і переосмислив терміни, уміщені в «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen sprachen Oesterreichs (deutsche-rutenische separate Ausgabe)», значною мірою оновив і доповнив лексико-термінологічний склад видання. Так, у передмові упорядник зокрема зазначав: «З першої рускої термінології правничої з року 1851 задержав укладник всі ті вислови, котрі відповідають теперішньому розвоєви рускої мови, натомість пропустив всі вислови: несхожі з духом рускої мови, неясні або незрозумілі...» [2, с. IV].

Дослідник також випустив друге доповнене видання словника, яке вийшло друком 1920 року. Отже, термінологічна праця К. Левицького складається з коротких перекладних німецько-українських статей, у яких подано переклад відповідного терміна без граматичних характеристик. Частина термінів запозичена безпосередньо з польської та німецької мов (або ж із німецької через польську): *персправа*, *зажадати звороту*, *шупасник*, *виправувати*, *випроцесувати*, *справунок*, *орудка*, *закуп*, *притока*, *розправа*, *вислід процесу*, *вильосованс*, *уневажняти*, *висмок*, *висмковий суд*; *одідичити*, *дідичення*, *одідичине*, *бездідичність*, *розказ*, *узасадненс*, *цло* (з нім. *Zoll* – мито), *білянс* (з нім. *Bilanz* – баланс), *шаржа* (з нім. *Charge* – посада), *ручна праца* (нім. *Handprasse*), *конзулят* (від нім. *Konsulat* – консульство).

Проте переважна більшість термінів утворена на українській народно-розмовній основі. Це яскраво засвідчують синонімічні ряди, утворені від різних твірних основ: *відмежене, відграницене; відступлене, залишене; висилач, висилаючий; присуджене, присуд; граничний сусід, сумежник, межівник; оборонець, зацїтник, речник; виждидач, злодій, крадун; набувець, придбавець; вихователь, плекатель; заворушник, бунтівник; нагороджене, відплачене; уневинене, оправдане; розбруїти, розоружити; відрочене, продовжене речинця; діловодець, справничник; вязба, арешт; виконуване, справоване; ділане, чинність; тайтель, укривач, таєнник; перешкоджене, зупинене, перепинене; змерицина, спадицина; судовий урядник, судовик; тощо.*

Синонімія в різних лексико-тематичних групах правничої термінології наявна і на рівні суфіксів: *визивник, визивач; надавець, надавник; видавник, видавець; вивідник, звідець; виставник, виставець; ладівник, наборець; посідник, посідач; вигнанник, засланець; службодавник, службодавець; чужоложність, чужоложство; самоваля, самовільність; власник, властитель; спротивлене, спротив; право вступу, право вступлення; відборець, приймач; розгнів, розгніване; призволене, дозвіл тощо.*

Наведені вище приклади показують, що Кость Левицький закладав основи української правничої термінології. Як відомо, для першого етапу формування термінології характерною є наявність великої кількості синонімів на означення одного поняття. Згодом уже мовний узус, словотвірна продуктивність, відповідність поняття і терміна визначають, який саме термін залишається в термінологічній системі певної галузі.

Тенденція до формування термінології на народній основі відображена в побудові словникових статей. Так, упорядник К. Левицький у більшості випадків на перше місце ставить власне національний термін зі слов'янським коренем, а іншомовні запозичення подає після українських відповідників: *управа, заряд, адміністрація; правотар, адвокат, речник; підвинасмець, підарендатор; надплата, змінне, асію; приєм, акцент, вексель; достовірність, автентичність; самоуправа, автономія; увідомне письмо, авізо; книговодець, бухгалтер; посажник, бурмістр; висланник, посол, депутат; відшибка, дисконто; уділовий зиск, дивіденда; второпис, дуплікат; виконане, екзекуція; взір, формуляр; співідпис, контрастиноване; зєромаджєне, корпорация; судовий відпоручник, судовий комісар; судовий помічничий, адюнкт; судовий прислухач, авскультант; судовий засідатель, асесор; начєрк закона, проект закона та багато ін.*

Варто зазначити, що в словнику наявні й приклади зворотної побудови статті, проте така практика запису терміна стосується переважно загальноповживаних у європейській правовій практиці інтернаціоналізмів. Більше того, упорядник усе ж намагається підібрати національний термін і подати його в синонімічному ряді: *адвокатура, правотарство; анальогія, схожість; апеляція, відкликане; аристократія, можновладство; блянкет, порожєна картка; бльокада, обступ; демократ, народо-*

вєць; демократія, народоєладь, народоправство; депутація, вислаництво; службовий регулямін, службовий устав; дирекція, провідня та ін.

Незважаючи на те, що галицька правничка термінологія не стала основою загальноукраїнської юридичної терміносистеми і більшість західноукраїнських правничих термінів у радянські часи відкинута як діалектизми, регіональні слова, словник Костя Левицького містить корисний матеріал і для сучасних редакторів юридичних текстів, і для законотворців. Скажімо, у сучасному законодавстві досить часто вживана тавтологічна конструкція *відшкодування шкоди в разі ушкодження*. Словник же Левицького пропонує варіант *винагородження шкоди, погорільча винагорода*. Сучасний юридико-політичний термін *дострокові вибори* утворено від росіянізму *строк*, що своєю чергою походить з кримінального жаргону; галицький словник пропонує власне український термін *поновні вибори*. У чинному законодавстві України велика кількість інших скалькованих з російської термінів, серед них – *безхазяйна річ*; словник Левицького подає варіанти *річ нічия, річ без власника*.

Отже, галицька традиція укладання правничої термінології почалася в середині XIX ст. і далі була продовжена в кількох термінологічних виданнях. Терміни, зафіксовані в галицькому правничому словнику 1920 року показують тенденцію до побудови термінології на народно-розмовній основі з домішками лексичних запозичень з інших мов (польської, німецької), поміркованим використанням інтернаціоналізмів. Незважаючи на те, що західноукраїнська юридична термінологія через низку історичних причин не стала основою загальнонаціональної юридичної терміносистеми, описані вище лексикографічні праці є цінним джерелом для сучасних мовознавців, юристів та редакторів.

1. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen sprachen Oesterreichs (deutsche-rutenische separate Ausgabe). Vien, 1851; 2. *Левицький К.* Німецько-український правничий словар. – Відень, 1920; 3. *Мозер М.* Роля Галичини у формуванні української літературної мови [доповідь, виголошена в Науковому Товаристві ім. Тараса Шевченка у Нью-Йорку, 15 травня 2004 року] // http://www.shevchenko.org/users/shevchenkocgi/webdata_news.cgi?fid=1085603326&query=pagenum%3D2%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form; 4. *Остапенко О.* До історії слов'янської лексикографії: Juridisch-Politische Terminologie für die Slavischen Sprachen Oesterreichs (1849–1853) // Проблеми слов'язнавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 264–270; 5. Станіслав Дністрянський. Громадсько-політична діяльність // <http://www.lawyer.org.ua/?i=143>; 6. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К., 2001.

АСТРОНОМІЧНА ЛЕКСИКА В ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексикографія, за словами О. Горбача, – це “словникарське кодифікування лексики якоїсь мови” [1, с. 2896]. Вона закономірно з часом стала окремою дисципліною, зберігаючи тісний зв'язок із лексикологією. Загальномовні словники, подаючи лексичні значення слів, дають змогу простежити парадигматичні та синтагматичні відношення між ними. Історичні словники української мови, зокрема “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.” (далі СУМ 16–17), “Історичний словник українського язика” за редакцією Є. Тимченка (далі ІСУЯ) та “Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.” Є. Тимченка (далі Матеріали) є тими джерелами, за якими можна дослідити становлення і розвиток особливої тематичної групи – астрономічної лексики.

Об'єктом нашого розгляду обрано слова астрологъ, астрономъ, звiздарь, звiздословъ, звiздозорца, звiздочетець, звiздочникъ, які утворюють лексико-семантичну групу на позначення осіб, що вивчають зірки. Для визначення семантичної структури слова важливим є ілюстративний матеріал, який вказує на хронологічні межі існування слова та його значеннєву базу.

СУМ 16–17 та ІСУЯ у слові астрологъ виділяли значення ‘ворожбит на зорях; астролог’ і ‘астроном’, супроводжуючи такими ілюстраціями: Звыкли астрологове на рожество ве(л)можь и пано(в) велики(х) пре(з) знаковъ и плане(т) позрiня и звiздъ ро(з)положiня ѿ будуще(м) ихъ вiкоу и оучника(х) практикова(ти) або пре(д)увiцати [3, с. 142]; Астролiогъ бiгъ слчный в зодiацi знаеть [2, с. 39]; Бо нiкоторыи мають вiдомость около живiолювъ, якѡ фiлософове, другии вiдомость Комплексiи, якѡ лікарѡве, иньи ѿ тiлахъ нб(с)ныхъ, якѡ Астрологове [3, с. 142].

Синонімічний ряд з доміантою астрологъ, як виявлено в досліджуваному лексикографічному матеріалі, утворюють словотвірні варіанти слов'янського походження звiздарь, звiздозорца, звiздословъ, звiздочетець, звiздочникъ.

Розглянемо докладніше кожне слово.

Звiздарь. Дериват звiздарь у значенні ‘астролог’ засвідчує тільки “Лексикон” П. Беринди: Звiздозорца: звiздарь [4, с. 134]. Натомість ІСУЯ слово звiздарь тлумачить як ‘астроном’: звiздарь, астроном [2, с. 309]. Двожке трактування лексики звiздарь зумовлене тим фактом, що астрологія певною мірою сприяла розвитку астрономії [6, с. 342].

Звiздозорца. Аналогічну ситуацію спостерігаємо під час визначення семантики слова звiздозорца. СУМ 16–17 подає його зі значенням ‘астролог’. На нашу думку,

семантика – прозора: Звіздословь, или астрологъ: Практикаръ, также: Звѣздозорца, звѣздарь [3, с. 135]. У цьому випадку значення лексеми звѣздозорца розкривається на синтагматичному рівні: в ілюстрації його конкретизатором виступає іменник звѣздословь. ІСУЯ подає визначення досліджуваного слова як ‘астроном’: Звѣздозорца. Астроном [2, с. 309].

Звѣздословь. Це слово документує тільки СУМ 16–17 зі значенням ‘астролог’: астрологъ Звѣздословь; Звѣздословь. Astrologus [4, с. 135].

Звѣздочетець. СУМ 16–17 фіксує також лексему звѣздочетець у значенні ‘астролог’: Звѣздочет(т)ци повідаєт же м(с)ць ест такъ як(к) оувесь свѣтъ сей, ѿ(т) мора до мора, а с(л)нце ве (д)вое бо(л)ше [4, с. 135]. На нашу думку, цей контекст дає змогу тлумачити слово звѣздочетець як астроном, бо для визначення величини небесних тіл необхідні знання з астрономії.

Звѣздочникъ. Цю назву фіксують лише Матеріали в значенні ‘астролог’: Зъ святими звѣздочниками, албо астрологами... найшоль обычай и таковій кругъ, въ который бы Великдень не хибить [5, с. 309]. У цій цитаті слово звѣздочникъ, на нашу думку, могло реалізувати значення ‘астроном’ – “той, хто досліджує небесні тіла”.

Астрономъ. Лексема астрономъ засвідчена і в СУМі 16–17, і в ІСУЯ зі значенням ‘астроном’, тобто це людина, яка вивчає астрономію, як науку: Противъ чомуо відаемо, же нѣкоторые захѣдніе астрономове книги выдали, показуючи же ся то не потребис стало [3, с. 142]; Вдался там за доктора, и в науках звѣздарских, ажъ ся за знаменитого астронома быти розславилъ [2, с. 40].

Опрацювання зазначених лексикографічних праць дає змогу стверджувати, що семантика досліджуваних лексем нестабільна. З огляду на те, що одна і та сама особа могла бути як астрологом, так і астрономом, деякі староукраїнські лексеми (звѣздарь, звѣздозорца) слугували для номінування: і “особи, яка зналася на зорях; астролога”, і “особи, яка вивчала астрономію як науку; астронома”.

На нашу думку, контексти, із яких ексцерповано слова звѣздочетець, звѣздочникъ, свідчать про реалізацію значення ‘астроном’. Лексеми ж астрологъ і астрономъ, як доводить ілюстративний матеріал, мали чітке розмежування.

1. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 2000. – Т. 8; 2. Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Харків-Київ, 1930-1932. – Т. 1; 3. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ред. кол.: Д. Гринчишин, У. Єдліньська, Я. Закревська. – Львів, 1994. – Вип. 1; 4. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ред. кол.: Д. Гринчишин, У. Єдліньська, Л. Полюга. – Львів, 2004. – Вип. 11; 5. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до друку В.В. Німчук і Г.І. Лиса. – Київ–Нью-Йорк, 2002. – Т. 1; 6. Українська радянська енциклопедія / Ред. кол.: М.П. Бажан, О.І. Білецький, І.К. Білодід. – Київ, 1959. – Т. 1.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ СЬОГОДНІ

1. Поступ, що диктує лексикографам нові форми комп'ютерного опрацювання тексту, нові методи словникових студій, нові типи лексиконів, тільки посилює вагомість домінанти словникарства – тлумачення слова. Тому й завдання сучасного діалектного лексикографа знову ж таки незмінне – фіксація слова та його значення чи то на папері, чи на електронних носіях. Однак, якщо у збірках діалектної лексики, що були, як відомо, додатком до етнографічних чи краєзнавчих праць (перша з них у розвідці І. Вагилевича про гуцулів (Прага, 1838–1839)), укладачів цікавили насамперед "екзотичні слова", а саме такі, що не траплялися в його рідній говірці чи в літературній мові, то сучасного діалектного лексикографа цікавить насамперед опис говірки як системи. Такий максималізм – це і данина сучасним тенденціям, і намагання зафіксувати те, що вже відходить (речі, обряди, слова, тобто те, що зберігає культурний код).

2. Опис говірки як системи належить до давніх дискусійних питань у діалектній лексикографії. Якого типу має бути діалектний словник – повний чи диференційний – Згадаймо тут міркування Л. Щерби про словник "довідковий", який дає лише добірку слів, що може належати різним колективам чи епохам, та "академічний або нормативний", який описує "реальну лінгвістичну дійсність" як єдину систему [6, с. 64]. Однак серед відомих академічних видань учений не відзначав жодного, яке б відповідало його вимогам. Подібна ситуація і в українській діалектній лексикографії. Усі опубліковані праці – диференційного типу. Максимально близьким до повноти опису міг би стати Словник закарпатських говірок. Картотека, яку створив М. Грицак (зберігається в Інституті української мови НАНУ), є найбільшою серед тих, що репрезентують один говір української мови. Відомо, що початкові літери реєстру словника М. Грицак зіставляв зі ще однією картотекою цього говору – картотекою І. Панькевича (зберігається у Празі). Така робота ще більше наближувала майбутній словник до лексикографічної праці повного типу. Останні в славістиці трапляються також надзвичайно рідко, радше як виняток. Серед них – "Słownik gwary Orawskiej" Й. Коуся (Краків, 2003). Зазначу, що і польський дослідник, і М. Грицак – автохтони, носії говірки.

3. Тип диференційного словника визначає те, що в ньому репрезентовано лише частину діалектної лексики, тому й відрізняються такі лексикони:

- арсалами;
- обсягом (насамперед пов'язано із кількістю реєстрових слів);

- часовими рамками поданого матеріалу;
- групами лексики, темами;
- способом подачі матеріалу.

4. Щодо лексикографічного представлення мовного простору, то загального словника українських говорів, як то, скажімо, у польській чи в російській діалектології, наразі немає. Зрештою, не всі говори однаково представлені. Праці, що їх репрезентують, які за обсягом не мають різючої відмінності – це одно- чи двотмні видання, а також чотиритомний словник В. Чабаненка. Найповніше представлені говори південно-західного наріччя. Уже опубліковано словники гуцульських [1, 7], бойківських [3], буковинських говірок [4]. Найближчим часом до них долучиться праця, що репрезентує наддністрянський говір (тут і далі йдеться про видання, які готують до друку у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) [5]. Окрім цього, є й такі лексикографічні джерела, що репрезентують лише частину ареалу, наприклад, матеріали до словника західноволинських говірок [2] чи низка словничків О. Горбача, І. Жегуца, Ю. Піпаша та ін. Значному лексикографічному доробкові з південно-західного наріччя завдячуємо і фахівцям-мовознавцям, і ентузіастам, якими завжди були українські інтелігенти, зокрема священники, вчителі, військова еліта. Ще цього року побачить світ словничок, укладений аматором-лексикографом, що репрезентує говірку його автора (села Нижній Березів, Середній Березів, Вишній Березів та Бая-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). До словників однієї говірки належить також праця, у якій відображено мовлення українського Львова.

5. Диференційні словники відрізняються часовими межами зібраного матеріалу. Наприклад, "Словник західнополіських говірок" Г. Аркушина (Луцьк, 2000) містить лексику, записану впродовж 1980–1999 років, а праця "Гуцульські говірки: Короткий словник" за редакцією Я. Закревської (Львів, 1997) базується на Картотеці словника гуцульських говірок (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ). Створення Картотеки до словника розпочалося на початку 70-х років ХХ ст. за ініціативи Я. Закревської. Було розписано матеріали "Етнографічних збірників" Наукового товариства ім. Шевченка, інші спубліковані етнографічні розвідки початку ХІХ ст., а також віднайдені в архівах рукописні словники цього самого періоду. Поступово до Картотеки влило різні за обсягом матеріали поціновувачів і носіїв гуцульського говору, а також експедиційні записи співробітників відділу, зроблені протягом ХХ – ХІХ ст.. Часовий спектр словника гуцульських говірок належить до його сильних сторін, оскільки дає змогу охопити якомога повнішу кількість слів з активного й пасивного лексичного фонду гуцульських говірок. Діахронія, однак, диктує надзвичайно виважений підхід, зумовлений не тільки змінами в семантиці, а й тим, що матеріал збирали різні експлоратори, а отже, і погляди спостерігачів на говірку були різними. Тому й фіксація значень, як видно зі

скаркюваного матерiалу, часто залежить вiд обiзнаностi з дослiджуваною культурою, а також вiд етнiчного середовища самого експлоратора.

6. За останнi роки помiтне рiзноманiття тематичних словникiв, як-от "Гуцульська мiфологiя: Етнолiнгвiстичний словник" Н. Хобзей (Львiв, 2002), "Словник назв одягу та взуття середньополiських i сумiжних говiрок" Г. Гримашевич (Житомир, 2002), "Словник весiльної лексики українських схiднословобожанських говiрок" I. Магрицької (Луганськ, 2003). Їхнi автори намагалися встановити i вiдобразити сiввiдношення мiж словом i культурним явищем. Однак вказанi працi рiзняться мiж собою структурою словникової статтi, побудованою вiдповiдно до мети, яку ставили перед собою автори.

7. Українські діалектні словники здебільшого мають вiдмiнний спосiб оформлення ресетрових статей. З одного боку, така рiзноформленiсть дає змогу якнайповнiше вiдобразити лексичнi особливостi говору, з iншого, саме через це можуть виникнути проблеми пiд час зведення мовних фактiв в один повний словник українських говiрiв.

Проблема української діалектної лексикографії полягає ще й у тому, що наклади словникiв надзвичайно малi. Бiльшiсть словникiв вiдразу стають бiблiографiчною рiдкiстю. Проте, зважаючи на кiлькiсть опублiкованих за останнi роки діалектних лексикографiчних праць, можемо стверджувати, що ця галузь діалектологiї ще приємно здивує нас новими напрямками та здобутками.

1. Гуцульські говiрки: Короткий словник / За ред. Я. Закревської. – Львiв, 1997; 2. *Корзонюк М.М.* Матерiали до словника захiдноволинських говiрок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62–267; 3. *Онишкевич М.Й.* Словник бойкiвських говiрок. – К., 1984. – Т. 1-2; 4. Словник буковинських говiрок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернiвцi: Руга, 2005; 5. *Шило Г.Ф.* Наддiнiстрианський рiгiональний словник. Машинопис; 6. *Щерба Л.В.* Опыт общей теории лексикографии // Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т. I. – Л, 1958; 7. *Janów J.* Słownik huculski. – Kraków, 2001.

ЛЕКСИКА РОДИННОЇ ОБРЯДОВОСТІ НАДСЯННЯ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Лексикографія, насамперед діалектна, – одне з вагомих джерел дослідження українського мовного континууму. Однак не всі українські говірки в словниках відображено рівномірно, адже ще до цього часу не існує зведеного словника українських говорів, створення якого – одне із нагальних діалектологічних і лексикографічних завдань. Незважаючи на усвідомлення значення лексикографічних праць для українського мовознавства й культури загалом, досі поза увагою лінгвістів-лексикографів залишається Надсяння, хоча інші діалектні зони південно-західного наріччя (наприклад, Бойківщина, Буковина, Гуцульщина, Наддністрянщина тощо) досить широко представлені в словникарстві [2–5, 7].

У статті мова йтиме про мовний простір Надсяння, зокрема про його відображення в лексикографічних працях. Лексичні матеріали з надсянського говору репрезентовані в небагатьох виданнях: «Словарчику» І. Верхратського [СлІВ], «Слівнику» М. Пшеп'юрської [СлМП], порівняльному словнику, укладеному на підставі матеріалів, які зібрав І. Зілинський та його учні для мовного атласу Галичини [МГІЗ], а також у словничку села Старий Люблінєць коло Чесанова, що його уклала А. Кудрик [StAK].

Словнички І. Верхратського та М. Пшеп'юрської – це додатки до монографічних праць про надсянський говір, натомість матеріали І. Зілинського наведено разом із відомостями з інших українських говорів, у межах лексики, яку було зібрано до мовного атласу Галичини. Ці словники фіксують лексичний склад говору кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Мережа обстежених населених пунктів досить широка. Однак це все ж таки лише додатки, а не окремі лексикографічні праці. Словниковим представленням сучасного стану однієї з надсянських говірок є праця А. Кудрик.

На основі цих скупих лексикографічних матеріалів можна лише змоделувати динаміку розвитку лексичної системи Надсяння. Зауважимо, що багато лексем, зафіксованих І. Верхратським, М. Пшеп'юрською, І. Зілинським та його учнями, безслідно зникли у зв'язку із утратою цілісного етномовного континууму внаслідок депортації українського населення впродовж 1939–1947 рр. Тому лексикографічні праці першої половини ХХ ст. мають, окрім діалектологічної та етнографічної, ще й історичну вартість.

Жодного тематичного діалектного словника з надсянського мовного простору немає. Одне із завдань, яке ставимо перед собою, – зібрати й зробити лексикографічний опис надсянського говору, а саме родинно-обрядової лексики (до родинно-обрядової

лексики зараховуємо номінації весільного, родинного й поховального обрядів, а також назви родинної спорідненості й свояцтва). У згаданих лексикографічних джерелах з огляду на завдання, які ставили перед собою укладачі, не охоплено всіх номінацій родинної обрядовості досліджуваного мовного простору: у І. Верхратського зафіксовано лише 30 лексем цієї тематичної групи, у М. Пшеп'юрської – 48, у матеріалах І. Зілінського – 55, у словнику, укладеному А. Кудрик – 63.

«Словарчик» І. Верхратського – перша лексикографічна праця з надсянського мовного простору – додаток до наукового дослідження «Про говор долівський» [1]. До реєстру ввійшло 1066 слів, які репрезентують лексичний склад діалекту кінця XIX ст. (матеріал зібрав І. Верхратський 1893 року у 22 населених пунктах Перемиського, Ярославського та Яворівського повітів). Словникова стаття складається з реєстрового слова, до якого подано українські та німецькі відповідники, іноді – ілюстративний матеріал. Упадає в око неоднотипність словникових статей: в одному випадку діалектизми прокоментовано українською та німецькою мовами, в іншому – лише німецькою чи українською, зрідка ще й староцерковнослов'янською, латинською чи польською. До реєстру словника не ввійшли лексеми, подані в монографічній частині праці для ілюстрації фонетичних і граматичних особливостей говору, тому лексичне значення частини описаних у монографії слів – невідоме. Незважаючи на недоліки, «Словарчик» містить цінний лексичний матеріал із мовного простору Надсяння. Серед номінацій родинної обрядовості зафіксовано дванадцять, що належать до групи, яка репрезентує весільну обрядовість (тут і далі наводимо словникові статті досліджуваних джерел): **кошулякі** М[алковичі] *обряд: молодá посылáе молодóму чéрез пíсланцьí кошулю, що самá йййí вййшла для молодого; – також і ті люде, що уручають кошулю (сорочку) молодому зуть ся: «кошулякі»* [СлІВ, с. 106], **пері́льничкі** Сос[ниця] *люде, що несуть під час відбúваня весіля періну, пóдушку, плáхту і пр. з хáти молодóї до хати молодóго* [СлІВ, с. 113], **носýранкі** М[алковичі] *молодá спрбнує собі своїй приятелькі і гостіт хльбóм, свáром і горівкоу, при чім сьпівáют* [СлІВ, с. 116] і т.д.; дві назви репрезентують родинну обрядовість: **космáта** (Болестрашичі коло Малкович) *як врóдит положніцьí дьтíну, то справляють гостіну: «космáту». – іду на космáту* [СлІВ, с. 106], **положніцьі** М[алковичі] *Wóchnerin lemк положжыня (породілля – Л. Х.)* [СлІВ, с. 116] і т.д.; шість назв – поховальну обрядовість: **мерлéc** Ст[ібно] *Todter при мерцї* [СлІВ, с. 109], **пóхівок** Ву[йковичі] **пóховок** М[алковичі] *Leichenbegrábniss, Beerdigund* (в Яворові: *похорбóнок*) [СлІВ, с. 117] і т.д.; а також десять назв родинної спорідненості та свояцтва: **бáстер** (Жуків коло Тешанова) *plur. бáстры Kind. eigtl. бáстер dasselbe, was ukr. байстрюк, байстря́ Bastard lit. bostras.* [СлІВ, с. 94], **стрык** Маць[ковичі] *брат вiмця* [СлІВ, с. 121] і т.д.

«Слівнику» М. Пшеп'юрської, який є додатком до монографії «Надсянський говір» [6], репрезентує лексичний склад діалекту 1930–1935 рр. Упродовж цього періоду до-

слідниця збирала матеріал із 73 н. п. на території колишніх Мостиського, Перемиського, Ярославського, Переворського, Яворівського, Любачівського повітів, проте в «Слівнику» вмістила матеріал із 27 н. п. До «Слівника» ввійшли лише слова, «неподибувані в літературній мові», і значна «кількість полонізмів, щоб унаглядити їх ролі в надсянській мові» [СлМП, с. 70]. Словникова стаття складається із транскрибованого (латинкою) реєстрового слова, вказівки на населений пункт, де було зафіксовано назву, і тлумачення. При окремих словах М. Пшеп'юрська подала також «пояснення самого народу», зазначивши, що це «деколи краще віддає їх значіння» [СлМП, с. 70].

Родинно-обрядову лексику надсянського говору в «Слівнику» представляють: весільний обряд – вісім номінацій (*muluduha* (Милк.) = *молода на весіллі* [СлМП, с. 77], *pryn'išnik* = *післанець, що в часі весілля приносить господарям хліб і горілку* [СлМП, с. 79], *ruk'ovynu* (Милк.) = *заручини* [СлМП, с. 80] і т.д.); родильний обряд – три номінації (*kst'iny* = *хрестини* [СлМП, с. 75], *kst'iti* = *хрестити* [СлМП, с. 75] *kšč'anij* = *хрещений* [СлМП, с. 75]); поховальний обряд – дві номінації (*p'ohrip. g. p'ohrybu* = *похорон* [СлМП, с. 78], *tr'umna* = *домовина* [СлМП, с. 82]), а також 35 назв родинної спорідненості й свояцтва (*mač'oxa, m'ač'uha* = *мачуха* [СлМП, с. 76], *n'aiđux* = *байстрок* [СлМП, с. 77]), *t'utka* (Гус.) = *тітка* [СлМП, с. 82] і т.д.).

Ще одне джерело, яке опублікували 1975 року Й. Дзендзелівський та М. Карась, містить матеріал, який зібрав І. Зілінський та його учні впродовж 1929–1939 рр. з усього мовного простору Галичини, у тому числі з одинадцяти населених пунктів Надсяння...«в якому словникова стаття ...об'єднує всі наявні відповіді на те саме питання» [МтІЗ, с. 20]. «Заголовком словникової статті є відповідне питання» [МтІЗ, с. 23] одного із чотирьох питальників, далі подано відповідь, записану фонетичною транскрипцією, і назву місцевості, де відповідь зафіксовано. Така структура словникової статті дозволяє не тільки виявити лексичні, фонетичні, словотвірні, морфологічні особливості говірок Надсяння, а також зробити їх порівняльний аналіз із іншими говірками південно-західного наріччя.

Словникові статті розміщено тематично й класифіковано за вісімнадцятьма тематичними групами, серед яких є і «назви спорідненості та свояцтва», й «обряди та звичаї» [МтІЗ, с. 22]. Номінації родинної спорідненості й свояцтва репрезентують 46 лексем, наприклад: тітка, тетя [сестра матері, батька]: *t'utka, č'ota* [МтІЗ, с. 57], хресні родичі: *xrásnij ródij'čij* [МтІЗ, с. 58], нешлюбна дитина: *kopal, kóvyl, nájduh, najdúh* [МтІЗ, с. 58] і т. д. Серед назв родинних обрядів найбільше номінацій поховального обряду – 7, зокрема: небіщик (мерлець): *mírléčy* [МтІЗ, с. 101], ховати (небіщика): *xuváti* [МтІЗ, с. 101], кладовище: *svintár, čvintár, čvintár, čmintár* [МтІЗ, с. 102] і т.д. Порівняно із численними номінаціями родинної спорідненості й свояцтва з назв весільної та родинної обрядовості до реєстру введено лише два поняття: весілля: *vesil'á, vesil'ě, visil'ě, visil'ě, vic'il'á, vic'il'ě*, а також породілля: *пулужниц'а* [МтІЗ, с. 100–101].

Реєстр «Słowniczka» А. Кудрик – близько 800 слів, які зафіксовано в мовленні переселенців зі Старого Люблінця на північні терени Польщі. Словникова стаття складається з реєстрового слова, поданого в орфографічному записі латинськими літерами, тлумачення польською мовою та ілюстративного матеріалу, що являє собою фонетичний запис латинською транскрипцією. Одним із недоліків цієї лексикографічної праці є те, що орфографічний запис реєстрового слова не відповідає фонетичному, поданому в ілюстраціях: *chrestyty* – *xrystʹyty* [SAK, с. 342], *čołowik* – *čułowʹik* [SAK, с. 343], *mačecha* – *mʹačuxa* [SAK, с. 350] і т.д. Серед зафіксованих номінацій родинної обрядовості найбільше назв родинної спорідненості й свояцтва (30) (наприклад, *cjotečnyj* 'cioteczny': *ču'ečnyʹy čy Źikʹi aby buʹy brat* [SAK, с. 342], *dońka* 'córka' [SAK, с. 344] і т.д.) та номінацій весільного обряду (23) (наприклад, *družka* 'druhna na weselu': *bʹulo dʹi dʹrušci* [SAK, с. 344], *mołoda* 'panna młoda': *mułuda* [SAK, с. 351] та ін.). Серед власне родинно-обрядових назв у цьому словнику зафіксовано багато номінацій обрядолій: *vidbyraty dytumu* (при пологах), *prosyty* (запрошувати на весілля), *vinec zdijmaty* (зіпмати вінок під час почіпчин) і т. д.

Значачмо, що кожна із аналізованих лексикографічних праць фіксує різні номінації родинної обрядовості (так, є лише шість реєстрових слів, що спільні для словників І. Верхратського та М. Пшен'юрської). До того ж структура словникових статей неоднотипна. Наприклад, у І. Верхратського – *посьіранкі* М[алковичі] *молоді спрощує собі свої приймелки і гостит хлібом, сиром і горівкою, при чім сьнівають* [СлІВ, с. 116], у М. Пшен'юрської – *pusʹyrankʹi* = *передвесільний обряд у молоді, де приймають гостей хлібом і сиром* [СлМП, с. 79], у А. Кудрик – *mołodyj* 'młody; pan młody': *mułudyʹ JH C31, TZ D20* [SAK, с. 351].

На тлі здійсненого аналізу лексикографічних праць із мовного простору Надсяння дуже гостро постає проблема укладання діалектного словника, який би відображав сучасний лексичний склад надсянських говірок на основі матеріалів, записаних як на території західної частини Львівської області, так і з уст переселенців із ареалу надсянських говірок, що зараз на території сучасної Польщі. Одним із етапів цієї комплексної роботи міг би стати словник родинно-обрядової лексики надсянського говору.

1. *Верхратський І.* Про говор долівський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XXXV – XXXVI. – Львів, 1900; 2. *Горбач О.* Словник діялектної лексики північнонадністрянської говірки сіл Романів, Підсонів, Підберезівці й Лагодів // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 75–156; 3. *Грицак М.А.* Словник українських закарпатських говірок. – Машинопис зберігається в Інституті української мови ім. О.О.Потебні НАН України (м. Київ); 4. *Гуцульські говірки.* Короткий словник. – Львів, 2000; 5. *Отишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Т. 1–2; 6. *Пшен'юрська М.* Надсянський говір // Праці Українського

Наукового Інституту. – Т. XLIV: Серія філологічна. – Кн. 7. – Варшава, 1938;
7. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйвапюк. – Чернівці, 2005.

Джерела

СлІВ – Верхратський І. Словарчик // Верхратський І. Про говор долівський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XXXV – XXXVI. – Львів, 1900. – С. 94–127.
SłAK – Kudryk A. Słowniczek wsi Lublinieć Stary koło Cieszanowa // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: łemkowszczyzna i gwary nadszańskie / Pod kierunkiem J. Riegera. – Warszawa, 2002. – S. 335–366.

СлМП – Пшеп'юрська М. Слівник // Пшеп'юрська М. Надсянський говір // Праці Українського Наукового Інституту. – Т. XLIV: Серія філологічна. – Кн. 7. – Варшава, 1938. – С. 70–85.

МтІЗ – Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ. Opracował i przygotował do druku M. Karaś // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego CCCLXXVI. – Kraków – Warszawa, 1975.

Мирослава ЩИПСЬКА,
Інститут української мови
НАН України

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, НЕ ЗАФІКСОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ СЛОВНИКАМИ

Про високий ступінь розвитку мови свідчить наявність різноманітних словників. «Фразеографія жорстко залежить від ступеня розробки загальної фразеологічної теорії, від конкретних досліджень запасу літературної, ареальної, субстандартної ідіоматики» [10, с.349].

У своїй роботі ми зробили спробу дослідити фразеологічні одиниці (ФО), виявлені в сучасній українській поезії, але не зафіксовані фразеологічними словниками української мови. Таким чином, серед згаданих фразеологізмів виділяємо дві групи: 1) ФО, які досить давно функціонують у сучасній українській мові, але з невідомих нам причин не зафіксовані фразеологічними словниками; 2) ФО, які виникли порівняно недавно, у наш час.

1. До першої групи належать ФО, які давно функціонують у сучасній українській мові, але з невідомих нам причин не зафіксовані фразеологічними словниками україн-

ської мови, становлять значну за кількістю групу. Так, фразеологізм з **горіха** [зерня] «красивий; влучний» (Тут і далі опис власне значення ідіоми паш) відомий ще з часів І.Я. Франка. Досить часто трапляються й такі ФО, як **світська левиця** «вишукана особа, що належить до привілейованого прошарку населення (про жінку)», **золота молодь** «юнаки та юнки, що живуть у розкоші, **потирати руки** «радіти в передчутті вигоди», **розгладити кості** «завдати комусь ударів, побити когось», **подавати рушники** «відповідати взаємністю, прихильно ставитися», **тупати ногами** «сваритися, гримати на когось», **зав'язати вузлик напам'ять** «намагатися запам'ятати щось», **зорі в калюжах** «надії на краще, незвичайне в буденному», **не для м'якого вуха** «грубі різкі висловлювання», **дорога килимом** «комусь таланить, легко все дається», **[як] сам Бог велів** «вдало, влучно, так, як треба», з **абетки** «від самого початку».

2. Другу групу складають ФО, які виникли в наш час, або фразеологічні інновації. До них ми відносимо слідом за членами Петербурзького фразеологічного семінару «фразеологізми нові або за формою, або за значенням, або і за формою і за значенням разом для того періоду розвитку літературної мови, який розглядаємо (кінець ХХ – початок ХХІ ст. – *М.Щ.*), стосовно до попереднього, котрий умовно беремо за точку відліку періоду (прямо незалежно, але з урахуванням словникових фіксацій)» [цит. за 6, с.ХІ], зокрема в академічних словниках – «Фразеологічному словнику української мови» та тлумачному «Словнику української мови» в 11 томах [9; 13]. Таке визначення дозволяє зараховувати до «корпусу фразеологічних неологізмів масу діалектних, розмовних, просторічних і жаргонних зворотів, які з різних причин (особливо, – цензурно-редакційних, орієнтованих на жорстке регулювання так званої «культури мови») не потрапили до попередніх словників» [там же].

На основі вироблених у сучасному мовознавстві різних класифікацій фразеотворчих типів [1; 11; 2] зауважимо, що серед фразеологічних неологізмів, які вживаються в сучасній українській поезії, переважають: а) утворені на основі різних тропів (метафори, метонімії, синекдохи): **стерти ноги**, **їде дах**, **вішати (чіпляти) лапшу [на вуха]**, **труба кличе**; б) фразеологічні новоутворення, що виникли внаслідок екстраполяції, тобто шляхом перенесення семантичного образу і його словесного втілення з однієї сфери уявлення до іншої: **поза грою**, **здавати під ключ**, **виходити на-гора**, **виходити з гри**, **козирна карта**, **як карта ляже**. Трапляються і фразеологічні неологізми, утворені на базі чужомовних фразем шляхом калькування: **лайв сторі**, **ума палата**.

Серед фразеологічних інновацій, які функціонують в українських поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ ст., можна виділити кілька тематичних груп: 1) ФО на позначення фізичного і душевно-психічного стану людини: **до фені** «когось не цікавить щось, хтось байдужий до чогось», **по барабану** «байдуже, не хвилює, усе одно», **їде дах** «хтось божеволіє, втрачає здоровий глузд та самоконтроль»; 2) ФО на позначення дії: **стерти ноги** «пройти важкий шлях до мети», **вішати (чіпляти) лапшу [на вуха]** «брехати», **шити справу** «необґрунтовано звинувачувати когось у чомусь», **забивати**

стрілку «призначати зустріч або домовлятися про щось», пудрити мізки «говорити про щось незначне, не варте уваги; обманювати, морочити кого-небудь чимсь», ковтати колеса «вживати таблетки, що містять наркотики»; 3) ФО на позначення образної характеристики дії: без соплів «стійко; конкретно», треба чистити вуха «хтось недочуває»; 4) ФО на позначення образного найменування реалій чи абстрактних понять: козирна карта «виграше становище, перевага», білі тапки «кінець, крах», третій світ «слабо розвинені держави», п'ятий (сьомий) кут «щось незвичайне, те, чого немає»; 5) ФО на позначення особи чи особистісних рис людини: гола (боса) душа «1. Людина без життєвих принципів, нікчема; 2. Незаможна людина».

Аналіз фразеологічних інновацій, уживаних у поетичних текстах сучасних українських авторів свідчить, що активними джерелами нових ФО є: загальномолодіжний жаргон: їде дах, до фені, вішати лашу [на вуха], по барабану, труба кличе, білі тапки, забити стрілку; розмовне мовлення: пудрити мізки, треба чистити вуха; термінологічна лексика: а) із суспільно-політичної сфери: третій світ; б) з медицини: відкриті рани; в) з гірничої справи: виходити на-гора; г) з будівельної галузі: здавати під ключ; д) зі спорту: виходити з гри, поза грою.

Оскільки поезія є наймобільнішим жанром літератури, здатним миттєво реагувати на реалії сьогодення, то й не дивно що потрапляють до сучасних українських поезій і так звані «фрази дня» (В.Г. Костомаров), тобто фразеологічні неологізми, які є недовговічними, оскільки утворюються як реакція на поточні актуальні соціальні, культурні, політичні, військові, економічні події: «любі друзі».

Щодо структурно-граматичної організації фразеологізми, уживані в сучасній українській поезії, але не засвідчені фразеологічним словником, представлені трьома типами:

1. ФО, що являють собою поєднання повнозначного слова (іменника) зі службовим (прийменником) у препозиції: до фені, по барабану, поза грою, без соплів, з горіха [зерня], з абетки.

Варто зауважити, що не всі науковці зараховують такі одиниці до фразеологізмів. Так, М.М. Шанський вважає, що ці утворення є «прийменниково-відмінковими формами» [15, с.38]. Проте більшість учених обґрунтовують їх належність до фразеології [8; 14; 4; 5].

2. Фразеологізми, співвідносні зі словосполученням. Серед них виділяємо: а) дієслівні ФО з моделлю «дієслово + іменник (без прийменника чи з прийменником)»: потирати руки, розглядити кості, стерти ноги, подавати рушники, їде дах, вішати (чіпляти) лашу [на вуха], шити справу, ставити клізму, забивати стрілку, пудрити мізки, ковтати колеса, здавати під ключ, виходити на-гора, труба кличе, виходити з гри, треба чистити вуха, тупати ногами, зав'язати вузлик напам'ять; б) ФО, побудовані за моделлю «прикметник + іменник»: світська левиця, золота молодь, козирна карта, білі тапки, третій світ, п'ятий (сьомий) кут, гола (боса) душа. Трапилася нам і ФО цієї моделі з ускладненою структурою, що функціо-

нує лише у формі непрямого відмінка: не для м'якого вуха; в) фразеологізми, організовані за моделлю «іменник + іменник»: ума палата, дорога килимом; г) ФО з моделлю «іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника»: зорі в калюжах.

3. Фразеологізми, співвідносні з реченням: [як] сам Бог велів, як карта ляже.

Отже, ФО, дібрані із текстів сучасної української поезії і не зафіксовані фразеологічними словниками, представлені як фразеологізмами, які досить давно функціонують у сучасній українській мові, але чомусь не зафіксовані фразеологічним словником, так і фразеологічними інноваціями. Дані фразеологізми організовані за уже існуючими в мові структурно-семантичними моделями. Найчисельнішу групу їх становлять дієслівні фразеологізми, співвідносні зі словосполученням.

Рубіж ХХ – ХХІ є свого роду «неологічним бумом» у галузі фразеології. Фразеологічні неологізми народжуються, деякі з них успішно реалізують свій потенціал у мові, інші – забуваються. Фразеологічні неологізми, які трапляються в сучасній українській поезії, утворені, як правило, унаслідок семантичного збагачення (метафоризації і метонімізації) та детермінологізації («міграції термінів за межі своїх терміносистем» [12, с.130]). Черпаються вони з тих сфер життя, які опиняються в центрі інтересів суспільства. Велика частина ФО, виявлених у поетичних текстах сучасних українських авторів і не зафіксованих фразеологічними словниками, має яскраво виражене експресивне забарвлення: розмовне, грубо-просторічне, грубо-фамільярне, жаргонне. Таким чином автори намагаються передати реалії нового часу, відобразити світогляд сучасної мовної особистості, посилити експресію висловлюваного. Жаргонні фразеологізми функціонують у цьому випадку як експресивно-оцінний засіб.

Критерієм виокремлення фразеологічних неологізмів для нас є їх відсутність у академічних словниках, оскільки в словниках подаюно усталені, традиційні ФО. Зауважимо, що семантика нового образного звороту формується в результаті багаторазового його вживання в різних лінгвістичних та екстралінгвістичних контекстах. Відбувається певне «складання» значень конкретних вживань нового фразеологізму, після чого фразеологічна новація фіксується у фразеологічних словниках зі «своєю» дефініцією.

Досліджені нами вислови знаходяться в активному полі свідомості носіїв української мови і претендують, на нашу думку, на місце у фразеологічному фонді. Однак досі не знайшли відображення в сучасних фразеологічних словниках багато стійких сполук, які вже роками на устах у всіх, зберігаються в пам'яті в готовому вигляді.

1. *Гвоздарев Ю.А.* Основы русского фразеобразования. – Ростов-на-Дону, 1977; 2. *Демський М.Т.* Українські фраземи й особливості їх творення. – Л., 1994; 3. *Куклина И.Н.* Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2006; 4. *Лекант П.А.* К вопросу о формах-идиомах в русском языке // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1965. – С. 41–42; 5. *Лекант П.А.* К вопросу о минимальной единице фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи ее

изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 153–160; 6. Мокієнко В.М. Новая русская фразеология. — Орск, 2003; 7. Прадід Ю.Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди // Укр. мовознавство. – К., 1989. – Вип. 16. – С.28–35; 8. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973; 9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980; 10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. – Луганськ, 2005; 11. Телія В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996; 12. Українська мова. Енциклопедія / Редактори В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000; 13. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К, 2003; 14. Юрчук Л.А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. – №5. – С.23–32; 15. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1969.

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА,

Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

ЯВИЩЕ МОТИВАЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Розв'язанню проблем лексикології сприяє створення лексикографічних праць, словників різних типів. Ідею *мотиваційного діалектного словника* (МДС) реалізовано ще на початку 80-х років ХХ століття. У Томському університеті укладено й видано “Мотивационный диалектный словарь” за редакцією О. Блінової на матеріалі середньообських говорів російської мови [2]. Проте ця ідея не мала продовження ні в російській, ані в українській лексикографічній практиці.

Мета мотиваційного діалектного словника – “лексикографічно репрезентувати мотивовані слова говору у всій різноманітності і складності їхніх мотиваційних зв'язків з іншими словами, які виявляємо у мовленнєвій дійсності” [1, с. 163–164]. МДС – словник диференційного типу, оскільки слова дібрано на підставі усталених критеріїв відбору мотивованих слів.

Теоретичну основу словника складають наукові поняття, пов'язані з явищем мотивованості слова, а саме: мотивованість слова, мотиваційні зв'язки, мотиватор слова, мотиваційне значення та ін.

Мотивованість – “закономірність, не випадковість відношення (зв'язку) між позначуваною і позначальною сторонами знака, між змістом і формою мовної одиниці, між

поняттям і назвою” [3, с. 353]. Нас цікавить насамперед т. зв. вторинна мотивованість, тобто наявність формально-семантичного зв'язку між твірним і похідним словами. Мотивованість “дає змогу виявити зв'язок значення слова і його звукової оболонки на підставі співвіднесення зі спільнокореновими й одноструктурними одиницями” [1, с. 6].

Мотивація стосується насамперед словотвору мовних одиниць. Маємо на увазі формальне і семантичне взаємовідношення між твірним (мотиватор) і похідним (мотивема) словом. Напрямок мотивації, який фактично збігається з напрямком словотвірної похідності, можна окреслити поняттям “мотиваційний зв'язок” (МЗ) (напр., ‘час’ > ‘місце’: *л'іт'нар'ка*, *зі'мар'ка*, *вес'нар'ка*; ‘час’ > ‘тварина’: *на'зимок*, *ос'інка*, *вес'нол'а* тощо). Зазначмо, що визначення мотиваційних зв'язків дає змогу виявити закономірності номінації в різних групах лексики.

Лексична мотивація – тип мотиваційного зв'язку, завдяки якому виявляється лексична мотивованість слова, що відображає його мотиваційну ознаку. Лексичний мотиватор (ЛМ) – мотиваційна основа, співвідносна спільнокоренова одиниця (ЛМ для слова *вес'нар'* ‘пастух, який випасає овець навесні’ – *вес'на* ‘пора року’).

Відношення з одноструктурним словом (із подібною формальною структурою) – це відношення структурної мотивації, тобто мотивування структурою лексичної одиниці чи елементом її структури, а співвідносна одиниця – це структурний мотиватор (СМ).

Важливим є взаємозв'язок лексичних і семантичних мотиваторів на підставі узагальнено-мотиваційних значень. Зауважмо, що структурні мотиватори тематично пов'язані між собою. Якщо СМ є видовими назвами пастушких реалій, вони супроводжуються спільним тлумаченням (напр., *л'іт'нар'ка*, *зі'мар'ка*, *веснар'ка* ‘приміщення для худоби у різну пору року’).

Мотивоване слово здебільшого має складнішу семантичну структуру, ніж немотивоване; воно характеризується лексичним і словотвірним значеннями. Окрім цього, особливістю мотивованих слів є їхнє мотиваційне значення, тобто значення (чи сукупність значень) морфем – сегментів слова. Це значення виявляємо завдяки лексичній і структурній мотиваціям слова. При цьому семантика кореневої морфеми домінує у визначенні лексичного мотиватора слова, семантика афіксальної морфеми – відповідних значень структурного мотиватора.

Для укладання *Мотиваційного діалектного словника тематичної групи лексики пастухування* використано експедиційні діалектні матеріали, передусім тексти-описи матеріальної й духовної культури гуцульських пастухів. Пастушу лексику зафіксовано за спеціально укладеною програмою, яка побудована за тематичним принципом. Питальник покриває всі десигнати, пов'язані з відгінним пастухуванням, і відтворює пастушу культуру цього регіону. До словника залучено матеріали картотек “Словника гуцульських говірок” і “Словника українських говірок Закарпатської обл.” М. Грицака. Використано рукописні й опубліковані діалектологічні праці, а саме: короткий словник “Гуцульські говірки” за редакцією Я. Закревської,

словники Й. Огоновського, Й. Грегоровича, М. Мосори, В. Коржинського, В. Гнатюка, О. Горбача; регіональні атласи (“A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language” Я. Рігера, “Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської обл. УРСР” Й. Дзензелівського, “Карпатский диалектологический атлас”, “Общезакарпатский диалектологический атлас”, “Общеславянский лингвистический атлас”) та етнографічні матеріали. Авторська картотека назв тематичної групи лексики пастухування нараховує понад 1000 одиниць.

Структура пропонованого *мотиваційного словника*:

1. Порядок розміщення слів алфавітний.
2. Слова різних частин мови подано в окремих словникових статтях.
3. Лексико-семантичні варіанти одного слова, утворені за різними мотиваційними моделями, належать до окремих словникових статей із числовими індексами справа.
4. Омоніми належать до різних словникових статей із числовими індексами зліва.

Структура словникової статті:

1. Реєстрове слово в початковій формі, закінчення Р.в. одн., лексичне (лексичні) значення, із якими слово вживається в обстежених говірках, мовна ілюстрація (якщо є), детальна локалізація: у круглих дужках – номер населеного пункту в перелікові обстежених населених пунктів, у квадратних – інші джерела, зазначені у списковій скорочень.
2. ЛІМ із тлумаченням значення і з паспортизацією (виняток – загальновідомі однозначні слова, для яких не подаємо ні значення, ні джерела). Зазначмо, що ЛІМ може бути кілька. Першим подано вихідне слово мотиваційного ланцюга, далі – деривати за абеткою. Підкреслене слово вказує на його наявність у словнику як реєстрового.
3. МЗ і приклади інших пастуших номенів, які від нього утворено; у дужках наведено кількість зафіксованих назв.
4. СМ подано в такій послідовності: абсолютні, які мають аналогічну семантичну і формальну структуру, далі, після крапки з комою, — часткові, які мають аналогічну формальну структуру, однак утворені від іншого мотиватора (пор.: *весняник* ‘казан, який пастухи використовують навесні’ – СМ: *літняник* ‘казан, який пастухи використовують улітку’; *молочаник*, *мідяник*, *крицяник*, *блишаник* ‘назви казанів’). У круглих дужках зазначено загальну кількість СМ.

МДС, на нашу думку, зможе поєднати завдання тлумачних і перекладних діалектних словників, словотвірних діалектних словників, а також допомогти в розв’язанні проблеми системних зв’язків передусім на рівні епідигматики.

1. *Блинова О.И.* Явление мотивации слов: Лексикологический аспект. – Томск, 1984. – 191 с.; 2. Мотивационный диалектный словарь (говоры Среднего Приобья): В 2 т. / Ред.: О.И. Блинова. – Томск, 1982–1983; 3. Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка. – Київ, 2000.

ЗМІСТ

АЖНЮК Богдан	
Ефективність як критерій мовної політики	4
БАЛОГ Валентина	
Система посилань у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1907-1909 рр.).....	9
БАРАНЬ Єлизавета	
Гунгаризми в «Словарі української мови» (1907–1909 рр.) за редакцією Бориса Грінченка.....	13
БОНДАРЕНКО Віра	
До питання про подвійний наголос в українському слові.....	19
БОЯРОВА Людмила	
Словникова кодифікація і термінологічна норма (90-і роки ХХ століття – початок ХХІ століття)	25
ВІКТОРИНА Олена	
Порівняльна характеристика регіональних діалектних словників народної медичної термінології (на матеріалі Кіровоградщини і Полісся)	29
ВІЛЬЧИНСЬКА Тетяна	
Кодифікація сакрально-хтонічної лексики у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка	32
ВОВК Поліна	
Звукова будова слова (на матеріалі «Словника мови Шевченка», орфоепічного словника, словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос»).....	37
ВОРОНИЧ Ганна	
Український правопис як віддзеркалення української ментальності.....	41
ГАЛАС Борис	
Риси упорядницького і редакторського стилю Б. Грінченка як лексикографа.....	47
ГНАТЮК Ірина	
Сучасний стан і перспективи українського академічного словникарства	53
ГОРИСЛАВЕЦЬ Катерина	
Проблема структурування словника іншомовних слів української мови.....	58
ГРИНИШИН Марія	
Проблема лексикографічного опису жестів домінування та підкорення.....	61

ГУЙВАНЮК Ніна	
Лексикографічна діяльність Юрія Федьковича – нова сторінка у творчій спадщині письменника.....	65
ГУТ Наталя	
Типологія авторських введів. До проблеми укладання ідіолектних словників	72
ДАНИЛЮК Ніна	
Словники мови фольклору: стан і перспективи	75
ДЗЮБИШИНА-МЕЛЬНИК Наталя	
Відображення мовної картини світу в сучасному словнику.....	79
ДИДИК-МЕУШ Гаїна	
Галицизм – українізм – інтернаціоналізм (д-р Є. Озаркевич і перший медичний словник).....	84
ДУМАНСЬКА Лариса	
Ідеографічна сфера народних ремесел у лексиконі «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка	86
ІВАНЕНКО Ірина	
Зародки логопедичної термінології у живій народній мові (на матеріалі «Словаря української мови» Бориса Грінченка).....	89
КИСЛЮК Лариса	
Проблеми лексикографічного опрацювання нової іншомовної лексики	93
КЛИМЕНКО Ніна	
Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи	96
КОВАЛЕВСЬКА Тетяна	
Асоціативні словники в лексикографічній системі української мови	102
КОВАЛЬОВА Наталя	
Сучасні проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі тематичної мікрогрупи народних фразеологізмів на позначення простору і часу).....	108
КРАВЧЕНКО Маргарита	
Роль «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка в становленні норм української літературної мови	112
КРОВИЦЬКА Ольга	
Особливості лексикографічної практики Івана Верхратського.....	116
ЛАНГЕНБАХ Маргарита	
Електронний словник сполучуваності іменників української мови: основні засади та методика укладання	119
ЛЮЗОВА Ніна	
Сергій Іванович Головащук.....	122

ЛУТАВА Світлана	
Семантичні зміни в лексиці на позначення місця і простору в сучасній українській мові	126
МЕЙЗЕРСЬКА Ірина	
До проблеми значення первинних прийменників та принципів їх лексикографування	130
МІНЧАК Галина	
Конотація в семантичній структурі ідеологічно забарвлених номінативних одиниць	134
МОВЧУН Лариса	
До питання вироблення засад української римографії	139
МОЙСІЄНКО Анатолій	
Пишний яр української мови, української словесності	142
НАВАЛЬНА Марина	
Жаргонізми в мові української преси	147
НЕРОВНЯ Надія	
З історії української фразеології і фразеографії та їх сучасні проблеми	152
ПАШКОВСЬКА Ніна	
Теоретичні засади вивчення лексичної синонімії	160
ПОКИДЬКО Олена	
Наголоси як актуалізатори лексичних елементів у фразах	166
ПОНОМАРІВ Олександр	
Лексикографічні засади Бориса Грінченка і мовна ситуація у сучасній Україні	170
САВЧЕНКО Любомир	
Фразеологія макроетноконцепту 'традиція' в етнолінгвістичному вимірі (на матеріалі «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка)	175
САВЧИН Валентина	
Внесок Миколи Лукаша в розвиток української лексикографії	185
САМОЙЛОВА Ірина	
З історії створення «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка	191
СИМОНЕНКО Людмила	
Методологічні засади створення «Словника біологічної термінології»	196
СІМОВИЧ Оксана	
Словник вербальних символів: принципи і засади	202
СКИБА Ірина	
Словник Євгена Желєхівського і Софрона Недільського як одне з джерел Словника за редакцією Бориса Грінченка	205

СКОПНЕНКО Олександр	
«Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка на тлі білоруської лексикографічної практики кінця XIX – початку XX ст.	213
СКОПНЕНКО Олександр, ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна	
Погляди Миколи Лукаша на лексикографічну практику його доби.....	218
СТАРКО Василь	
«Російсько-український словник» (1924-1933 рр.) та українське академічне словникарство.....	222
СТАРКО Василь, СТАРКО Наталія	
Англійсько-український словник прислів'їв: досвід і проблеми укладання.....	230
ТИЩЕНКО Оксана	
Лексикографічний досвід В. Флері в контексті його сурдопедагогічної діяльності.....	235
ТОМА Наталія	
Роль словників Святослава Караванського у розвитку української лексикографії	241
ТОРЧИНСЬКИЙ Михайло	
«Словник української ономастичної термінології» (засади, структура, коментарі)	243
ТРАЧ Надія	
Словники правничої термінології в Галичині II половини XIX – початку XX століття	248
ТРИЛЬ Ольга	
Астрономічна лексика в історичних словниках української мови.....	252
ХОБЗЕЙ Наталя	
Діалектна лексикографія сьогодні	254
ХОМЧАК Леся	
Лексика родинної обрядовості Надсяння в лексикографічних джерелах	257
ЩИПСЬКА Мирослава	
Фразеологізми, не зафіксовані фразеологічними словниками	261
ЯСТРЕМСЬКА Тетяна	
Явище мотивації та його відображення в лексикографії.....	265

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Випуск 38

Засновник та видавець –

Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99,
кафедра сучасної української мови.

Головний редактор А. К. Мойсієнко.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології. 01030, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, кімн. 95,
тел. (044) 239-33-49

Підписано до друку 21.08.2008.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура "Таймз".

Обл.-вид. арк. 15. Ум.-друк. арк. 22,9.

Наклад 300 прим. Зам. № 974.

Видавничий Дім Дмитра Бураго.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
www.burago.kiev.ua; e-mail: burago@graffiti.kiev.ua